

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ:
ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

Μεταπτυχιακή Εργασία:

Μαρία Τσαγκαράκη

A.M. : 1013201704009

ΘΕΜΑ:

**Έλληνες λογοτέχνες που «παρεφρόνησαν»
την περίοδο 1850-1950**

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Κουτριάνου Ελένα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια,
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες: Ανδρειωμένος Γιώργος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο
Πελοποννήσου

Γρηγοροπούλου Μαρίνα, Επίκουρος Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2019

Το τραγούδι της αδελφής μου¹

*Τα λευκά χέρια σου
που άλειφαν μύρα τις πληγές μας
τώρα σφαδιάζουν πισθάγκωνα
στο σταυρό του κορμιού σου
σα νάταν, αδελφή μου,
χέρια ληστών.
Το λιγνό σώμα σου περιτυλίγεται
τον τεφρό μανδύα της αλλοφροσύνης,
τα μάτια σου απομείνανε
δυο πύργοι γυάλινοι, ακατοίκητοι
και μέσα τους γυρνούν αδέσποτες
οι σκιές του παρελθόντος.
Αδελφή μου,
πώς μ' εγκατέλειπες τα μεσάνυχτα
να ψάχνω δίχως λύχνο
ν' ανακαλύψω τα ίχνη
των απωλεσμένων βημάτων σου;*

Γιάννης Ρίτσος

¹ Γιάννης Ρίτσος, *Ποιήματα*, Κέδρος, Αθήνα ²³2001, τ. Α', σσ. 188 -189.

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος	5
Εισαγωγή	7
ΜΕΡΟΣ Α΄	10
1 Τρέλα: έννοια-περιεχόμενο-αιτίες	10
2 Σύντομη ιστορία της τρέλας	13
3 Ιστορία της τρέλας και της ψυχιατρικής στην Ελλάδα.....	18
μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα	18
3.α Το φρενοκομείο της Κέρκυρας.....	20
3.β Το Δρομοκαΐτειο ίδρυμα.....	22
ΜΕΡΟΣ Β΄	25
Γνωστοί έλληνες λογοτέχνες, που «παρεφρόνησαν» την εκατονταετία 1850-1950.....	25
1 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΙΖΥΗΝΟΣ (1849-1896)	26
1.1.α Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας	27
1.1.β Ποίος ήτον ο φονεύς του αδελφού μου	35
1.1.γ Ο Μοσκόβ-Σελήμ	37
1.2 Το μυθιστόρημα της ζωής του Βιζυηνού.....	41
1.4 Η εισαγωγή και η «προϊούσα παράλυσις».....	47
1.5 Στίχοι φρενοκομείου	50
1.6 Το τέλος, και ο Βιζυηνός έμεινε Βιζυηνός	55
2 ΜΙΧΑΗΛ ΜΗΤΣΑΚΗΣ (1868-1916).....	58
3 ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΒΩΚΟΣ (1868-1927)	64
4 ΡΩΜΟΣ ΦΙΛΥΡΑΣ (1888-1942).....	67
4.1 Ο εκούσιος εγκλεισμός	67
4.2 Ο Φιλύρας και «Ο θεατρίνος της ζωής».....	69
4.3 Φιλύρας, «Νεοκεντρισμός» και Μιχαήλ Μητσάκης	73
4.4 Λίγο πριν την έκλυση της τρέλας και η «παράδοξη αυτοβιογραφία».....	75

4.5 Ο «τρισελεύθερος» Ρώμος στο Δρομοκαΐτειο.....	78
και η λογοτεχνική παραγωγή.....	78
4.6 Η ζωή μου εις το Δρομοκαΐτειον.....	83
5 ΓΙΩΡΓΗΣ ΖΑΡΚΟΣ (1902-1967).....	94
Συμπεράσματα.....	99
Βιβλιογραφία-Πηγές.....	106

Πρόλογος

Στη διάρκεια του παρόντος μεταπτυχιακού είχα την τύχη να παρακολουθήσω στο δεύτερο εξάμηνο τα εξής μαθήματα: «Λογοτεχνία και φιλοσοφία» με την κ. Γρηγοροπούλου, «Λογοτεχνία και ψυχανάλυση» με την κ. Κουτριάνου και «Γλώσσα και υπολογιστές: Ηλεκτρονική Λεξικογραφία» με την κ. Χατζηδάκη. Και στα τρία αυτά μαθήματα είχα την ευκαιρία να ξαναδιαβάσω τον Γεώργιο Βιζυηνό.

Στο μάθημα «Λογοτεχνία και φιλοσοφία» με αφετηρία το διήγημα «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας» εξετάσαμε τη φιλοσοφική συγγένεια του Γ. Βιζυηνού με τον Πλωτίνο. Φράσεις όπως «κοσμική συμπάθεια» και «μετεωροπορεία ερωτευμένων» με συγκίνησαν και αγάπησα περισσότερο τον Βιζυηνό. Στο μάθημα «Λογοτεχνία και ψυχανάλυση» υπήρξε ειδική ενότητα για την τρέλα στη λογοτεχνία και μάλιστα για την τρέλα στην ελληνική λογοτεχνία. Από τα δύσκολα της ψυχανάλυσης, στο ελκυστικό πεδίο της τρέλας και πάλι με ανάλυση του διηγήματος «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας», με διαφορετική προσέγγιση αυτή τη φορά, με σημείο αναφοράς τη φύση, και τον Βιζυηνό να στέκεται αδύναμος μπροστά της. Τον συμπόνεσα ακόμα πιο πολύ.

Τέλος, το μάθημα της «Λεξικογραφίας», ένα τεχνοκρατικό φαινομενικά μάθημα, μου έδωσε την ευκαιρία να ασχοληθώ και προσωπικά με τον Βιζυηνό. Εφαρμόζοντας τη θεωρία και τα εργαλεία που μου επέτρεπαν να ανιχνεύσω και να κατηγοριοποιήσω τις λεξιλογικές επιλογές του Γ. Βιζυηνού, εκπόνησα εργασία με θέμα: «Η διαδρομή του Γεωργίου Μ. Βιζυηνού από την καθαρεύουσα στη δημοτική, μέσα από το λεξικολογικό περιβάλλον τριών διηγημάτων του, με στόχο τη χρονολογική τους κατάταξη.» Τα διηγήματα που επεξεργάστηκα ήταν: «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας», «Το αμάρτημα της μητρός μου» και «Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου». Για άλλη μια φορά είχα βυθιστεί στη μαγεία του Βιζυηνού.

Προέκυπτε, όμως, η απορία πώς αυτό το εξαιρετικό μυαλό, με τις τόσο αξιόλογες σπουδές και τη μεγάλη ευαισθησία οδηγήθηκε στο σκοτάδι της τρέλας. Αποφάσισα να ερευνήσω, στο μέτρο των δυνατοτήτων μου, τους δρόμους που τον οδήγησαν στην τρέλα και τη σχέση του έργου του με την τρέλα. Μαζί με τον Βιζυηνό έκρινα σκόπιμο να διατρέξω και τους άλλους λογοτέχνες που την ίδια περίπου περίοδο «παρεφρόνησαν», γι' αυτό και η εργασία στην τελική της μορφή έχει τον τίτλο «Έλληνες λογοτέχνες που "παρεφρόνησαν" την περίοδο 1850 -1950».

Η εργασία μου αυτή είναι το αντίδωρο στο Βιζυηνό, για όλες τις ζωές που έχω ζήσει μαζί του.

Ευχαριστίες πολλές στις κ.κ. Γρηγοροπούλου και Χατζηδάκη για τη γνώση και τις ευκαιρίες που μου έδωσαν. Ιδιαίτερες ευχαριστίες στην επιβλέπουσα κ. Κουτριάνου, καταρχήν για τον εξαιρετικό τρόπο που μας μύησε στην ψυχανάλυση και στην τρέλα, και βεβαίως για την προθυμία της να επιβλέψει την εργασία μου και κυρίως να με διαφυλάξει από τον κίνδυνο να ταυτίσω τη μυθοπλασία του Βιζυηνού με τη βιογραφία του.

Ευχαριστίες, επίσης, στη συνάδελφο Παναγιώτα Γράψα, για την ηθική της στήριξη και τις αξιολογικές της κρίσεις, καθώς και στον συνάδελφο Κωνσταντίνο Κωστέα για την τεχνική υποστήριξη.

Τέλος, πολλές ευχαριστίες στον Σταύρο για τις εκφραστικές του παρεμβάσεις και κυρίως στην κόρη μου Αντιγόνη που με αυταπάρνηση, σε περίοδο διακοπών, ανέλαβε όλες μου τις οικογενειακές υποχρεώσεις, για να εργαστώ απερίσπαστη.

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία μελετά τη ζωή και το έργο ελλήνων λογοτεχνών στη διάρκεια μιας εκατονταετίας, από το 1850 έως το 1950, οι οποίοι κατέληξαν στην τρέλα και νοσηλεύτηκαν στο Δρομοκαΐτειο ή σε άλλα ιδρύματα την περίοδο αυτή. Συγκεκριμένα θα μελετηθούν οι: Γεώργιος Βιζυηνός (1849-1896), Μιχαήλ Μητσάκης (1868-1916), Γεράσιμος Βώκος (1868-1927), Ρώμος Φιλύρας (1888-1942) και Γιώργης Ζάρκος (1902-1967).

Θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς γιατί έχει ενδιαφέρον η έρευνα για λογοτέχνες, οι οποίοι «παρεφρόνησαν» και είτε θεραπεύτηκαν είτε έμειναν έγκλειστοι μέχρι τον θάνατό τους, στα λεγόμενα φρενοκομεία άλλοτε και ψυχιατρεία σήμερα. Καταρχάς είναι σημαντικό να δει κανείς αν, και πώς, αναφέρθηκαν στην τρέλα ή την όποιας μορφής ψυχασθένεια στο έργο τους, πριν την εκδήλωση της δικής τους ασθένειας. Επίσης, πώς διαχειρίστηκαν την ασθένειά τους, αν είχαν επίγνωση της νοητικής τους διαταραχής και αν στα διαλείμματα διαύγειας ανακτούσαν τη δημιουργική τους ικανότητα και παρήγαν λογοτεχνικό έργο. Από την άλλη, η μελέτη γεγονότων της ζωής τους που πιθανόν να προκάλεσαν την έκλυση της τρέλας είναι ιδιαίτερα χρήσιμη. Τέλος, η εισαγωγή και ο εγκλεισμός ενός σημαντικού λογοτέχνη σε ψυχιατρείο προκαλεί το ενδιαφέρον της κοινωνίας και αναπτύσσεται μια δημόσια συζήτηση για τη λειτουργία των ψυχιατρείων (κτίρια, συνθήκες, μέθοδοι θεραπείας).

Η εργασία αναπτύσσεται σε δύο μέρη. Στο Α΄ μέρος επιχειρείται ο ορισμός της τρέλας με την ψυχιατρική σημασία της καθώς και με τη μεταφορική της σημασία και ερευνώνται οι αιτίες έκλυσης της τρέλας: οργανικές, ψυχολογικές, κοινωνικές.

Ακολουθεί μια σύντομη ιστορία της τρέλας στην Ευρώπη, με οδηγό την *Ιστορία της τρέλας* (1964) του Μισέλ Φουκώ, και ερευνάται πώς η τρέλα, αφού θεωρήθηκε μέχρι τον 17ο αι. «θεική τιμωρία», όπως και η λέπρα, και αντιμετωπίστηκε ως αμάρτημα, με αποδιοπομπή των τρελών και εγκλεισμό τους στα λεπροκομεία, το 1793, χάρη στον γιατρό Φιλίπ Πινέλ, οι τρελοί αντιμετωπίστηκαν ως άρρωστοι.

Τέλος, εστιάζοντας στην Ελλάδα, εξετάζεται πώς η αντίληψη για τη θεοληψία της τρέλας στην αρχαιότητα, μετατρέπεται σε δαιμονοληψία της τρέλας την περίοδο του Βυζαντίου, με εξορκισμούς και εγκλεισμό των ψυχοπαθών στα μοναστήρια. Με οδηγό το βιβλίο του Δημήτρη Πλουμπίδη, *Ιστορία της ψυχιατρικής στην Ελλάδα* (1995), γίνεται σύντομη αναφορά στα δύο πρώτα ελληνικά ψυχιατρεία, το Φρενοκομείο της Κέρκυρας και το Δρομοκαΐτειο Φρενοκομείο.

Στο Β΄ μέρος αναπτύσσεται το κυρίως θέμα της εργασίας, με πέντε κεφάλαια, ένα για κάθε λογοτέχνη. Επειδή η προβλεπόμενη έκταση αυτής της διπλωματικής δεν θα επέτρεπε την αναλυτική και λεπτομερειακή παρουσίαση και των πέντε, επιλέχθηκαν για διεξοδική παρουσίαση ο Γεώργιος Βιζυηνός και ο Ρώμος Φιλύρας.

Η επιλογή του Γεωργίου Βιζυηνού και του Ρώμου Φιλύρα, οι οποίοι εισήχθησαν στο Δρομοκαΐτειο την περίοδο 1850-1950, για την κύρια μελέτη αυτής της εργασίας είχε ως βασικό κριτήριο το εξής: Ο Βιζυηνός ήταν από τους πρώτους ασθενείς του ιδρύματος, πέντε μόλις χρόνια μετά τα εγκαίνια του Δρομοκαΐτειου, και ο Ρώμος Φιλύρας εισήχθη για θεραπεία σχεδόν πενήντα χρόνια αργότερα. Επομένως, θα είναι εφικτή μια εικόνα για τη διαδρομή του ιδρύματος στα 100 χρόνια λειτουργίας του.

Πρώτος παρουσιάζεται ο Γεώργιος Βιζυηνός. Από την αρχή πρέπει να δηλωθεί ότι η βιογραφία του Γεωργίου Βιζυηνού, η αξιολόγηση και η αποτίμηση του λογοτεχνικού του έργου (ποιητικού και πεζού) με θεωρίες λογοτεχνίας δεν θα είναι αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Υλικό για τη μελέτη είναι τα έξι διηγήματα του Βιζυηνού, μέσα από τα οποία φαίνεται η ενασχόλησή του με την τρέλα, καθώς και πλευρές της ζωής του, όπως καταγράφονται στο έργο του, και σχετίζονται με την εκδήλωση της ασθένειας. Σε καμία περίπτωση δεν είναι στόχος αυτής της εργασίας η ανασυγκρότηση της βιογραφίας του Βιζυηνού μέσα από τα κείμενα αυτά, γιατί προφανώς υπάρχουν πολλά μυθοπλαστικά στοιχεία, αλλά περιορίζεται σε όσα γεγονότα της ζωής του είναι επιβεβαιωμένα και από τους βιογράφους του. Επίσης, εξετάζεται η ζωή του και το έργο του στο Δρομοκαΐτειο, μέσα από έγγραφα του ιδρύματος, από μαρτυρίες των επισκεπτών του καθώς και λογοτεχνικά κείμενα που δημοσιεύτηκαν μετά τον θάνατό του και εκφράζουν τη θλίψη και τη συμπόνια για το τραγικό τέλος του Βιζυηνού. Αρωγή στην ενότητα αυτή παρέχουν αφενός το βιβλίο του Βαγγέλη Αθανασόπουλου, *Οι μύθοι της ζωής και του έργου του Γ. Βιζυηνού* (1992), αφετέρου η εισαγωγή της Ελένας Κουτριάνου στο τρίτομο έργο της έκδοσης των ποιημάτων του Γεωργίου Βιζυηνού, *Ποιήματα* (2003).

Δεύτερος, με συνοπτική παρουσίαση, είναι ο Μιχαήλ Μητσάκης. Γίνεται σύντομη αναφορά στη λαμπρή του παρουσία στα γράμματα πριν την έκλυση της τρέλας και η εργασία επικεντρώνεται στο αίσθημα αποτυχίας που είχε, επειδή δεν κατόρθωσε ποτέ όσο ζούσε να εκδώσει ένα βιβλίο, καθώς και στη σύγκρουσή του με τον Κωστή Παλαμά. Γίνεται ιδιαίτερη μνεία στην «απόδρασή του» στη γαλλική γλώσσα, στα τελευταία στάδια της τρέλας του, και στα γαλλικά του ποιήματα. Σε

καμία περίπτωση δεν θα εξαντληθεί το θέμα, γιατί το συγγραφικό του έργο (δημοσιογραφικό, ταξιδιωτικό και λογοτεχνικό) είναι τεράστιο και η εκκεντρική ζωή του, πριν την ασθένεια, είναι αντικείμενο ειδικής μελέτης. Οπωσδήποτε η ζωή και το έργο του Μ. Μητσάκη, πριν και μετά την τρέλα, προσφέρεται για ευρύτερες μελέτες, αν λάβει μάλιστα κανείς υπόψη του ότι τα γαλλικά του ποιήματα δεν έχουν ακόμη μεταφραστεί στο σύνολό τους.

Τρίτος λογοτέχνης, με σύντομη αναφορά, είναι ο Γεράσιμος Βώκος, περισσότερο γνωστός ως ζωγράφος, από την εποχή της παραμονής του στο Παρίσι, και ως εκδότης δύο σημαντικών περιοδικών στις αρχές της δεκαετίας του 1910. Δεν είναι ιδιαίτερα γνωστός ως λογοτέχνης και μόλις το 2004 κυκλοφόρησε το μυθιστόρημά του *Ο κύριος πρόεδρος*, σε φιλολογική επιμέλεια Παναγιώτη Μουλλά. Χειρόγραφα του υπάρχουν στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.).

Τέταρτος στην εργασία προσεγγίζεται ο Ρώμος Φιλύρας. Όπως και για τον Γεώργιο Βιζυηνό, τα βιογραφικά του Ρώμου Φιλύρα δεν είναι αντικείμενο της εργασίας αυτής, παρά μόνο στον βαθμό που σχετίζονται με την παραφροσύνη του. Επίσης το ποιητικό του έργο δεν αξιολογείται ούτε αναλύεται, παρά μόνο περιστασιακά, για να φωτίσει συμπεριφορές και επιλογές του Ρώμου Φιλύρα. Αντικείμενο μελέτης και ανάλυσης είναι το πεζογραφικό του έργο, και ειδικότερα «Η ζωή μου εις το Δρομοκαΐτειον», μέσα από το οποίο δίνονται απαντήσεις για όλα σχεδόν τα θέματα που αφορούν την τρέλα του, και γιατί το κείμενο αυτό είναι μια κριτική των συνθηκών διαβίωσης στο φρενοκομείο και μια χαρτογραφία των τροφίμων. Όπως φαίνεται ο Φιλύρας καταγράφοντας τις προσωπικές του εμπειρίες, κατάφερε να μιλήσει και για όλους τους ανώνυμους, που δεν θα είχαν ποτέ την ευκαιρία να εκφραστούν.

Τελευταίος λογοτέχνης που παρουσιάζεται είναι ο Γιώργης Ζάρκος, ο οποίος, αν και δεν ήταν τρελός, εισήχθη με δικαστική εντολή στο Δρομοκαΐτειο όπου και παρέμεινε πενήντα ημέρες για παρακολούθηση. Περιγράφονται τα γεγονότα που προηγήθηκαν του ακούσιου εγκλεισμού του και παρουσιάζονται τα βιβλία του, με τα οποία, μετά την έξοδό του, κατήγγειλε και την κοινωνία και το ψυχιατρικό σύστημα της εποχής. Γίνεται προσπάθεια να φανεί η αντισυμβατική συμπεριφορά του στα κοινωνικά αλλά και στα λογοτεχνικά δρώμενα. Ο Γιώργης Ζάρκος, περισσότερο από όλους, πρέπει να μελετηθεί, γιατί δεν υπάρχει επαρκής βιβλιογραφία.

ΜΕΡΟΣ Α΄

1 Τρέλα: έννοια-περιεχόμενο-αιτίες

Ο ψυχίατρος-ψυχαναλυτής Πέτρος Χαρτοκόλλης δίνει δύο ορισμούς για την τρέλα: τον κυριολεκτικό και τον μεταφορικό. Με την κυριολεκτική της έννοια η τρέλα σημαίνει:

αυτό που η ψυχιατρική επιστήμη ονομάζει *ψύχωση* και παλαιότερα ονόμαζε *παραφροσύνη*. Ο όρος περιλαμβάνει τη *σχιζοφρένεια*, την *παράνοια* και τις *μανιοκαταθλιπτικές* ή *συναισθηματικές διαταραχές*. Οι καταστάσεις αυτές χαρακτηρίζονται από μian εξωπραγματική αντίληψη του κόσμου, μian αντίληψη που διαταράσσει τις σχέσεις του ατόμου με τους συνανθρώπους του, κάνοντάς το να λέει και να κάνει πράγματα που ακούγονται παράλογα, παράξενα, εξωφρενικά. Ο βαθμός της τρέλας ή ψυχικής διαταραχής καθορίζεται από τη δυσκολία που έχει κανείς να αισθάνεται άνετα με τον εαυτό του σε σχέση με το κοινωνικό περιβάλλον².

Με τη μεταφορική της σημασία, η έννοια της τρέλας χρησιμοποιείται για όσους συμπεριφέρονται περίεργα, είναι ιδιόρρυθμοι, αντισυμβατικοί, αδιαφορούν για τις συμβάσεις και τους κανόνες της κοινωνίας. «Στον καθημερινό μας λόγο δηλαδή, η τρέλα δηλώνει την ιδιοτροπία, το καπρίτσιο, τη μονομανία, την ανόητη ή την απερίσκεπτη, ακόμα και την πολύ τολμηρή και γενναία πράξη»³. Σ' αυτήν την κατηγορία συμπεριφορών εντάσσουμε συνήθως τους καλλιτέχνες και τότε αναφερόμαστε στην τρέλα της δημιουργίας⁴. Κι αυτή η τρέλα είναι κοινωνικά αποδεκτή, όπως ή τρέλα του ερωτευμένου :

Η έννοια της τρέλας βέβαια δεν είχε διαχρονικά την ίδια πάντα σημασία αλλά επικαθορίζεται από τις αντιλήψεις τις οποίες αποτυπώνουν οι εκάστοτε λόγοι (discourses) της ιατρικής, της θρησκείας της φιλοσοφίας και της λογοτεχνίας, δεδομένου ότι

² Πέτρος Χαρτοκόλλης, *Λογοτεχνία και Ψυχανάλυση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 87.

³ Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Βαδίζοντας προς την τρέλα*, Βήτα Ιατρικές εκδόσεις, Αθήνα 2014, σ. 4.

⁴ Η τρέλα της δημιουργίας, κατά τον Μισέλ Φουκώ, είναι η υπέρβαση του μέσου όρου συμπεριφοράς, που οριακά συγγενεύει με την αδυναμία του τρελού να ενταχτεί στη λογική του αποδεκτού κοινωνικά συστήματος αξιών, σκέψεων και ιδεών.

αυτός που ενδεχομένως θεωρείται τρελός σε μία εποχή μπορεί κάλλιστα να θεωρείται λογικός σε μίαν άλλη⁵.

Πολύ συχνά, αυτός που ο κόσμος χαρακτηρίζει «τρελό», μπορεί να μην είναι ψυχιατρικά ασθενής, να μην παρουσιάζει κάποια ψύχωση, αλλά να έχει κάποια αγχώδη ή αναπτυξιακή διαταραχή. Η αλματώδης πρόοδος της σύγχρονης ψυχιατρικής επιστήμης τον 19ο και τον 20ό αιώνα αφαίρεσε από το πεδίο της τρέλας διάφορες μορφές, που πλέον αντιμετωπίζονται ως οργανικά προβλήματα (αυτισμός, επιληψία, νοητική υστέρηση, νόσος Αλτσχάιμερ).

Στις πρωτόγονες κοινωνίες, η ψυχική ασθένεια αποδιδόταν σε υπερφυσικές δυνάμεις, θεϊκές ή δαιμονικές και ο τρελός ήταν είτε ένθεος, θεόληπτος με προφητική δύναμη, ακίνδυνος και έχαιρε σεβασμού (οι μουσουλμάνοι θεωρούσαν τον τρελό εκλεκτό του Αλλάχ και τον αντιμετώπιζαν με ανθρωπιστική συμπεριφορά – ο ίδιος ο Μωάμεθ έπασχε από επιληψία) είτε ήταν δαιμονισμένος και γι' αυτό επικίνδυνος και τον αντιμετώπιζαν με εξορκισμούς, με βία και κακομεταχείριση, ακόμη και με τρυπανισμό, για να φύγουν τα δαιμόνια⁶.

Η ελληνική χρήση του όρου τρέλα εμφανίζεται με μεγαλύτερη ή μικρότερη συχνότητα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Εντοπίζεται σε κείμενα του λαϊκού λόγου (παροιμίες, παραδόσεις, αινίγματα, παραμύθια, δημοτικά τραγούδια), αλλά και σε χειρόγραφους κώδικες λαϊκής ιατρικής, σε οικογενειακά ονόματα και σε ονομασίες περιοχών⁷. Για τον τρελό δε, υπάρχουν άπειρες άλλες ονομασίες, με λεπτή ειδοποιό διαφορά της μιας έννοιας από την άλλη, όπως ανισόρροπος, βλαμμένος, σαλεμένος, λωλός, παλαβός, μουρλός, αλαφροϊσκιωτος κ.λπ.

Ο κόσμος της τρέλας είναι γοητευτικός και ταυτόχρονα σκοτεινός. Παρόλο που η σύγχρονη ψυχιατρική αποδέχεται σήμερα ότι οι ψυχικές ασθένειες οφείλονται σε αλληλεπίδραση οργανικών, ψυχολογικών και κοινωνικών αιτίων (βιοψυχοκοινωνικό

⁵ Γιάννα Δεληβοριά, «Το φάσμα της τρέλας: Ζητήματα γραφής και αναπαράστασης στην ελληνική πεζογραφία του 19ου και 20ού αιώνα» (στο εξής: «Το φάσμα της τρέλας»), διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 9.

διαδικτυακή πηγή: <https://www.didaktorika.gr/eadd/bitstream/10442/14947/1/14947.pdf>
τελευταία ανάκτηση 20.6.2019.

⁶ Βλ. *Η τρέλα και το παράλογο στην ελληνική λογοτεχνία*, Επιλογή κειμένων-επιμέλεια: Γιάννης Η. Παππάς, Εισαγωγή: Ευάγγελος Η. Παππάς, Διαπολιτισμός, Πάτρα 2014, σσ. 9-10.

⁷ Βλ. Γεράσιμος Ρηγάτος, *Οι ψυχικές παθήσεις στην Νεοελληνική Λαογραφία*, εκδ. Ascent, Αθήνα 2012, σ. 4.

μοντέλο)⁸, στη λαϊκή αντίληψη εξακολουθεί να έχει μεταφυσική προέλευση, θεϊκή ή δαιμονική, και ο τρελός αντιμετωπίζεται ως αλλότριος και ανεπιθύμητος.

Οι λογοτέχνες αντίθετα εστιάζουν στα κοινωνικά αίτια που οδηγούν στην τρέλα και συνήθως επιχειρούν να κατανοήσουν τις τρελές συμπεριφορές των ηρώων τους και να προκαλέσουν τη συμπάθεια του αναγνώστη. Στον χώρο της νεοελληνικής λογοτεχνίας η αναπαράσταση της τρέλας είναι σύνηθες θεματικό μοτίβο και στην πεζογραφία και στην ποίηση. Οι λογοτέχνες που καταπιάνονται με την τρέλα, συνήθως έχουν αναμνήσεις από τρελούς της περιοχής τους, έχουν σπουδάσει ψυχολογία ή σχετικές επιστήμες και, τέλος, έχουν οι ίδιοι ασθενήσει και έχουν προσωπική εμπειρία.

Είναι πολύ ενδιαφέρον να εντοπιστούν τα κοινωνικά αίτια της τρέλας, όπως αυτά προκύπτουν από κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Καταρχάς αποτυπώνεται η γραφικότητα της τρέλας με την περιγραφή του τρελού του χωριού ή της πόλης, όπως στο διήγημα του Μιχαήλ Μητσάκη «Εις τρελός» και στο ποίημα του Παλαμά «Το τραγούδι του τρελού». Στη συνέχεια ο έρωτας, σε όλες τις μορφές του και ειδικά ο ματαιωμένος έρωτας, θεωρείται η βασικότερη αιτία τρέλας, όπως εμφανίζεται στο διήγημα του Γρηγόρη Ξενόπουλου «Ο τρελός με τους κόκκινους κρίνους», καθώς και στο διήγημα του Γεωργίου Βιζυηνού «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας».

Βασική αιτία είναι επίσης η απώλεια αγαπημένων προσώπων, όπως στο διήγημα του Αργύρη Εφταλιώτη «Η τρελή» και στη μπαλάντα του Γ. Βιζυηνού «Η παράφρων», από τη συλλογή *Αιθίδες Αύραι*. Η άσκηση σωματικής και ψυχικής βίας, είναι οι επόμενες αιτίες και καταγράφονται στο διήγημα του Παπαδιαμάντη «Η στρίγγλα μάνα», «Η Αννούλα» του Μ. Καραγάτση και η «Άμοιρη Μαριώ» του Γεωργίου Δροσίνη. Η εκμετάλλευση και η ακραία φτώχεια ενοχοποιούνται από τον Παύλο Νιρβάνα ως αιτίες τρέλας στο διήγημα «Ένας τρελός».

Οι μεγάλες οραματικές (παραληρηματικές συνήθως) και ανέφικτες ιδέες, θα οδηγήσουν και αυτές με μαθηματική ακρίβεια στην τρέλα, όπως συμβαίνει στο διήγημα του Κώστα Παρορίτη «Η μηχανή του τρελού» και στον «Ονειροπόλο» του Κώστα Καρυωτάκη⁹.

⁸ *Η τρέλα και το παράλογο στην ελληνική λογοτεχνία*, ό.π., σ. 11.

⁹ Οι περιλήψεις των: «Εις τρελός», «Το τραγούδι του τρελού», «Ο τρελός με τους κόκκινους κρίνους», «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας», «Η τρελή», «Η παράφρων», «Η μηχανή του τρελού» και «Ονειροπόλος» περιλαμβάνονται στο βιβλίο του Πέτρου Χαρτοκόλλη, *Λογοτεχνία και Ψυχανάλυση*, ό.π., σσ. 89-95. Οι περιλήψεις των: «Η στρίγγλα μάνα», «Η Αννούλα», «Άμοιρη Μαριώ» και «Ένας

Συνοπτικά, οι αιτίες τρέλας στην ελληνική λογοτεχνία (και όχι μόνο) οφείλονται σε ματαιωμένες επιθυμίες, σε συγκλονιστικά γεγονότα της ζωής, σε περιφρονητικές συμπεριφορές από τον κοινωνικό περίγυρο, με λίγα λόγια σε μια αίσθηση ματαιωμένης ζωής.

2 Σύντομη ιστορία της τρέλας

Η αναφορά στην ιστορία της τρέλας προϋποθέτει ως πηγή πληροφοριών το βιβλίο του Μισέλ Φουκώ *Η ιστορία της τρέλας*¹⁰, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου ήταν η διδακτορική του διατριβή, την οποία υπέβαλε το 1961 στη Σορβόνη, με αρχικό τίτλο *Τρέλα και παραλογισμός, η ιστορία της τρέλας στην κλασική εποχή*.

Ο Φουκώ διακρίνει δύο περιόδους εξέλιξης της τρέλας. Η πρώτη εκτείνεται από την αρχαιότητα ως την Αναγέννηση και η δεύτερη από τον 17ο αιώνα μέχρι και τα μέσα του 20ού αιώνα. Ο Φουκώ συνδέει την αντιμετώπιση της τρέλας με την αντιμετώπιση των λεπρών και τον αποκλεισμό τους, τον έγκλεισμό τους στα λεπροκομεία για να περιοριστεί η ασθένεια, την οποία θεωρούσαν «θείκη τιμωρία». Οι λεπροί θα έβρισκαν τη σωτηρία τους «μέσα στην και μέσα από την αποδιοπομπή τους»¹¹.

Όταν στα τέλη του Μεσαίωνα η λέπρα υποχώρησε, η τρέλα, την οποία είχαν κατατάξει στα αμαρτήματα, ακολούθησε την πορεία της λέπρας και τα πρώην λεπροκομεία μετατράπηκαν σε άσυλα της τρέλας. Οι τρελοί έγιναν οι νέοι αποδιοπομπαίοι της κοινωνίας. «Συχνά στους ίδιους ακριβώς τόπους θα ξαναπαιχτούν τα ίδια παιχνίδια της αποδιοπομπής όμοια με τα προηγούμενα, δύο και τρεις αιώνες αργότερα. Φτωχοί, αλήτες, ξεστρατισμένοι και «μυαλά αλαφροϊσκιωτα» θα ντυθούν τον παλιό ρόλο των λεπρών και θα δούμε τι λογής σωτηρία αναμένονταν από την αποδιοπομπή τους, τόσο γι' αυτούς όσο και για κείνους που τους απόδιδωχαν»¹².

τρελός» περιλαμβάνονται στο βιβλίο του Γεράσιμου Α. Ρηγάτου, *Βαδίζοντας προς την τρέλα*, ό.π., σσ. 22-23, 26, 31 και 33-34.

¹⁰ Μισέλ Φουκώ, *Η ιστορία της τρέλας*, μτφ: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Ηριδανός, Αθήνα 1984.

¹¹ Στο ίδιο, (σημ. 9), σ. 280. Η μεταφράστρια του βιβλίου Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου μας πληροφορεί ότι: «Το έθιμο της αποδιοπομπής του λεπρού έδειχνε ότι θεωρούσαν τη λέπρα μια ζωντανή παρουσία θανάτου. Για τον ελληνικό και ευρωπαϊκό Μεσαίωνα, ο λεπρός ήταν ένας "ζωντανός νεκρός", κι από εδώ η ονομασία του *λάζαρος*. Μέχρι πρόσφατα υπήρχε ένα τέτοιο έθιμο αποδιοπομπής λεπρού στην Κάλυμνο, το *ξόι* (ξόδι), όπου ο άρρωστος μεταφέρονταν στο λεπροκομείο με πομπή κηδείας.»

¹² Στο ίδιο, σ. 12.

Εκτός από την απομάκρυνση των τρελών στους τόπους των λεπροκομείων, συχνά οι τρελοί αναγκάζονταν να ζήσουν περιπλανώμενοι. Οι πόλεις τούς έδιωχναν έξω από την επικράτειά τους ή τους φόρτωναν σε καραβάνια προσκυνητών, με πρόσχημα τη θεραπεία τους με ένα θαύμα, πραγματικός σκοπός όμως παρέμενε πάντα η απομάκρυνσή τους.

Συχνά φόρτωναν τους τρελούς σε καράβια με άγνωστους προορισμούς ή και σε πλοία που τα άφηναν να χαθούν ακυβέρνητα στη θάλασσα. Το πλοίο των τρελών κατέχει σημαντική θέση στην αναγεννησιακή τέχνη, με πιο γνωστό τον πίνακα του Ιερώνυμου Μπος *Το πλοίο των τρελών*¹³. Ο πίνακας έχει αλληγορική σημασία με επιβάτες όλων των κατηγοριών, μέχρι μοναχούς και μοναχές, υπαινισσόμενος προφανώς ότι η τρέλα δεν κάνει διακρίσεις ως προς το φύλο, την ηλικία, τη μόρφωση ή την κοινωνική τάξη. Ότι όλοι εν δυνάμει μπορεί να τρελαθούμε.

Όταν το 1957 ιδρύθηκε στην Ελλάδα «Η αποικία ψυχοπαθών Λέρου», για να αποσυμφορηθούν τα μεγάλα ψυχιατρεία της χώρας από τους χρόνιους ασθενείς τους, οι ασθενείς μεταφέρονταν κατά δεκάδες ή και κατά εκατοντάδες κάποιες φορές με οχηματαγωγά πλοία του πολεμικού ναυτικού, συνωστισμένοι στα αμπάρια κάτω από άθλιες συνθήκες. Το πλοίο των τρελών του Μεσαίωνα αναβίωσε στα μέσα του 20ού αιώνα. Η αναλογία και οι ομοιότητες δεν σταματούν εδώ. Η Σπιναλόγκα, το γνωστό λεπροκομείο, που είχε κλείσει την ίδια χρονιά, είχε προταθεί ως τόπος εξορίας των ψυχασθενών πριν την επιλογή της Λέρου.

Ο Φουκώ θεωρεί καθοριστική ημερομηνία το 1656, όταν ιδρύθηκε στο Παρίσι το Γενικό Νοσοκομείο, όπου βρήκαν στέγη και τροφή όλοι οι φτωχοί του Παρισιού, οι επαίτες, οι άνεργοι, οι άρρωστοι, οι ανάπηροι και οι τρελοί. Αυτή η εξέλιξη θεωρήθηκε νίκη του κοινοβουλευτισμού στη Γαλλία απέναντι στην αυστηρότητα της Εκκλησίας. Για πρώτη φορά, αντί για τα αρνητικά μέτρα της αποπομπής και της δαιμονοποίησης από την Εκκλησία, καθιερώθηκαν μέτρα εγκλεισμού, η «μεγάλη εγκάθειρξη» κατά τον Φουκώ¹⁴. Αργότερα, ανάλογα ιδρύματα δημιουργήθηκαν σ' ολόκληρη την Ευρώπη.

Το Γενικό Νοσοκομείο δεν ήταν ένα ιατρικό ίδρυμα και κατά τον Φουκώ από την αρχή στόχευε να καταπολεμήσει την ανεργία και τη ζητιανιά¹⁵. Το θεωρούσε καθαρό δημιούργημα της τάξης που προσπαθούσαν να επιβάλουν στη Γαλλία η

¹³ Βλ. στο ίδιο, σσ. 13-15.

¹⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 52.

¹⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 51.

μοναρχία και οι αστοί. Το γεγονός ότι κατά περιόδους χρησιμοποιούσαν όλους τους τροφίμους και τους τρελούς σε καταναγκαστική εργασία για να υπηρετήσουν τη γενική ευημερία, για τον Φουκώ ήταν ένα είδος καθεστωτικής δουλοπαροικίας¹⁶.

Οι συνθήκες παραμονής στο γενικό Νοσοκομείο ήταν άθλιες. Ο διευθυντής είχε υπερεξουσίες και προβλεπόταν ότι:

[...] οι διευθυντές θα έχουν στη διάθεσή τους φυλακές, πασσάλους, λαιμαριές και μπουντρούμια στο εν λόγω Γενικό Νοσοκομείο και θα τα χρησιμοποιούν αποκλειστικά, κατά την κρίση τους, χωρίς επιπλέον κανείς να μπορεί να εφεσιβάλλει αποφάσεις τους για πρόσωπα που διαμένουν στο Νοσοκομείο¹⁷.

Μέχρι σχεδόν το τέλος του 18ου αιώνα οι συνθήκες κράτησης των τρελών ήταν απάνθρωπες. Διαμορφώθηκε η αντίληψη ότι «τον τρελό δεν τον αντιμετωπίζουμε σαν άνθρωπο» και έγινε αξιοθέατο ως ζώο σε ζωολογικό κήπο. Υπάρχει έκθεση στη Βουλή των Κοινοτήτων ότι στο φτωχοκομείο της Bethlehem επιδείκνυαν τους μανιακούς για μια δεκάρα κάθε Κυριακή, με συνολικό ετήσιο εισόδημα 400 λίρες, που μεταφράζεται σε 96.000 επισκέπτες. Το ίδιο συνέβαινε και στη Γαλλία μέχρι τη Γαλλική Επανάσταση. Μία από τις συνηθισμένες κυριακάτικες διασκεδάσεις των αστών ήταν ο περίπατος στην Bicetre¹⁸ για να κάνουν χάζι τους τρελούς¹⁹.

Ο Φουκώ έχει καταγράψει μια σειρά από μαρτυρίες για την απάνθρωπη κράτηση των τρελών στα ιδρύματα μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα: κελιά στο ύψος υπονόμων με κοπάδια αρουραίων που τα βράδια κατάτρωγαν τους τροφίμους, αλυσοδεμένους σε τοίχους και κρεβάτια-κλουβιά, που έμοιαζαν με κλουβιά για άγρια θηρία και όχι για ανθρώπους (έστω τρελούς)²⁰.

Η τρέλα και η θεραπεία της την εποχή αυτή δεν είχε καμιά σχέση με την ιατρική. Ο τρελός-ζώο δεν μπορεί να ελεγχθεί παρά μόνο με το δάμασμα και την αποκτήνωση. Αντιπροσωπευτική γι' αυτήν τη συμπεριφορά είναι η παρακάτω μαρτυρία:

¹⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 58.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 45.

¹⁸ Bicetre: άσυλο για άνδρες ασθενείς, όπου κρατούνταν οι τρελοί, κάτω από απάνθρωπες συνθήκες, ένα από τα πολλά που αντιπροσώπευαν τον χαρακτήρα του Γενικού Νοσοκομείου.

¹⁹ Βλ. Μισέλ Φουκώ, *Η ιστορία της τρέλας*, ό.π., σσ. 85-87 και 90.

²⁰ Βλ. στο ίδιο, σσ. 88-89.

Οι τρελές σε κρίση είναι αλυσοδεμένες σαν τα σκυλιά στην πόρτα του κελιού τους, και τις χωρίζει από τους φύλακες και τους επισκέπτες ένας μακρύς διάδρομος, προστατευμένος με σιδερένιο κιγκλίδωμα. Μέσ' απ' αυτό τους δίνουν την τροφή τους και ψάθες για να κοιμηθούν. Με τσουγκράνες βγάζουν έξω μέρος απ' τις ακαθαρσίες που τις ζώνουν²¹.

Μόλις το 1793 ο Philippe Pinel²², διευθυντής στην Bicetre, κατάργησε τις αλυσίδες στα άσυλα και απελευθέρωσε όλους τους ψυχικά ασθενείς από τα δεσμά τους και από τη δημόσια ταπείνωσή τους και τους αντιμετώπισε σαν τους άλλους νοσηλευόμενους. Γράφει ο Κ. Βάρναλης για τα ψυχιατρεία πριν και μετά τον Πινέλ:

Τα ψυχιατρεία είναι πολύ νέα εφεύρεση. Πρώτα στη Γαλλία αρχίσανε (στα 1660) να κλείνουνε τους τρελούς στο Hotel-Dieu κι αργότερα τους μεταφέρανε, τους άντρες στη Μπισέτρ και τις γυναίκες στη Σαλπετριέρη. Τους είχαν κλεισμένους σε κελιά με σιδερένια κάγκελα και δεμένους με αλυσίδες. Κρεβάτι τους είταν ένας σωρός υγρά και βρώμικα άχερα. Τις γιορτάδες ο λαός περνούσε μπροστά απ' τα κελιά για να κάνει χάζι τους τρελούς. [...] Τότε παρουσιάστηκε ένας άνθρωπος, που θα πρέπει να θεωρείται από τους μεγαλύτερους ευεργέτες της ανθρωπότητας: ο γιατρός Πινέλ. Είταν μέλος της Εθνικής Συνέλευσης και κατόρθωσε χρησιμοποιώντας την πολιτική του δύναμη και το ιατρικό του κύρος, ν' αποσπάσει από τη Συνέλευση σειρά από νομοθετικά μέτρα, που καλυτέρευαν τη θέση των αρρώστων. Στα 1793 είχε διοριστεί διευθυντής στη Μπισέτρ. Απάλλαξε τους δυστυχισμένους από τις αλυσίδες και τ' άλλα βασανιστήρια και τους θεώρησε «αρρώστους». Τους μεταχειρίστηκε με καλοσύνη και με αγάπη και τους «ξανάδωσε την ανθρώπινή τους αξιοπρέπεια» [...] Ο Πινέλ μετάβαλε τα «άσυλα» και τις φυλακές των τρελών σε νοσοκομεία²³.

²¹ Στο ίδιο, σ. 89.

²² Philippe Pinel: Γάλλος ψυχίατρος (1754-1826) της Γαλλικής Επανάστασης, γνωστός ως ανθρωπιστής, γιατί πρώτος αυτός κατάργησε τις αλυσίδες στα ψυχιατρικά άσυλα και εφάρμοσε την ηθική θεραπεία.

²³ Κώστας Βάρναλης, *Άνθρωποι, Ζωντανοί-Αληθινοί* (στο εξής: *Άνθρωποι*), Κέδρος, Αθήνα 1990,

Ο Φουκώ, παρόλο που θεωρεί πολύ σημαντική κατάκτηση την κατάργηση του ολοκληρωτικού, βίαιου και αντιθεραπευτικού θεσμού του παραδοσιακού ψυχιατρικού ασύλου, υποστηρίζει ότι διατηρήθηκε η ασυλιακή νοοτροπία, η κατασταλτική λογική και οι εξουσιαστικές δομές, για να περιοριστούν οι παράφρονες, οι άρρωστοι αλλά και κάθε άλλη αντισυμβατική συμπεριφορά, προκειμένου να προστατευτούν τα υγιή μέλη της κοινωνίας. Ότι δηλαδή συνεχίστηκε η «τιμωρία» της τρέλας:

Επικρατεί η γνώμη ότι ο Duke²⁴ και ο Pinel έφεραν στο άσυλο την ιατρική γνώση. Αυτό που έκαναν δεν ήταν να εισαγάγουν μια επιστήμη, αλλά ένα πρόσωπο που οι εξουσίες του δεν δανείζονταν από την επιστήμη αυτή παρά μόνο την πρόσοψη, ή, το πολύ, τη δικαίωσή τους. Αυτές οι εξουσίες, από τη φύση τους, είναι ηθικές και κοινωνικές. Έχουν τη ρίζα τους στην ανηλικότητα του τρελού, στην αλλοτρίωση του προσώπου του, όχι του πνεύματός του. Αν ο γιατρός μπορεί να απομονώσει την τρέλα, τούτο δε γίνεται επειδή την γνωρίζει, αλλά επειδή την εξουσιάζει...²⁵.

Οι απόψεις αυτές του Φουκώ και το βιβλίο του *Η ιστορία της τρέλας*, ειδικά μετά τον Μάη του '68, έγιναν το σύμβολο ενάντια σε κάθε μορφής εξουσία και γέννησαν το κίνημα της αντιψυχιατρικής, τη δεκαετία 1960-1970. Η αντιψυχιατρική αμφισβητούσε την ίδια την έννοια της ψυχικής ασθένειας και υποστήριζε ότι «η ψυχιατρική, η ψυχολογία και η ψυχανάλυση δεν ήταν παρά "αστυνομικοί" μηχανισμοί, μηχανισμοί ελέγχου και καταστολής στην υπηρεσία της κυρίαρχης τάξης και ενάντια σε όσους δεν άντεχαν ή αρνιόνταν να υποταχτούν στους επιβαλλόμενους κανόνες»²⁶. Ειρωνικά υποστήριζαν ότι απλώς: «Οι αλυσίδες αντικαταστάθηκαν από μαλακούς μιάντες, που δεν αφήνουν όπως άλλοτε σημάδια στους "καθλωμένους", και οι ζουρλομανδύες έγιναν χημικοί».

σ. 232.

²⁴ Ο Tuke ανήκε στους Κουάκερους, χριστιανική αίρεση που πίστευε ότι υπήρχε θείο πνεύμα σε κάθε άνθρωπο. Το 1796 ίδρυσε στην Αγγλία το Retreat, ένα αναπαυτήριο, όπου οι ασθενείς είχαν πολύ καλή μεταχείριση και η προσέγγιση ήταν σχεδόν ψυχοθεραπευτική.

²⁵ Μισέλ Φουκώ, *Η ιστορία της τρέλας*, ό.π., σ. 261.

²⁶ Χρήστος Μπελόπουλος, *Αντιψυχιατρική και εναλλακτική ψυχιατρική στην Ελλάδα τα χρόνια της μεταπολίτευσης*, διαδικτυακή πηγή: <https://belopoulos.blogspot.com/2016/01/antipsychiatriki-gr.html>, τελευταία ανάκτηση 20.6.2019.

3 Ιστορία της τρέλας και της ψυχιατρικής στην Ελλάδα μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα

Στην ελληνική μυθολογία υπάρχει στενή συνάφεια της τρέλας με τις θεϊκές ή δαιμονικές δυνάμεις. Οι μαινάδες, συντρόφισσες και συνοδοί του Διονύσου, χόρευαν σε έξαλλη και οργιαστική κατάσταση, υπό την επήρεια της μανίας, που τους εμφυσούσε ο θεός Διόνυσος.

Στην κλασική αρχαιότητα, οι τραγικοί ποιητές απέδιδαν την τρέλα, το σάλεμα του νου, στους θεούς. Η θεά Αθηνά θολώνει το μυαλό του Αίαντα στην τραγωδία του Σοφοκλή *Αίας*. Η Ήρα σκοτίζει το μυαλό του Ηρακλή που καταλαμβάνεται από μανία, όταν επιστρέφει από τον Άδη, και σκοτώνει όλη του την οικογένεια, όπως τα περιγράφει ο Ευριπίδης, στην τραγωδία *Ηρακλής μαινόμενος*²⁷. Κατά τον Albin Lesky: «Η αφήγηση ανήκει στις τελειότερες του είδους. Σε μια πλατιά περιγραφή, ο ποιητής παρουσιάζει κλιμακωτά το πλησίασμα της συμφοράς. Δικαιολογημένα έχει αποσπάσει το θαυμασμό αυτή η εικόνα, που σχεδιάζεται με μια σχεδόν κλινική οξυδέρκεια»²⁸.

Η θεοληψία της τρέλας τους επόμενους αιώνες θα μετατραπεί σε δαιμονοληψία, αφού τους θεούς τους αντικαθιστούν οι δαίμονες και οι ψυχασθενείς αντιμετωπίζονται ως δαιμονισμένοι.

Στο Βυζάντιο, οι ήσυχοι ψυχασθενείς ήταν θεϊκό σημάδι, ενώ οι επικίνδυνοι ήταν όργανα του Σατανά. Γι' αυτούς τους δαιμονισμένους, η Εκκλησία είχε ειδικούς εξορκισμούς και υπήρχαν εξορκιστές που αναλάμβαναν να τους θεραπεύσουν, διώχνοντας τα δαιμόνια από μέσα τους. Αυτή ήταν μια πολύ διαδεδομένη πρακτική, όχι μόνο στον ελλαδικό χώρο αλλά και στους άλλους χριστιανικούς λαούς της περιοχής.

Υπήρχαν διαμορφωμένες πρακτικές από εκκλησίες και μοναστήρια που είχαν αποκτήσει φήμη στην θεραπεία των ψυχοπαθών, παράλληλα με τους άλλους αρρώστους. Η προσφυγή σ' αυτά

²⁷ Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Βαδίζοντας προς την τρέλα*, ό.π., σ. 13.

²⁸ Albin Lesky, *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων*, τ. Β', ΜΙΕΤ, γ' ανατύπωση, Αθήνα 2003, σ. 178.

αποτελούσε συχνά ένα δεύτερο βήμα μετά τις ευχές και τους εξορκισμούς του απλού ιερέα της κοινότητας²⁹.

Η μονή του Δαφνίου, τα μοναστήρια των Μετεώρων και του Άθωνα δέχονταν ψυχασθενείς. Το πιο γνωστό μοναστήρι για θεραπεία ή εξορκισμό τρελών και δαιμονισμένων ήταν το μοναστήρι του Αγίου Γερασίμου στην Κεφαλονιά³⁰. Συχνά, ο εγκλεισμός των ψυχοπαθών σε ορισμένα μοναστήρια δεν είχε θεραπευτική προοπτική αλλά την ασυλοποίηση των ασθενών. Υπάρχουν περιγραφές για αλυσόδεμα των ψυχασθενών, και αδιάψευστα τεκμήρια μιας τέτοιας συμπεριφοράς είναι οι σιδερένιοι κρίκοι που βρέθηκαν στους τοίχους των κελιών, καθώς και περιλαίμια και βραχιόλια, που παρουσιάστηκαν από ψυχιάτρους σε ψυχιατρικά συνέδρια³¹.

Στη νεότερη Ελλάδα μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα οι ψυχικά ασθενείς, οι «τρελοί», ήταν οικογενειακή υπόθεση. Τους έκρυβαν σε υπόγεια, γιατί θεωρούσαν την τρέλα στίγμα για την οικογένεια και μεγάλο κοινωνικό όνειδος. Συχνά τους φέρονταν με βάνουσο τρόπο (περιορισμό, ξυλοδαρμό, στέρηση τροφής, κακές συνθήκες υγιεινής, υποτυπώδη ή και απουσία στοιχειώδους ενδυμασίας). Εφάρμοζαν κατά κάποιο τρόπο το μοντέλο της απομόνωσης και της ασυλοποίησης, παρά το γεγονός ότι οι οικογενειακοί και συγγενικοί δεσμοί στην Ελλάδα είναι πολύ ισχυροί και θα περίμενε κανείς να εκδηλώνονται αισθήματα συμπάθειας, αλληλεγγύης και υποστήριξης. Τους πολύ ανήσυχους και επικίνδυνους, όπως προαναφέρθηκε, τους έστελναν στα μοναστήρια.

Στους ήσυχους και ακίνδυνους επέτρεπαν να κυκλοφορούν, και άλλοτε ζούσαν ανενόχλητοι με τους συνανθρώπους τους, όπως «Ο τρελός με τους κόκκινους κρίνους» του Ξενόπουλου και η «Τρελή» του Εφταλιώτη, και άλλοτε γίνονταν οι τρελοί του χωριού, αντικείμενα ψυχαγωγίας, εμπαιγμού και χλεύης, όπως οι «τρελοί» του Μιχαήλ Μητσάκη και του Παύλου Νιρβάνα³². Ίσως γιατί οι «γνωστικοί» έχουν ανάγκη έναν «τρελό», για να αισθανθούν κάποια υπεροχή ή γιατί η παρουσία του

²⁹ Δημήτρης Ν. Πλουμπίδης, *Ιστορία της ψυχιατρικής στην Ελλάδα-Θεσμοί ιδρύματα και κοινωνικό πλαίσιο* (στο εξής: *Ιστορία της ψυχιατρικής*), Εξάντας, Αθήνα 1995, σ. 23.

³⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 24.

³¹ Βλ. Σεβαστή Χαβιάρα-Καραχάλιου, «Τόποι απομόνωσης και τρόποι αντιμετώπισης των ψυχοπαθών στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, πριν από την ίδρυση του Δρομοκαΐτειου», στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343, Μαρτυρίες από το Δρομοκαΐτειο* (στο εξής: *Ιερά οδός 343*), Κέδρος, Αθήνα 1995, σσ. 29-30.

³² Βλ. Μ. Μητσάκης, «Εις τρελός», στο: *Η τρέλα και το παράλογο στην ελληνική λογοτεχνία*, ό.π., σσ. 86-88. (Πρώτη δημοσίευση *Εστία*, 15.3.1887) και Παύλου Νιρβάνα, «Ένας τρελός», *Τα Άπαντα*, τ.1-5, επιμ. Γ. Βαλέτας, 1968, στο ίδιο, σσ. 83-85. Ο ψυχίατρος Θανάσης Τζαβάρας ονόμαζε αυτήν τη συμπεριφορά «ενσωματωμένη απόρριψη».

τρελού επιτελεί κάποιες κοινωνικές λειτουργίες, όπως τη διασκέδαση και την εκτόνωση.

Μια τέτοια αντίληψη υποκρύπτει η διαμαρτυρία του Παλαμά για τους ακίνδυνους τρελούς που κυκλοφορούσαν στην Αθήνα και μεταφέρθηκαν ακούσια στο Δαφνί:

[Αι Αθήναι] μα την τρέλλαν, ενδιαφέρονται δια τους τρελλούς των. Και απόδειξις πόσον εν αυταίς εδοξάσθη ο Δε Κάστρος, και πόσοι άλλοι και άλλοι ευδαιμονούσιν. Αι Αθήναι τους θέλουν τους τρελλούς των. Τους θέλουν εις περιπάτους, εις το τραπέζι, εις τας βουλάς των. Και έπειτα να μάθουν έξαφνα ότι η κυβέρνησις τούς εξωστράκισεν εις το Δαφνί! Αι Αθήναι χωρίς των τρελλών των είναι ό,τι κυψέλη χωρίς των μελισσών³³.

3.α Το φρενοκομείο της Κέρκυρας

Το πρώτο φρενοκομείο στον ελλαδικό χώρο ιδρύθηκε στην Κέρκυρα από τους Άγγλους το 1838 και ο κανονισμός του ιδρύματος ήταν εμπνευσμένος από τις ευρωπαϊκές νομοθεσίες. Τις πρώτες πληροφορίες μάς τις έδωσε ο Μ. Μητσάκης, όταν το 1886 σε μια δημοσιογραφική του αποστολή επισκέφθηκε την Κέρκυρα. Η ειρωνεία της τύχης θέλησε στο φρενοκομείο αυτό να θεραπευτεί για πρώτη φορά ως ψυχασθενής ο Μ. Μητσάκης από τις 20.12.1894 μέχρι 5.1.1895.

Εχρειάσθη να αποτελέσει κατά τας αρχάς του αιώνος η Επτάνησος κράτος ανεξάρτητον, να υπαχθεί είτα υπό την αγγλικήν διοίκησιν, να κυβερνηθεί υπό ξένων, να έλθει εις αυτήν αρμοστής ο Δούγλας, να προσαρτηθεί στο τέλος στο παλαιόν βασίλειον... δια να έχει και η Ελλάς εν φρενοκομείον. Είναι το μόνον. Και λειτουργεί από τεσσαρακονταετίας ήδη εν Κερκύρα, εγερθέν το 1838, κείμενον πλησίον του σωφρονιστηρίου και αποτελούν μετ' αυτού και του

³³ Κ.Δ. Φαφαλιός, τ. Προέδρου Δ.Σ. Δρομοκαϊτείου, Ανακοίνωση σε ιατρικό συνέδριο, στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σ. 55.

επίσης παρακειμένου Νοσοκομείου τριάδα οικημάτων πολλής κοινωνικής χρησιμότητας και αξίας δι' α είναι ζηλευτή η νήσος³⁴.

Το φρενοκομείο πράγματι ιδρύθηκε από τον Βρετανό κυβερνήτη Sir Edouard Douglas σε ένα εγκαταλειμμένο στρατόνα και τα εγκαίνια έγιναν στις 4.7.1838, με οκτώ καταρχάς αρρώστους, οι οποίοι μέχρι το τέλος της χρονιάς, είχαν αυξηθεί σε τριάντα οκτώ. Μετά την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα το 1864, το φρενοκομείο της Κέρκυρας ήταν το μοναδικό ειδικευμένο ψυχιατρικό ίδρυμα της χώρας.

Το κτίριο ήταν σε πολύ κακή κατάσταση και η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε άμεσα σε επισκευές, με προσθήκη νέας πτέρυγας, διαιρεμένης σε μικρούς θαλαμίσκους, για την κάλυψη περισσότερων ασθενών. Το ίδρυμα είχε έντονα τοπικό χαρακτήρα και περιορισμένη χρήση σε εθνικό επίπεδο. Το 1877 μεταφέρθηκαν στο φρενοκομείο της Κέρκυρας από την Αθήνα μόνο πέντε ψυχασθενείς και το 1878 μόλις τρεις³⁵.

Κατά τον Δ. Πλουμπίδη, το φρενοκομείο της Κέρκυρας, παρά τις όποιες ελλείψεις και ανεπάρκειες λειτούργησε στο πνεύμα της ευρωπαϊκής ψυχιατρικής. Ήταν όντως ένα «φρενοκομείο, δηλαδή ίδρυμα με θεραπευτικό σκοπό», γι' αυτό δεν έπρεπε να χρησιμοποιούνται αλυσίδες και μαστίγιο στους ασθενείς, αλλά να τους μεταχειρίζονται με καλούς τρόπους: «Η θεραπευτική αγωγή των αρρώστων περιγραφόταν σαν φαρμακευτική κι ηθική. Η φαρμακευτική αγωγή καθοριζόταν από τον ιατρό κατά τις καθημερινές του επισκέψεις. Την ηθική θεραπεία βοηθούσε η απασχόληση των αρρώστων στους αγρούς, στα εργαστήρια και η υδροθεραπεία.³⁶»

Η Σεβαστή Χαβιάρα-Καραχάλιου μας πληροφορεί ότι σε εφημερίδα των Ιονίων της ίδιας περιόδου (τέλη 19ου αιώνα) αναγράφεται ότι «δεν πρέπει να δηλώνεται το επώνυμο κατά την είσοδό τους (των ψυχασθενών) στο άσυλο και ούτε να επιτρέπονται επισκέψεις "δια να μην εκτίθενται οι συγγενείς εις τα όμματα του κόσμου"»³⁷.

Δίπλα σε αυτή την αντίληψη, που θεωρούσε όνειδος την ψυχική πάθηση, υπάρχει και η ανθρώπινη αντιμετώπιση του ψυχασθενή, όπως αυτή εκφράζεται από τον Στρατή Μυριβήλη στο διήγημά του «Οι νεκροί που θυμούνται»:

³⁴ Μ. Μητσάκης, *Εις τον οίκον των τρελών*, επιμ. Γιάννης Παπακώστας, Πατάκης, Αθήνα 2004, σ. 81.

³⁵ Βλ. Δημήτρης Ν. Πλουμπίδης, *Ιστορία της ψυχιατρικής*, ό.π., σσ. 121-124.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 122.

³⁷ Βλ. Σεβαστή Χαβιάρα-Καραχάλιου, «Τόποι απομόνωσης και τρόποι αντιμετώπισης», στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σ. 45.

Αγαπώ τους τρελούς και πολύ τους συλλογιούμαι. Δεν είναι οίχτος αυτός, αφού οίχτος είναι το περίττωμα της καλοζωισμένης ψυχής. Είναι αληθινή αγάπη, γεμάτη τρυφερότητα και σεβασμό προς το νέο και παράξενο πλάσμα που βγήκε από τη βαρετή και ομοιόμορφη πλειοψηφία των λογικών ανθρώπων και κινείται πια μέσα στους δικούς του νόμους. Μονάχα στην Ανατολή βρήκα τους ανθρώπους τόσο σοφούς, ώστε να έχουν την ικανότητα να καταλάβουν ένα τρελό [...] Είμαι βέβαιος πως υπάρχει μια εστία μυστικής σοφίας κάτω από το μαύρο ντουλάπι της τρέλας, μια φωτιά κεραυνού, σκεπασμένη από τη χόβολη του σταχτωμένου λογικού³⁸.

Αυτή η συμπονετική και ανθρώπινη στάση του Μυριβήλη για τους τρελούς, τη δεκαετία του 1930, είναι προφανώς μια ρομαντική άποψη, που θυμίζει την πολύ μεταγενέστερη θεωρία της αντιψυχιατρικής σχολής, η οποία αναπτύχθηκε στην Ελλάδα μόλις μετά το 1974, την περίοδο της Μεταπολίτευσης.

3.β Το Δρομοκαΐτειο ίδρυμα

Εκτός από το φρενοκομείο της Κέρκυρας που κληρονόμησε το ελληνικό κράτος από τους Άγγλους μετά το 1864, το οποίο συντήρησε και βελτίωσε με κρατικά έξοδα την περίοδο 1880-1890, κανένα κρατικό, δημόσιο ψυχιατρείο δεν λειτούργησε μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα διάφορα ιδιωτικά ιδρύματα που κάλυψαν τις ανάγκες του πληθυσμού, όφειλαν την ύπαρξή τους σε ιδιώτες δωρητές, τους γνωστούς «εθνικούς ευεργέτες». Το κράτος παραχωρούσε μόνο τα οικόπεδα και κάποια έξοδα λειτουργίας³⁹.

Το πιο γνωστό ίδρυμα στα τέλη του 19ου αιώνα ήταν το Δρομοκαΐτειο, δημιούργημα ανθρωπιάς του Χιώτη Ζωρζή Δρομοκαΐτη. Ο Δρομοκαΐτης ευαισθητοποιήθηκε από την ψυχική νόσο της συζύγου του Ταρσής, για την οποία υπάρχει η παρακάτω προφορική μαρτυρία του παπα-Δημήτρη Ζερβούδη:

³⁸ Στρατής Μυριβήλης, *Το γαλάζιο βιβλίο*, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα 172016, σ. 11.

³⁹ Βλ. Δημήτρης Ν. Πλουμπίδης, *Ιστορία της ψυχιατρικής*, ό.π., σ. 125.

Εδώ απέναντι στο Δαφνί υπάρχει μια εκκλησούλα αρχαία. Είναι ξακουστή αυτή η Παναγιά, με πολλά ψηφιδωτά. Εκεί, όταν μπειτε μέσα, θα δείτε κάτι μικρά σπιτάκια σαν σκυλόσπιτα μικρά. Εκεί τους βάζανε πρώτα τους ψυχασθενείς και τους δένανε. Ο Δρομοκαΐτης ήταν έμπορος από την Αίγυπτο με πολλά λεφτά. Αλλά ησθένησε η γυναίκα του και τότε δεν υπήρχαν τα μέσα θεραπείας ούτε χάπια ούτε ενέσεις. Οι γονείς της την προώθησαν εδώ. Ερχόμενος λοιπόν αυτός και βλέποντας την κατάσταση αυτή, πήγε στο κράτος και ζητά μια έκταση και να βάλει αυτός τα λεφτά να κάνει το πρώτο ίδρυμα⁴⁰.

Το κράτος τού παραχώρησε πράγματι ένα οικόπεδο 32.000 τ.μ. στη θέση Δαφνί, κατά μήκος της Ιεράς Οδού, και ο Δρομοκαΐτης δέκα μήνες πριν από τον θάνατό του, στις 13 Φεβρουαρίου 1880, συνέταξε τη διαθήκη του, στην οποία όριζε το ποσό που χορηγούσε για την ίδρυση φιλανθρωπικού καταστήματος, με την επωνυμία «Φρενοκομείον Ζωρζή και Ταρσής Δρομοκαΐτη»⁴¹.

Η ανέγερση του κτιρίου άρχισε το 1883 και τα εγκαίνια πραγματοποιήθηκαν την 1η Νοεμβρίου 1887, με 85 αρρώστους. Τηρήθηκαν όλες οι τεχνικές και επιστημονικές προδιαγραφές όχι μόνο στις κτιριακές υποδομές αλλά και στον τρόπο λειτουργίας. Γι' αυτό, όταν το 1911 ο Dr. Lucien Libert⁴² επισκέφθηκε το Δρομοκαΐτειο, αφού προηγουμένως είχε επισκεφθεί πολυάριθμα ιδρύματα στην Ελλάδα και την Οθωμανική αυτοκρατορία, απεφάνθη «ότι μπορούσε να σταθεί επάξια δίπλα στα περισσότερα ευρωπαϊκά ψυχιατρεία», χάρη στη λειτουργία του και την τοποθεσία του⁴³. Την οργάνωση και λειτουργία του ιδρύματος, τις αρχές και τους κανόνες που εφαρμόζονταν, περιγράφει εξαντλητικά ο Δ. Πλουμπίδης στο βιβλίο του *Η ιστορία της ψυχιατρικής στην Ελλάδα*. Αξίζει ενδεικτικά να αναφερθούν τα εξής:

Ο διευθυντής-γιατρός έπρεπε να κατοικεί εντός του ιδρύματος. Ο αρχινοσοκόμος και οι νοσοκόμοι μπορούσαν να απουσιάζουν από το ίδρυμα μόνο μια

⁴⁰ Προφορική μαρτυρία στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σ. 47.

⁴¹ Αναστάσιος Τριπολίτης, τ. Πρόεδρος Δ.Σ. Δρομοκαΐτειου, «Δρομοκαΐτειο θεραπευτήριο. Χθες-σήμερα-αύριο», στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σσ. 53-55.

⁴² Lucien Libert, 1882-1916, γάλλος επαγγελματίας ψυχίατρος και ερασιτέχνης αστρονόμος.

⁴³ Ιωάννης Δημητράκος, «Σχέση νοσηλείας, ψυχανάλυσης και λογοτεχνίας. Ανάλυση των έργων νοσηλευόμενων συγγραφέων από την πλευρά της Νοσηλευτικής, της Γλωσσολογίας και της Ψυχανάλυσης. Η ψύχωση του Μιχαήλ Μητσάκη: συγγραφική δημιουργία και συνθήκες νοσηλείας» (στο εξής: «Σχέση νοσηλείας»), διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2017, σ. 36.

διαδικτυακή πηγή: <https://www.didaktorika.gr/eadd/bitstream/10442/40938/1/40938.pdf>
τελευταία ανάκτηση 24.6.2019.

φορά την εβδομάδα για εικοσιτέσσερις ώρες. Απαγορευόταν αυστηρά η κακοποίηση και εξύβριση των ασθενών. Δεν επιτρεπόταν στους νοσοκόμους να καπνίζουν και να δέχονται δώρα. Οι νοσοκόμοι δεν φορούσαν στολή και κοιμόνταν μαζί με τους αρρώστους. Εφαρμόστηκε η εργασιοθεραπεία με την οργάνωση εργαστηρίων, μικροκαλλιεργειών στον κήπο και στοιχειώδους κτηνοτροφίας. Οι ψυχασθενείς διαιρούνταν σε τρεις θέσεις, ανάλογα με την οικονομική τους δυνατότητα, αλλά γινόταν και διαχωρισμός ανάλογα με το είδος της πάθησης και την ένταση της νόσου⁴⁴.

Ο Παλαμάς, σε ένα άρθρο του στην εφημερίδα *Μη χάνεσαι*, στις 15.7.1883, με το ψευδώνυμο Ονολουλού, δημοσιεύει τις εντυπώσεις του από επίσκεψή του στο Δαφνί, που λειτουργούσε προσωρινά ως νοσηλευτήριο ψυχασθενών, μέχρι να περατωθεί το Δρομοκαΐτειο, για το οποίο είχε πολύ μεγάλες προσδοκίες, και τελείωνε το άρθρο του με την εξής πρόβλεψη: «χρησιμεύον (το Δαφνί) ως προσωρινός σταθμός μεταβάσεως εις την μέλλουσαν ζωήν των Ηλυσίων του Δρομοκαΐτου»⁴⁵.

Ο ψυχίατρος Κ. Στεφανής κάνει την εξής σημαντική επισήμανση για το Δρομοκαΐτειο: «Το ασυλικό πρότυπο νοσηλείας (μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου) όπως το υλοποίησε στον ελλαδικό χώρο το "Δρομοκαΐτειο" ήταν για την εποχή του αρκετά προηγμένο σύστημα κοινωνικής αντιμετώπισης της ψυχικής αρρώστιας. Είχε αρκετή επιτυχία συγκριτικά με τα "δυτικά" πρότυπα...».

Είναι πολύ σημαντικός ο χρονικός προσδιορισμός της ικανοποιητικής λειτουργίας του ιδρύματος, γιατί από την ίδρυσή του το 1887 μέχρι το 1930, θα φιλοξενηθούν εκεί οι λογοτέχνες που είναι αντικείμενο της εργασίας μας.

⁴⁴ Βλ. Δημήτρης Ν. Πλουμπίδης, *Ιστορία της ψυχιατρικής*, ό.π., σσ. 183-197.

⁴⁵ Κ.Δ. Φαφαλιός, Ανακοίνωση σε ιατρικό συνέδριο, στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σ. 52.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Γνωστοί έλληνες λογοτέχνες, που «παρεφρόνησαν» την εκατονταετία 1850-1950

Οι γνωστότεροι έλληνες λογοτέχνες που «παρεφρόνησαν» και νοσηλεύτηκαν ήταν οι εξής: **α. Ο Γεώργιος Βιζυηνός (1849-1896)**, ο οποίος εισήχθη στο Δρομοκαΐτειο στις 14 Απριλίου 1892 και παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του, στις 15 Απριλίου 1896. **β. Ο Μιχαήλ Μητσάκης (1868-1916)**, ο οποίος νοσηλεύτηκε τρεις φορές στο Δρομοκαΐτειο (16.4.1896 έως 29.9.1896, 8.9.1911 έως το καλοκαίρι 1912, φθινόπωρο 1914 έως τον θάνατό του, στις 6 Ιουνίου 1916). Ο Μητσάκης είχε, όμως, νοσηλευτεί για πρώτη φορά στο φρενοκομείο της Κέρκυρας, από τις 20.12.1894 έως τις 5.1.1895. **γ. Ο Γεράσιμος Βώκος (1868-1927)**, ο οποίος εισήχθη στο Δρομοκαΐτειο πολλές φορές για μικρά χρονικά διαστήματα (την δεκαετία του 1920). **δ. Ο Ρώμος Φιλύρας (1888-1942)**, ο οποίος παρέμεινε στο Δρομοκαΐτειο για δεκαπέντε ολόκληρα χρόνια, από τις 13 Οκτωβρίου 1927 μέχρι τον θάνατό του, στις 9 Σεπτεμβρίου 1942. **ε. Ο Γιώργης Ζάρκος (1902-1967)**, ο οποίος στις αρχές της δεκαετίας του 1930 προσήχθη βίαια στο Δημόσιο ψυχιατρείο, στο Δαφνί, όπου και παρέμεινε πενήντα ημέρες για παρακολούθηση.

Η παρούσα εργασία ασχολείται διεξοδικά με τους Γεώργιο Βιζυηνό και Ρώμο Φιλύρα και συνοπτικά με τους Μιχαήλ Μητσάκη, Γεράσιμο Βώκο και Γιώργη Ζάρκο.

1 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΙΖΥΗΝΟΣ (1849-1896)

μετεβλήθη εντός μου/ ο ρυθμός του κόσμου

1.1 Οι σπουδές του Βιζυηνού και η ενασχόλησή του με την τρέλα στα διηγήματά του

Είναι γνωστό ότι ο Βιζυηνός το φθινόπωρο του 1875 μετέβη στη Γοτίγγη της Γερμανίας για σπουδές. Γράφτηκε στη Βασιλική Αυγουσταία Ακαδημία και παρακολούθησε για τρία εξάμηνα Φιλολογία, Ιστορία Φιλοσοφίας, Φιλοσοφία της Φύσεως, Λογική Ψυχολογία, Ερμηνευτική και Κριτική. Την Άνοιξη του 1877, συμπλήρωσε τις σπουδές του στη Λειψία για άλλα τρία εξάμηνα, με σπουδαίους καθηγητές μεταξύ των οποίων και τον ιδρυτή της Πειραματικής Ψυχολογίας, Βίλχελμ Βουντ. Τα ενδιαφέροντά του επικεντρώνονταν στην Ιστορία της Φιλοσοφίας, την Αισθητική, την Ψυχολογία και την Ψυχιατρική⁴⁶.

Σε επιστημονικό επίπεδο οι σπουδές αυτές είχαν ως αποτέλεσμα πλούσιο έργο, αρχής γενομένης με τη διδακτορική του διατριβή *Το παιχνίδι υπό έποψη ψυχολογική και παιδαγωγική*⁴⁷, που εκδόθηκε το 1880. Στη συνέχεια, το 1883 ολοκλήρωσε την επί υφηγεσία διατριβή του με τίτλο *Η φιλοσοφία του Καλού παρά Πλωτίνω*⁴⁸ και το 1885 ανακηρύχθηκε παμψηφεί υφηγητής στο μάθημα Ιστορία της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τέλος την ίδια χρονιά δημοσίευσε το *Ψυχολογικά μελέται επί του Καλού* και το σχολικό εγχειρίδιο: *Στοιχεία Λογικής*. Το 1888 κυκλοφόρησε το δεύτερο σχολικό εγχειρίδιο: *Στοιχεία ψυχολογίας*⁴⁹.

Είναι φυσικό όλες αυτές οι γνώσεις φιλοσοφίας, ψυχολογίας και ψυχιατρικής να έχουν περάσει και στη λογοτεχνική του δημιουργία, κυρίως στα διηγήματά του⁵⁰, στα οποία μέσα από τη μυθοπλασία αναπτύσσει τις απόψεις του αλλά και τις αντιλήψεις της εποχής του για την τρέλα, τους τρελούς και τα ψυχιατρικά ιδρύματα.

⁴⁶ Βλ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι της ζωής και του έργου του Γ. Βιζυηνού* (στο εξής: *Οι μύθοι*), Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992, σσ. 45-47.

⁴⁷ Πριν λίγα χρόνια εκδόθηκε σύνοψη της διδακτορικής διατριβής του Βιζυηνού, με τον τίτλο *Γ. Μ. Βιζυηνού, Το παιδικό παιχνίδι σε σχέση με την ψυχολογία και την παιδαγωγική*, εισαγωγή-σχόλια, Αλέξανδρος Σιδεράς, Παρασκευή Σιδερά-Λύτρα, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2009.

⁴⁸ Γ. Μ. Βιζυηνός, *Η φιλοσοφία του Καλού παρά Πλωτίνω*, εισ. Π. Καλλιγιάς, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1995.

⁴⁹ Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι*, ό.π., σσ. 48-51.

⁵⁰ Τα διηγήματα του Γ. Βιζυηνού δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Εστία* με την εξής σειρά: «Το αμάρτημα της μητρός μου», Απρίλιος 1883, «Μεταξύ Πειραιώς και Νεαπόλεως», Αύγουστος 1883, «Ποίος ήτο ο φονεύς του αδελφού μου», Φθινόπωρο 1883, «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας», Ιανουάριος 1884, «Το μόνον της ζωής του ταξείδιον», Ιούνιος 1884 και «Μοσκόβ- Σελήμη», 1895.

1.1.α Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας

Οι περισσότερες αναφορές εντοπίζονται στο διήγημα «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας». Το διήγημα κυκλοφόρησε το 1884, τέταρτο κατά σειρά, αλλά ενώ είναι άγνωστος ο χρόνος συγγραφής, επιχειρείται εδώ ο χρονικός προσδιορισμός του, αν ληφθούν υπόψη τα παρακάτω στοιχεία:

α. Ο Βιζυηνός στη διαμάχη Παλιάς και Νέας Αθηναϊκής Σχολής για τη γλώσσα, αφού ταλαντεύτηκε μεταξύ καθαρεύουσας και δημοτικής, τελικά θα επιλέξει τη δημοτική. Στο αυτόγραφο τετράδιο «Λυρικά», το οποίο καλύπτει διάστημα από τις 6 Αυγούστου 1877 έως τον Νοέμβριο του 1882, στα διακόσια σαράντα εννέα ποιήματα που καταγράφονται εκεί, γίνεται σαφέστατη η αποφασιστική επιλογή της δημοτικής⁵¹. Οι θέσεις του Βιζυηνού για το γλωσσικό ζήτημα εντάσσονται στο κλίμα των ανανεωτικών τάσεων, και το 1880 στο τετράδιο των «Λυρικών» σημείωνε σε ποιητική μορφή: «Αφήνω ἔγω τα Ἰληνικά/ και τα περιγραμμάτου/ στον κουτεντέ που δε γροικά / τη γλώσσα του μπαμπά του [...]. Και τραγουδώ με τη γλωσσή/ π' ο Πλάστης μάσε δίνει/ που τηνε νοιώθω γω και συ/ και όλη Ρωμιούσνη». Και το 1882 συμπλήρωσε: «έχει μάθει κάτι τι/ κάτι τις νοήσει;/ Ο καινούργιος ποιητής/ πείσθηκε στη Δύση./ Κι' άφησε τα Ἰληνικά,/ τα περιγραμμάτου/ για να ψάλη γραϊκικά/ τα αισθήματά του...⁵²». Είναι προφανές ότι τις ίδιες γλωσσικές επιλογές ακολούθησε και στα διηγήματά του.

β. «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας», είναι γραμμένες όχι μόνο σε καθαρεύουσα αλλά βρίθουν από πλήθος αρχαιοπρεπών μέχρι και ομηρικών λέξεων (π.χ. ηλίβατος). Ενίοτε χρησιμοποιεί και φράσεις από τον Όμηρο με ερασματική προφορά. Ακόμη και οι διάλογοι είναι σε καθαρεύουσα, όχι μόνο μεταξύ όσων έχουν ανώτερη μόρφωση αλλά και μεταξύ φίλων.

γ. Στο διήγημα περιέχεται το ποίημα «Ανεμώνη», το οποίο είναι χρονολογημένο από τον ίδιο τον Βιζυηνό στις 27.8.1882.

δ. Ο χειμώνας του 1875 στη Γερμανία ήταν από τις πιο δύσκολες περιόδους της εκεί παραμονής του, λόγω του μεγάλου ψύχους⁵³. Το διήγημα αρχίζει: «Τον πρώτον

⁵¹ Γ. Μ. Βιζυηνού, *Τα ποιήματα*, φιλολογική επιμέλεια Ελένα Κουτριάνου, Ίδρυμα Κόστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2003, τ. Α'. Για τις γλωσσικές απόψεις του Βιζυηνού βλ. Εισαγωγή Ελένας Κουτριάνου, σσ. 147-157.

⁵² Στο ίδιο, σ. 157.

⁵³ Βλ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι*, ό.π., σ. 20.

εν Γερμανία χειμώνα μου τον είχαν διέλθει "εν πέντε σισύραις εγκεκορδουλημένος" και όμως πάντοτε ριγών και "χουχουλίζων"»(σ. 186).

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, είναι σχεδόν σίγουρο ότι «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας» γράφτηκαν (καθώς και το «Μεταξύ Πειραιώς και Νεάπολεως») πριν από το «Αμάρτημα της μητρός μου» και «Ποίος ήτον ο φονεύς του αδελφού μου», στα οποία κυριαρχεί η δημοτική καθώς και η στροφή σε θέματα περισσότερο αυτοβιογραφικά, ηθογραφικά κα λαογραφικά. Πιο συγκεκριμένα, η συγγραφή του διηγήματος «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας» πρέπει να είχε ξεκινήσει πριν από το 1880 και θα είχε πιθανόν ολοκληρωθεί μέχρι το 1882⁵⁴. Αυτός ο χρονικός εντοπισμός συμβαδίζει με όλες τις αναφορές του Βιζυηνού για την τρέλα και ερμηνεύει πολλές από τις απόψεις του, αφού χρονικά είναι πολύ κοντά στις σπουδές του.

Το διήγημα «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας» κατά τον Μιχάλη Χρυσανθόπουλο είναι «το εκτενέστερο, το ρομαντικότερο και το μελοδραματικότερο»⁵⁵ και για τον Γιάννη Πάγκαλο είναι το πιο «γερμανικό» και συνάμα το «ψυχιατρικότερο»⁵⁶.

Στο διήγημα, ο αφηγητής έχει κρουολογήσει από τον βαρύ χειμώνα της πρώτης παραμονής του στη Γοτίγγη, που του άφησε ακόμη και το καλοκαίρι «ένα σπασμωδικόν βήξιμο» που είχε «καταντήσει εν είδος νευρικού πάθους». Επισκέπτεται για θεραπεία τον γιατρό του, τον «αυλοσύμβουλον Herr H», «διασημότατον των εν Γερμανία παθολόγων» αλλά και συγγραφέα της *Φυσιολογικής Παθολογίας των νεύρων* με συγκεκριμένες απόψεις για τα ψυχικά νοσήματα, τις οποίες υιοθετεί και ο Βιζυηνός, μέσα από την αναπαραγωγή τους. Κεντρική ιδέα είναι ότι η θεραπεία των νευρικών παθήσεων οφείλει πάντοτε να λαμβάνει υπόψη της τον άγνωστο παράγοντα Ψ, δηλαδή την ψυχή.

Παν άλλο πάθος [...] δεν μας συσχετίζει ει μη με το σώμα, τουτέστιν την ύλην. Η θεραπευτική μας επομένως δεν βασίζεται παρά μόνον επί των ζωικών, ήγουν μηχανικών, χημικών, φυσιολογικών

⁵⁴ Γ. Μ. Βιζυηνός, *Νεοελληνικά διηγήματα*, επιμ. Παν. Μουλλάς, Εστία: Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1994. Ο Παν. Μουλλάς, στην εισαγωγή του, επικαλούμενος εσωτερικά κειμενικά κριτήρια, υποστηρίζει ότι «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας» και το «Μεταξύ Πειραιώς και Νεαπόλεως», είναι τα πρώτα διηγήματα του Βιζυηνού, ανεξάρτητα της έκδοσης.

⁵⁵ Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, *Γεώργιος Βιζυηνός. Μεταξύ φαντασίας και μνήμης* (στο εξής: *Μεταξύ φαντασίας*), Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2006, σ. 89.

⁵⁶ Θανάσης Καράβατος, Ο «διϊστικός» κόσμος του Γεωργίου Βιζυηνού, διαδικτυακή διεύθυνση: <https://www.oanagnostis.gr/o-diistikos-kosmos-tou-georgiou-viziinou/> τελευταία ανάκτηση 1.7.2019.

δυνάμεων της ύλης. Άλλως έχει το πράγμα δια τας ασθενείας των νεύρων. Αι νευρικοί ασθένειαι «είναι ειδικαί», ή τουλάχιστον, κατά τον διδάσκαλόν σου [Lotze]⁵⁷, «συνοδεύονται με σχετικές ασθενείας της ψυχής». Επομένως η θεραπευτική μας μέθοδος δεν εμπορεί να κάμη τους υπολογισμούς αυτής άνευ της συνεπικουρίας του αγνώστου τούτου παράγοντος Ψ, τουτέστι της ψυχής⁵⁸: [...]

Αι ασθένειαι αύται [...] δεν αρκεί μόνον ότι είναι ανίατοι, αλλά και δεν χρησιμεύουσιν καθόλου προς φωτισμόν της επιστήμης. Το κακόν δεν έχει την ρίζαν του εις την γνωστήν ημίν φύσιν των νεύρων, αλλά εις τον άγνωστον παράγοντα, τουτέστιν την ψυχήν. Ημείς θεραπεύομεν νεύρα μόνον. (σ. 203)

Ο Βιζυηνός δηλαδή γνώριζε από πολύ νωρίς για το ανίατο της τρέλας και τη δυσκολία να εντοπιστούν τα αίτια. Επίσης καθίσταται ολοφάνερη η διαφορά της νευροπάθειας από τη φρενοπάθεια, την ψυχασθένεια.

Όταν πληροφορήσαν τον αφηγητή ότι ο γιατρός είχε μεταβεί στο φρενοκομείο, λόγω έκτακτου περιστατικού, και είχε αφήσει παραγγελία να τον συναντήσει εκεί, είχε μεγάλη ανυπομονησία να γνωρίσει «το περίφημον δια τον διοργανισμόν και την πρωτοτυπία αυτού φρενοκομείου της Πρωσίας» (σ. 189). Η περιγραφή του φρενοκομείου που θα ακολουθήσει, θα δικαιώσει τη φήμη του ιδρύματος.

Ο Βιζυηνός θα περιγράψει μιαν «ευτοπία», που δεν είχε καμία σχέση ούτε με τις συνθήκες που επικρατούσαν εκείνη την εποχή στην Ελλάδα ούτε με τις περιγραφές άλλων λογοτεχνών, όπως ο Γιώργης Ζάρκος και ο Ρώμος Φιλύρας, οι οποίοι περιγράφουν ζοφερούς τόπους, που παραπέμπουν σε κόλαση.

Ο Βιζυηνός παρουσίασε το γερμανικό άσυλο ως ευαγές ίδρυμα που επιτελούσε όχι μόνο θεραπευτική αλλά και κοινωνική αποστολή. Αφού περιγράψει τον ειδυλλιακό τόπο εντός του οποίου ήταν κτισμένο, θα το παρομοιάσει με μεγαλοπρεπές εξοχικό μέγαρο, με χαρούμενους και ευτυχισμένους ενοίκους, και το μόνο παράδοξο ήταν τα σιδερόφρακτα παράθυρα:

⁵⁷ Λότσε Ρούντολφ Χέρμαν (1817-1881): φιλόσοφος και φυσιολόγος.

⁵⁸ Γ. Μ. Βιζυηνού, *Τα διηγήματα*, φιλολογική επιμέλεια Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1991, σ. 187, (στη συνέχεια, δίπλα στα αποσπάσματα από τα διηγήματα του Βιζυηνού θα γράφεται, εντός παρενθέσεως, ο αριθμός της σελίδας από την ίδια έκδοση).

Το ευρύτατον και αρχιτεκτονικώς άριστα ωκοδομημένον φιλανθρωπικόν τούτο ίδρυμα [...] κείται [...] επί τερπνοτάτου λόφου, εν μέσω χλωρών λειμώνων και σκιερών κήπων, παρέχον εις την όψιν του θεατού την υπέρ παν άλλο γραφικωτάτην περί την πόλιν χωριογραφίαν. (σ. 189) [...]

Όταν την πρώτην εκείνην φοράν [...] έφθασα προ της νεογοθτικής προσόψεως του λαμπρού τούτου οικοδομήματος [...] ευρέθην απροσδοκίτως ενώπιον μεγαλοπρεπούς εξοχικού μεγάρου, εν ω πολυπληθής κόσμος διετέλει εν χαρά και ευφροσύνη. Φωναί αδόντων, ήχοι ποκίλων μουσικών οργάνων, εξερχόμενοι των υψυλών αυτού παραθύρων, ανεμειγνύοντο με τα κελαδήματα των πτηνών. Ο ακούσας τας συναυλίας εκείνας ελησμόνει να ερωτήσει, διατί τόσον φαιδρά παράθυρα διατελούσι σιδηρόφρακτα, ως παράθυρα ειρκτών. (σ. 191)

Αυτή η περιγραφή ήταν σύμφωνη με τις αντιλήψεις στην Ευρώπη για τις ανθρώπινες συνθήκες διαβίωσης των ψυχασθενών, και ένα τέτοιο «ρομαντικό» περιβάλλον, στην περιοχή Δαφνίου, παραχωρήθηκε από το ελληνικό κράτος για να κτιστεί το Δρομοκαΐτειο. Ο Παλαμάς σε εκδρομή του στο Δαφνί, τον Ιούλιο του 1883, είχε εκφράσει την ευαρέσκειά του για το φυσικό περιβάλλον της περιοχής: «[...]εκδρομήν μέχρι του Δαφνίου, αποτινάσσουσα τον αθηναϊκόν κονιορτόν και την πλήξιν, υπό τα εύδροσα καταφύγια της πευκομανούς βλαστήσεως του δάσους και τας σκιεράς καμπυλότητας των λόφων και την μαγειάν του ορίζοντος...»⁵⁹.

Ο Βιζυηνός στη συνέχεια θα επιβεβαιώσει τον «περίφημον διοργανισμόν» και τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα του νέου ασύλου, σε αντιδιαστολή με το άσυλο-φυλακή, τύπου «Γενικού Νοσοκομείου», αναφέροντας τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις γης, τις οποίες καλλιεργούσαν οι ίδιοι οι φρενοβλαβείς, υπονοώντας τη θεραπευτική μέθοδο της εργασιοθεραπείας, καθώς και τη συμμετοχή των «αβλαβέστερων οικητόρων» στις εσωτερικές υπηρεσίες του φρενοκομείου. Τέλος, εστιάζει στον διευθυντή του φρενοκομείου, ο οποίος είναι πλήρως αφοσιωμένος στους ασθενείς του και στο ανθρωπιστικό του έργο, συμπεριφερόταν ως πατέρας στα παιδιά του, με αποτέλεσμα το ίδρυμα να έχει μορφή διευρυμένης «οικογένειας». Η πατερναλιστική

⁵⁹ Κ. Δ. Φαφαλιός, Ανακοίνωση σε ιατρικό συνέδριο, στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σ. 50.

αυτή αντίληψη ήταν απόρροια των αντιλήψεων του Πινέλ και της «ρομαντικής ψυχιατρικής»⁶⁰.

– Καλά που ήλθες!, Ανεφώνησεν ο αγαθός γέρον. «Πάμε να σε παρουσιάσω εις τον διευθυντήν. Είναι πολύ καλός και σοφός άνθρωπος. Είναι ο πατήρ όλων ημών εδώ μέσα.» [...].

– Μη παρεξηγής τον φιλόμνημον συνάδελφόν μου, μοι έλεγεν ύπερθεν της κεφαλής του διευθυντού ο κύριος Χ*. – Αυτός ούτε φιλέλλην ειμπορεί να είναι, ούτε φιλόμηρος. Εν γένει δεν έχει προς ουδένα σώας έχοντα τας φρένας ειδικήν τινά φιλίαν. Εικοσιπέντε έτη τώρα δεν ζη και δεν συναναστρέφεται παρά με τα παιδιά του, τουτέστι τους τρελούς. Η αγαθότης του είναι ακαταμέτρητος, είναι άνευ ορίων, αλλά δεν εκτείνεται πέραν των τοίχων του κτιρίου τούτου. (σσ. 192-193)

Η «αγαθότης» του διευθυντή δεν απέτρεψε τον αφηγητή από το να πανικοβληθεί, όταν του είπαν ότι τον περιμένει. «Τι δουλειάν έχω εγώ να κάμω με τον διευθυντήν του φρενοκομείου; Μήπως λοιπόν δεν πάσχω μόνον εκ του στήθους;» Ο Βιζυηνός, λοιπόν, αποδίδει στον αφηγητή την ανησυχία του για τις πιθανές συνέπειες μιας δικιάς του παλιάς ιστορίας, «κάποιας άτυχης ερωτικής επαφής κατά τη διαμονή του στα πρώτα χρόνια στη Γερμανία»⁶¹. Ο Βιζυηνός υποψιαζόταν ότι έπασχε από συμπτώματα συφιλιδικής αιτιολογίας, χωρίς βεβαίως να γνωρίζει τη μελλοντική εξέλιξη της ασθένειας, αλλά γνώριζε το μέλλον των συφιλιδικών⁶².

Πράγματι, τον Σεπτέμβριο του 1890 επιχείρησε να θεραπεύσει την ασθένεια με λουτρά στο Gastein της Αυστρίας, στις Κεντρικές Άλπεις. Από εκεί, στις 24 του ίδιου μήνα, έστειλε γράμμα στον αδελφό του Μιχαήλο, στον οποίο ομολογούσε την ασθένεια και περιέγραφε τα συμπτώματά της⁶³. «[...] πολύ καλά εννόησα και προείδα και προαπεφάσισα το τέλος μου, πολλούς πολλούς χρόνους πριν καταντήσω εις το απροχώρητον. Λέγω πολλούς πολλούς χρόνους πριν, επειδή καθώς και εξ Αθηνών σ' έγγραψα, το νόσημά μου δεν είναι θανατηφόρο, αλλά και ποτέ δεν θεραπεύεται»⁶⁴.

⁶⁰ Βλ. Γιάννα Δεληβοριά, «Το φάσμα της τρέλας», ό.π., σσ. 144-145.

⁶¹ Βλ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι*, ό.π., σ. 61.

⁶² Από τους πρώτους μήνες της εγκάθειρξης (1656), οι συφιλιδικοί προορίζονται ασυζητητί για το Γενικό Νοσοκομείο, πλάι στους τρελούς. (Μισέλ Φουκώ, *Ιστορία της τρέλας*, ό.π. σ. 67).

⁶³ Βλ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι*, ό.π., σ. 61.

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 61.

Αυτοί οι πολλοί πολλοί χρόνοι πρέπει να μεταφραστούν σε διάστημα πέραν της δεκαετίας, να εντοπιστούν στα χρόνια παραμονής στη Γερμανία, γιατί καθώς αποκαλύπτει στο γράμμα του «[...] η Ινφλουέντσα έκαμε την αρχή, αυτή δε έγεινεν αιτία να μην το καταλάβουν οι ιατροί και να το παραμελήσωμεν επί τινας μήνας, με την ιδέα ότι είναι ρευματισμοί, που θα περνούσαν το καλοκαίρι»⁶⁵. Από «ινφλουέντσα» (γρίπη), ο Βιζυηνός πρέπει να αρρώστησε την πρώτη χρονιά του στη Γοτίγγη, τον χειμώνα του 1875, όταν λόγω του μεγάλου ψύχους παρέμεινε για μεγάλο χρονικό διάστημα κλεισμένος στο δωμάτιό του. Είναι, λοιπόν, πολύ πιθανόν να γνώριζε από τόσο νωρίς την ασθένειά του⁶⁶.

Στο διήγημα, σ' αυτό το περίφημο φρενοκομείο της Πρωσίας, ο αφηγητής συνάντησε την κεντρική ηρωίδα, τη ρομαντική Κλάρα, να θεραπεύεται από την τρέλα, ως αποτέλεσμα της σχέσης της με τον Πασχάλη και πολύ παραστατικά την περιέγραψε ως «λυσικόμο, λευχείμωνα, ωχρά μεν αλλά φιλομειδή και ερασμία». Ο Βιζυηνός ακολουθεί το μοντέλο της φυσιογνωμίας του τρελού, όπως αποδίδεται από όλους σχεδόν τους λογοτέχνες⁶⁷. Τα στερεοτυπικά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά της τρέλας είναι το ισχνό και χλωμό πρόσωπο, τα ακατάστατα μαλλιά και τα άγρια και παράξενα μάτια. Άλλοτε τονίζεται το χλωμό τού προσώπου «...κοπέλα ως εικοσιπέντε χρονών με πρόσωπο χλωμό, και τα μάτια της άγρια...»⁶⁸, άλλοτε δίνουν έμφαση στα μάτια και την άγρια όψη «Υψηλός μάλλον το ανάστημα, κάτισχνος, την κόμην μακράν και αγρίαν, τους οφθαλμούς έξω των κογχών, το γένειον πυκνόν και άτακτον, [...] περιέφευεν από πρωίας μέχρι εσπέρας το ρακένδυτον σώμα του και την πειναλέαν ύπαρξίν του»⁶⁹ και άλλοτε περιγράφουν, όπως ο Βιζυηνός μια συμπαθητική φυσιογνωμία.

Η τρέλα της Κλάρας σύμφωνα με τα λεγόμενα του Καθηγητή προκλήθηκε από ερωτική απελπισία. Ο έρωτας, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ήταν σύμφωνα με την κοινή αντίληψη αλλά και με τις λογοτεχνικές αναπαραστάσεις, η βασικότερη αιτία τρέλας, την οποία και ενστερνιζόταν ο Βιζυηνός. «(Ο έρωτας) όσο είχε ένα αντικείμενο, ο τρελός έρωτας δεν ήταν τρέλα, ήταν έρωτας. Μένοντας μόνος, κυνηγιέται και πέφτει στο χάος της παράκρουσης, [...] Κι αν οδηγεί στον θάνατο, είναι σ' ένα θάνατο όπου

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 62.

⁶⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 46.

⁶⁷ Ενδεικτικά: Αργύρης Εφταλιώτης, «Η τρελή», Γρηγ.Ξενοπούλος, «Ο τρελός με τους κόκκινους κρίνους», Μ. Μητσάκης, «Εις τρελός».

⁶⁸ Αργύρης Εφταλιώτης, «Η τρελή», στο: *Η τρέλα και το παράλογο στη νεοελληνική λογοτεχνία*, ό.π., σ.36.

⁶⁹ Μιχαήλ Μητσάκης, «Εις τρελός», ό.π., σ. 86.

οι ερωτευμένοι σμίγουνε για πάντα»⁷⁰. Κι αυτό το τέλος θα επιφυλάξει ο αφηγητής για τους δύο ερωτευμένους⁷¹.

Την Κλάρα «εσπούδασαν» εντός ευρύχωρης αίθουσας, την οποία ο αφηγητής περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια, γιατί έχει «ανακουφιστική και πραϋντική επίδραση» στην ασθενή. Είναι μια εγκιβωτισμένη ευτοπία μέσα στην ευρύτερη ευτοπία του ιδρύματος.

[...] ήτον ευρύχωρος αίθουσα σχεδόν στρογγύλου σχήματος, με ύψος λίαν ανάλογον προς την διάμετρον αυτής, και μόνον υπό του υαλοσκεπάστου θόλου της φωτιζομένη. Παράθυρα δεν είχεν, ουδέ ηδύνατο να έχη. Διότι οι τοίχοι της αιθούσης ταύτης μέχρι ύψους ενός και ημίσεος αναστήματος κατείχοντο υπό παχείας και απαλής τινος γομώσεως [...]. Το επικαλύπτον την επίστρωσιν ταύτην παχύχνουδον βελούδον, ημέρου κυανού χρώματος, [...]. Το γυμνόν του τοίχου μέρος, άνωθεν της επιστρώσεως, ήτο λευκόν. Ο επί του εδάφους παχύς τάπης ήτο πράσινος, ενώ τα άξυλα και [...] αεροπληθή καθίσματα και ανάκλιτρα είχαν το αυτό με την περικόσμησιν χρώμα. (σ. 194)

Αυτές ήταν προφανώς οι προδιαγραφές της ευρωπαϊκής ψυχιατρικής. Το ενδιαφέρον είναι ότι ο Αχιλλέας Γεωργαντάς⁷², την περίοδο 1860-61 είχε υποβάλει στο ελληνικό κράτος μια σειρά από προτάσεις για την ίδρυση δημόσιου ψυχιατρείου στην Ελλάδα, με εφαρμογή των ίδιων προδιαγραφών. Μεταξύ άλλων πρότεινε:

Το χρώμα των τοίχων πρέπει να είναι αμετάβλητο και όχι λευκό. Για ένα ορισμένο αριθμό αρρώστων πρέπει να υπάρχει ένα δωμάτιο απομόνωσης με επενδυμένους τοίχους, μέχρι το ύψος των δύο μέτρων, για να προστατεύονται οι άρρωστοι που χτυπούν το κεφάλι τους στον τοίχο. Οι γωνίες πρέπει να είναι στρογγυλεμένες⁷³.

⁷⁰ Μισέλ Φουκώ, *Η ιστορία της τρέλας*, ό.π., σ. 33.

⁷¹ Η Κλάρα πέθανε την προηγούμενη του θανάτου του Πασχάλη στο ορυχείο, το βράδυ, που όπως εξομολογήθηκε ο Πασχάλης, του εμφανίστηκε ως οπτασία, γιατί: «Αι ψυχαί μας συγκοινωνούσι και δια της ύλης ακόμη».

⁷² Αχιλλέας Γεωργαντάς (1833-1887): σπούδασε ιατρική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και φρενολογία στο Παρίσι.

⁷³ Δ. Πλουμπίδη, *Η ιστορία της ψυχιατρικής*, ό.π., σ. 159.

Το κόστος ενός τέτοιου ιδρύματος ήταν αδιανόητο για τα οικονομικά του ελληνικού κράτους εκείνη την εποχή και δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Πιθανόν οι θετικές συνδηλώσεις της περιγραφής του ασύλου από τον Βιζυηνό να απηχούσαν το αίτημα της εποχής για ίδρυση φρενοκομείων στην Ελλάδα.

«Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας», (της ερωτικής), του Πασχάλη, δεν είχαν πλήξει μόνο τη ρομαντική Κλάρα αλλά και τον ορθολογιστή Πασχάλη. Από τη μια η παραφροσύνη της Κλάρας, και από την άλλη η νευροπάθεια του Πασχάλη. Για μεν την Κλάρα, βασική αιτία της τρέλας της ο ανεκπλήρωτος έρωτας, για τον Πασχάλη ο εξιδανικευμένος έρωτας, που δεν του επέτρεπε να αποδεχτεί την πραγματικότητα, να βιώσει έναν γήινο έρωτα.

–Ω! –είπεν εκείνος μετά τινα δισταγμόν. Η «παλαιά ιστορία»
παρήλθεν, αλλ' αι «συνέπειαι» παρέμειναν!...[...]

–Αλλ' εγώ –τι αγάπη είχον να τη προσφέρω! Τ' αποπλύματα της
πλύστρας μου; Σου λέγω, ήτον η βασίλισσα των κορασίδων – ήτο
το αντικείμενον λατρείας όλου του κόσμου. Είσαι περιεργος!
Ανοίγεται ενώπιον μου μία καρδιά, εν άχραντον δοχείον ευλογίας
του Θεού, –και θέλεις να το πληρώσω με τα αποφάγια των χοίρων;
(σσ. 225, 232)

Ο Βιζυηνός όμως προσθέτει και μιαν άλλη αιτία για τις νευρικές κρίσεις του Πασχάλη. «Και ήτο μεν ο Πασχάλης ανέκαθεν υπόχλωμος και αναιμικός, ως νέος όστις όσον φειδωλώς περιποιείτο το σώμα, άλλο τόσον αφειδώς κατεπόνει την διάνοιαν αυτού...» (σ.212). Διατυπώνει δηλαδή τη λαϊκή αντίληψη ότι τα «πολλά γράμματα πειράζουν τα μυαλά των ανθρώπων», τον τρελαίνουν τον άνθρωπο. Νέος και μορφομένος είναι και «Ο τρελός με τους κόκκινους κρίνους» του Γρ. Ξενόπουλου. Και η μάνα του Βιζυηνού, όταν έμαθε πως το παιδί της το «κλείσανε» στο φρενοκομείο, είπε στον αδελφό του Μιχαήλο: «δεν σε τόλεγα πως θα τρελαθή μια μέρα από τα πολλά γράμματα;»⁷⁴.

Οι ψυχολογικές και ψυχιατρικές γνώσεις του Βιζυηνού είναι διάσπαρτες σε όλο το διήγημα, είτε περιγράφει παραισθήσεις «οι τρυγμοί των ξερών φύλλων υπεράνω της κεφαλής μου ηκούοντο ως όνυχες νεκρικών φασμάτων προσπαθούντων να παραμερίσωσιν τας κεράμους [...] και με αγγίσωσι με τα ψυχρά, τα βρεμμένα των

⁷⁴ Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι*, ό.π., σ. 98.

σάβανα» (σ. 221), είτε καταγράφει σχεδόν κλινικά τα ξεσπάσματα του Πασχάλη «όπως συμβαίνει εις πολλές νευρικές κρίσεις, η έξαψις τω επήρχετο αστραπηδόν, ως δι' ηλεκτρικού σπινθήρος. Αλλά παρ' αυτό η εκτυρσοκρότησις δεν επηκολούθει στιγμαία...» (σ. 239), με αποκορύφωμα την παραληρηματική διήγηση του Πασχάλη για την εμφάνιση της οπτασίας της Κλάρας στην έντονη επιθυμία του να τη δει.

1.1.β Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου

Μπορεί, όπως έχει ήδη αναφερθεί, «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας» να είναι το «ψυχιατρικότερο» διήγημα του Βιζυηνού, όμως και στα υπόλοιπα διηγήματά του η τρέλα είναι παρούσα. Στο διήγημα «Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου», φορέας της τρέλας είναι ο Τούρκος Κιαμήλης και στο διήγημα «Μοσκώβ-Σελήμ», τρελός λογίζεται ο Σελήμ. Οι αναφορές και στα δύο αυτά πρόσωπα απηχούν επιστημονικές αλλά και λαϊκές αντιλήψεις για την τρέλα και τον τρελό.

Τον Τούρκο Κιαμήλ είχε «γιατροπορήσει» η μάνα του αφηγητή για μήνες στο σπίτι τους και γι' αυτό τη θεωρούσε δεύτερη μάνα του. Ο Κιαμήλ είχε ήδη ταραγμένο λογικό και η περιγραφή της πρώτης συνάντησής τους παραπέμπει σε τρέλα:

Εδώ ήταν μια βάτος, κι εδώ μια αγριαγγινάρα. Κι ο Τούρκος που παράδερνε παραλαλώντας εις την μέση, εγύριζε στη βάτο, και της έκαμε τεμενάδες, και την γλυκομιλούσε, και της έκαμνεν εργολαβία. Εγύριζε στην αγριαγγινάρα κ' έτριζε τα δόντια, κι αγρίευε τα 'μάτια, κι εσήκωνε με βρισιαίς το χέρι του, να της κόψη το κεφάλι. (σ. 150)

Δύο ήταν οι αιτίες για το «σάλεμα» του νου. Η μία ήταν ο προδομένος έρωτας. Τον απαρνήθηκε η αρραβωνιαστικιά του και παντρεύτηκε άλλον: «Από μέσα έχει το σκουλήκι που του αλέθει την καρδιά! Και 'σαν του αναβή καμμιά φορά 'στο κεφάλι – θεός να φυλάξη τα παιδιά του κόσμου και ύστερα το 'δικό μου [...]. Καρά σεβδά τον είπανε και καρά σεβδάς είναι» (σ. 167).

Η άλλη ήταν η δολοφονία του αδελφοποιτού του. Η απώλεια αγαπημένου προσώπου επίσης είναι βασική αιτία τρέλας⁷⁵. Για να εκδικηθεί τον θάνατο του φίλου του, έστησε καρτέρι και σκότωσε τον υποτιθέμενο δολοφόνο. Είχε ενοχές για τον

⁷⁵ Την πιο συγκλονιστική περίπτωση τη διηγείται ο Μυριβήλης στο διήγημα «Οι νεκροί θυμούνται», με μία τρελή μάνα που έχασε τρία παιδιά σε δύο ημέρες. Βλ. Στρατής Μυριβήλης, ό.π., σσ. 14-16.

φόνο και κατέφυγε στον τεκέ και στα ναρκωτικά, χωρίς να παραλείπει να εφαρμόζει και όλα τα λαϊκά γιατροσόφια για να γίνει καλά, κατάλοιπα της εμπλοκής της εκκλησίας στην αντιμετώπιση της τρέλας: «— Ο Αρίσκος ο Κιαμήλης!, είπεν, είναι πολύ καλό παιδί. Τρώγει και κόλλυβα, φιλά και του παπά το χέρι. Τι να κάμη! Όλα για να γιάνη» (σ. 152).

Άρχισαν οι παραισθήσεις ότι δήθεν τον κυνηγάει ένας βρυκόλακας. Ως βρυκόλακα θεώρησε μια ανθρώπινη φιγούρα, που έμοιαζε καταπληκτικά μ' αυτόν που σκότωσε. Αγνοούσε την πραγματικότητα. Ότι δηλαδή είχε σκοτώσει έναν αθώο για τη δολοφονία του αδελφοποιτού του, γιο της γυναίκας που τον έκανε καλά, και ότι ο «βρυκόλακας» ήταν ο πραγματικός ένοχος, που του έμοιαζε καταπληκτικά.

Τρία χρόνια τώρα με καταδιώκει ο *βρυκόλακας*, κανείς δεν μ' εγλύτωσε. Ήστο πανηγύρι επήγαινα, 'μπροστά μου τον εύρισμα —στο παζάρι επήγαινα 'μπροστά μου τον εύρισμα, ως που με απέλπισε, και παράτησα τη δουλειά μου και 'πηγα και έγινα σοφτάς. Καλά που έκαμα! Γιατί ο Σεΐχης μας που σε είπα, αυτός μ' εγλύτωσε. Ας έχουμε την ευλογία του! «Μην τον βλέπεις που μοιάζει τον σκοτωμένο», με είπεν. «Ο βρυκόλακας είναι μόνον ένα *τουλούμι* γεμάτο αίμα. Φέρε με ένα *μαυρομάνικο* μαχαίρι να σε το διαβάσω, και άμα τον ξαναϊδής, τρύπα τον, να χυθή αίμα! Άλλη φορά δεν θα ξαναβγή 'μπροστά σου.» (σσ. 177-178)

Υπάκουσε στον Σεΐχη του, διέπραξε δεύτερο φόνο και κατά τη σύλληψή του από την αστυνομία και την πρώτη ανάκριση ανακάλυψε ότι την πρώτη φορά σκότωσε τον γιο της ευεργέτιδάς του, και τη δεύτερη φορά δεν σκότωσε φάντασμα αλλά άνθρωπο και έπρεπε να τιμωρηθεί. Η επαφή με την πραγματικότητα ήταν τόσο οδυνηρή, η «άλεκτη»⁷⁶ αλήθεια τόσο αβάσταχτη που αποσύρθηκε για δεύτερη φορά, όχι πια στην παρηγοριά των ναρκωτικών αλλά κατέφυγε οριστικά στην τρέλα και στη σιωπή. «Αμ ο φτωχός ούτε ακούει, ούτε 'μιλεί πλέον! Είναι τρελός ο καϋμένος!».

Ο Βιζυηνός γνώριζε ότι στην τρέλα ο χρόνος σταματά στο τραγικό συμβάν που την προκάλεσε, γι' αυτό και παρουσίασε τον τρελό Κιαμήλ να επαναλαμβάνει μονότονα: «—Αμάν, σουλτανήμ! Κοκκώνα μπήλμεσιν![...] Αυταί ήσαν αι μόναι λέξεις, ας εξεφώνησε ο Κιαμήλ, ότε εν πλήρει δικαστηρίω παραφρονήσας έπιπτε

⁷⁶ Βλ. Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, *Μεταξύ φαντασίας*, ό.π., σ. 74.

λιπόθυμος προ των ποδών μου! – Δια τον Θεόν , Σουλτάνε μου, να μην το μάθη η κοκκώνα!» (σ. 182). Η μητέρα του αφηγητή δεν έμαθε ποτέ την αλήθεια και εξακολουθούσε να περιθάλλει τον Κιαμήλ, ο οποίος την υπηρετούσε πιστά.

Τέλος ο Βιζυηνός, προφανώς γνωρίζοντας τη διαφορετική αντιμετώπιση των τρελών από τους μουσουλμάνους, αφού περιγράψει τους «αλαμπεΐς οφθαλμούς» του Κιαμήλ, «το κατεσκληρός σώμα του» και το «ερρακωμένον καφτάνιον», (στερεοτυπική περιγραφή τρελού), θα μιλήσει για τον σεβασμό που απολαμβάνει από τους ομοθρήσκους του.

Τον έκαμαν άγιον! Αφ' ότου ετρελάθηκε τον έκαμαν άγιον. Και του φιλούν το χέρι, και του φέρνουν φαγητά, και του φέρνουν ρούχα, και θέλουν να τον πάρουν εις του καϋμακάμη το σπίτι. Μα εκείνος δεν τρώγει παρά ξερό ψωμί, δεν φορεί παρά αυτά που βλέπεις, και κοιμάται κατά γης μεσ' στον αχρώνα. Και δεν θέλει να φύγει από κοντά μου ό,τι κι αν του κάμουν. Μόνον 'σαν τον στενοχωρήσουν πάρα πολύ, μόνο 'σαν ταραχθή, βγάζει μια παράξενη φωνή –Για τον Θεό Σουλτάνε μου, να μην το μάθη η κοκκώνα! (σ. 184)

1.1.γ Ο Μοσκώβ-Σελήμ

Ο Μοσκώβ-Σελήμ, του ομώνυμου διηγήματος είναι και δεν είναι τρελός. Είναι τρελός για τους ομοεθνείς του και για τους κατοίκους της περιοχής. Ο ίδιος ξέρει ότι δεν είναι τρελός, όπως θα συμφωνήσει στη συνέχεια και ο αφηγητής. Είναι Τούρκος που μένει στη Θράκη, σε εξοχική περιοχή που θύμιζε «μικράν όασιν των στεππών της μεσημβρινής Ρωσσίας», σε ένα περίεργο οίκημα, που είχε κατασκευάσει μόνος του, και «ήτο προφανής απομίμησις των πενιχρών κατοικιών, τας οποίας οι Ρώσοι ονομάζουσιν Ιόμπα» (σ. 329).

Η ενδυμασία του επίσης ήταν κωμική απομίμηση ρωσικής στρατιωτικής στολής, με ψηλές στρατιωτικές μπότες και φθαρμένο στρατιωτικό επενδύτη αλλά και με «υψηλόν φέσιον τούρκου στρατιωτικού επί της κεφαλής». Καλλιεργούσε μικρό κήπο και πουλούσε τα κηπευτικά του, είχε αγελάδα και κότες και ήταν και καφετζής. Όμως ο ντόπιος ξεναγός, όταν αναφέρθηκε σ' αυτόν ήταν κατηγορηματικός: «Είναι τρελός άνθρωπος.» Στην εύλογη απορία του αφηγητή-Βιζυηνού: «– Πώς είνε τρελός;

είπον εγώ, αφού ζη τόσον γνωστικά!», ανάπτυξε τους λόγους για τους οποίους όλοι τον θεωρούσαν τρελό.

– Ναι, είπεν εκείνος. Δεν ακούς πως τον λένουν Μοσκώβ-Σελήμ; Έχει μανία με τους Ρούσσους. Οι Τούρκοι στην αρχή εδοκίμασαν να τον βγάλουν από τη μέση, τον επήραν για προδότη. Ύστερα όμως το κατάλαβαν πως τάχει κομμάτι χαμένα και τον άφηκαν. Αυτός δεν θέλει να τους ιδή. Φυλάγει νάρθουν οι Ρούσσοι, λέγει, και τίποτε άλλο. Οι Τούρκοι πάλι έρχονται εδώ και τρώγουν και διασκεδάζουν μ' αυτόν και τον περιπαίζουν. (σ.330)

Ο Βιζυηνός σχολιάζει εδώ εμμέσως μια σειρά από ζητήματα σχετικά με την τρέλα. Το πρώτο και βασικότερο είναι ότι τρελός ενίοτε θεωρείται ο διαφορετικός, ο περίεργος, αυτός που δεν ακολουθεί τις κοινωνικές συμβάσεις, που λειτουργεί έξω από τους αποδεκτούς κανόνες⁷⁷. Το δεύτερο και επίσης σημαντικό, ότι στον θεωρούμενο «τρελό» επιτρέπονται και συγχωρούνται παράξενες συμπεριφορές και, όσο είναι ακίνδυνος, τον αποδέχονται οι άλλοι στην καθημερινότητά τους. Και τέλος, τον χρησιμοποιούν ως αντικείμενο εκτόνωσης και διασκέδασης.

Ο λόγιος αφηγητής, δεν θα συμφωνήσει με τον περιρρέοντα χαρακτηρισμό του τρελού, γιατί κατά τη γνώμη του «Τρελλός δεν είναι, έλεγαν κατ' εμαυτόν. Ούτε είναι δυστυχές τι πλάσμα, παρά τω οποίω η παραφροσύνη προμηνύεται ήδη εν τη μονομανία του φιλωρωσισμού» (σ.334). Ο ίδιος ο Σελήμ είχε επίγνωση για τη γνώμη που είχαν οι άλλοι γι' αυτόν, αλλά απαξιούσε να τους εξηγήσει, γιατί πίστευε πως δεν θα τον καταλάβαιναν σε αντίθεση με τον επισκέπτη του. «Μα για τους άλλους ο Μοσκώβ-Σελήμ είνε άνθρωπος σχεδόν τρελλός. Τι θέλεις να τους πω; Πώς θέλεις να καταλάβουν;» (σ. 340). Για χάρη τού συγγραφέα θα γίνει ο ίδιος αφηγητής, θα περιγράψει τη ζωή του από παιδί, και θα εξηγήσει έτσι τις επιλογές του και τη συμπεριφορά του. Η σχέση του Σελήμ με τον συγγραφέα και η αντιστροφή ρόλων, μέσα από την οποία σιγά-σιγά θα επιτύχει ο Μοσκώβ-Σελήμ να αποκτήσει στο τέλος της ζωής του τη χαμένη του ταυτότητα, προσιδιάζει στη σχέση αναλυτή αναλυόμενου, όπου μέσω της μεταβίβασης επιτυγχάνεται η θεραπεία. Ο αφηγητής

⁷⁷ Συνέβη με τον Γιώργη Ζάρκο, τη δεκαετία του 1930 (θα αναλυθεί στο προβλεπόμενο κεφάλαιο) και βλ. Γιάννα Δεληβοριά, «Το φάσμα της τρέλας», ό.π., (σημ. 259), σ. 135.

καταργώντας την ετερότητα και ταυτιζόμενος μαζί του, τον στηρίζει με την κατανόησή του⁷⁸.

Έχει υποστηριχθεί ότι ο Μοσκόβ-Σελήμ είναι το *alter ego* του Βιζυηνού, ότι ο χαρακτήρας του Σελήμ προσιδιάζει περισσότερο από κάθε άλλο ήρωα στον χαρακτήρα και τη ζωή του Βιζυηνού. Κατά τον Μιχάλη Χρυσανθόπουλο, «Η ιστορία που αφηγείται είναι προσωπική και προφητική σε τέτοιο βαθμό που ο συγγραφέας απέφευγε να τη δημοσιεύσει. Ο αναγνώστης μένει έκθαμβος από τις αναλογίες που υπάρχουν [...]. Ο συγγραφέας βρίσκεται εγγεγραμμένος στο κείμενο...»⁷⁹. Και ο Βαγγέλης Αθανασόπουλος συμπληρώνει: «[...] ο «Μοσκόβ-Σελήμ», που θεωρείται το λιγότερο αυτοβιογραφικό διήγημα του Βιζυηνού, αποδεικνύεται ως βαθύτατα αυτοβιογραφικό, όχι τόσο με την αναφορά του σε θεμελιώδη γεγονότα και περιστατικά της ζωής του, αλλά με την αναφορά σε ψυχικές καταστάσεις που καθόριζαν τον ψυχισμό του»⁸⁰.

Ο Βιζυηνός και ο Σελήμ διαφέρουν μόνο ως προς τη φυλή. Υπάρχει μια εξωτερική ομοιότητα, αφού και οι δύο μοιάζουν με Ρώσο⁸¹. Δανείζονται το όνομά τους από ένα τόπο, στην προσπάθειά τους να έχουν μια θέση, που δεν τους αναγνώρισαν οι γονείς.

Στον Τούρκο Σελήμ, οι ομοεθνείς του έδωσαν το παρατσούκλι Μοσκόβ γλευάζοντας την επιθυμία του να επιστρέψει στη Ρωσία, όπου του φέρθηκαν καλά, όταν τον είχαν συλλάβει ως αιχμάλωτο. Απέκτησε έτσι μια ταυτότητα (έστω προσωρινή) από έναν τόπο. Ο Βιζυηνός από το 1873, υπέγραψε για πρώτη φορά ως Βιζυηνός στη σελίδα τίτλου της συλλογής του *Ποιητικά Πρωτόλεια*⁸². Και αυτός δηλαδή δανείζεται το επώνυμό του από έναν τόπο, τον γενέθλιο τόπο του, ή όπως προτείνει η Κωνστάνς Αθανασιάδου από τον μητρικό τόπο, επειδή με τον αναγραμματισμό της λέξης Βιζύη, μπορεί να ερμηνευθεί όχι ο καταγόμενος από τη Βιζύη αλλά από το βυζί της μητέρας⁸³.

Ακόμη μία ομοιότητα του Βιζυηνού με τον Μοσκόβ-Σελήμ είναι η αναζήτηση ταυτότητας φύλου. Ο Μοσκόβ-Σελήμ υποχρεώθηκε να είναι κορίτσι μέχρι τα δώδεκα

⁷⁸ Βλ. Κωνστάνς Αθανασιάδου, «Μοσκόβ-Σελήμ, Η αναγνώριση», στο: *Ψυχανάλυση και νεοελληνική λογοτεχνία: Σταυροδρόμια*, Επιμέλεια-εισαγωγή: Θανάσης Χατζόπουλος, εκδόσεις Γαβρηλίδης, Αθήνα 2013, σ. 23.

⁷⁹ Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, *Μεταξύ φαντασίας*, ό.π., σ.134.

⁸⁰ Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι*, ό.π., σ. 213.

⁸¹ Όταν ο Βιζυηνός ασχολείται με το μεταλλείο του Σαμόκοβο, φοράει μπότες και καλπάκι και ομοιάζει πράγματι με Ρώσο.

⁸² Βλ. Γ. Μ. Βιζυηνού, *Τα ποιήματα*, ό.π., τόμος Α', σσ. 13-14.

⁸³ Βλ. Κωνστάνς Αθανασιάδου, «Μοσκόβ-Σελήμ, Η αναγνώριση», ό.π., σ. 22.

χρόνια του, ικανοποιώντας την επιθυμία της μητέρας του. Έζησε μαζί της στο χαρέμι και απέκτησε γυναικεία «σουσούμια». Όταν διεκδίκησε την αγορίστικη εμφάνισή του και βγήκε από το χαρέμι αγόρι, περίμενε την αποδοχή του πατέρα, ο οποίος το μόνο που σχολίασε ήταν «πως δεν ηξεύρει να περπατά σαν αγόρι». Η μη αναγνώριση του φύλου εμπόδισε την αναγνώριση του υποκειμένου. Ο Σελήμ βίωσε ένα αποτυχημένο ναρκισσιστικό στάδιο, γιατί η εικόνα του στον καθρέφτη δεν επιβεβαιώθηκε από το βλέμμα και τα λόγια της μητέρας, πόσο μάλλον από τον πατέρα, που τον απεχθάνεται, ίσως από «διεγερμένες αιμομικτικές επιθυμίες⁸⁴».

Το ίδιο αποτυχημένο ναρκισσιστικό στάδιο πρέπει να είχε περάσει και ο Βιζυηνός εξαιτίας του πρόωγου θανάτου του πατέρα του. Η ταυτότητα φύλου φαίνεται ότι τον απασχολούσε σε όλη τη ζωή του. Σύμφωνα με προφορική διήγηση της Τζιβάνης Μιχαηλίδου-Τριαναφυλλίδου⁸⁵ στον Μαρίνο Ξηρέα ο Βιζυηνός: «Συχνά ανακατευότανε και στις δουλειές του σπιτιού. Ήτανε "γυναικωτός", να: του άρεσε να μαγειρεύει, να πλένη πιάτα και, για να μη χαλάση τα χέρια του, έπιανε το πιατόπανο με τη μασιά⁸⁶». Το πρόβλημα του φύλου το πραγματεύθηκε κυρίως σε δύο διηγήματα στα: «Μοσκόβ-Σελήμ» και «Το μόνον της ζωής του ταξείδιον».

Στο τελευταίο απέδωσε στον παππού θηλυκά στοιχεία, ως αποτέλεσμα της παρενδυσίας του σε κορίτσι μέχρι την ηλικία των δέκα χρονών, για να τον γλυτώσουν οι γονείς του από το παιδομαζώμα⁸⁷. Αυτή η μεταμπίεση του παππού είναι ένα μυθοπλαστικό εύρημα του Βιζυηνού, γιατί ο θεσμός του παιδομαζώματος είχε καταργηθεί το 1632 από τον Σουλτάνο Μουράτ Δ'⁸⁸. Όμως προσφερόταν για την πλοκή της ιστορίας και την ερμηνεία της διαμόρφωσης της ταυτότητας φύλου.

Επίσης ο Βιζυηνός προβάλλει στον Μοσκόβ-Σελήμ, όταν τον παρουσιάζει να καταδιώκεται από τους «φύσει αδελφούς», την απαξίωση που βίωσε ο ίδιος από τους αθηναϊκούς λογοτεχνικούς κύκλους. Κατά τον Μιχάλη Χρυσανθόπουλο, υπάρχει μια εντυπωσιακή συμμετρία⁸⁹ στις ζωές του Μοσκόβ-Σελήμ και του Βιζυηνού. Όπως ο Σελήμ, «αλλότριος» για την κοινωνία και το έθνος του ξαναγίνεται Τούρκος μετά τον θάνατό του, έτσι και ο Βιζυηνός, περιφρονημένος και γελοιοποιημένος μέχρι το 1892,

⁸⁴ Ο Freud αναγνώριζε στην απέχθεια την αξία του αντιθέτου: έντονη έλξη. Βλ Κωνστάνς Αθανασιάδου, «Μοσκόβ-Σελήμ, Η αναγνώριση», ό.π., σσ. 24-26.

⁸⁵ Γυναίκα του Μιχαήλου Μιχαηλίδη, μικρότερου αδελφού του Βιζυηνού, που είχε ξαναπαντρευτεί.

⁸⁶ Μαρίνος Ξηρέας, *Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία και κατάλοιπα του Βιζυηνού*, στο: Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι*, ό. π., σ. 221.

⁸⁷ Βλ. Γ. Μ. Βιζυηνού, *Τα διηγήματα*, ό.π., σσ. 51-53.

⁸⁸ Βλ. *Η Μάρω Δούκα διαβάζει Γεώργιο Μ. Βιζυηνό*, Ανθολόγηση - Σχόλια - Επιμέλεια Μάρω Δούκα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, ό.π., σ. 40.

⁸⁹ Βλ. Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, *Μεταξύ φαντασίας*, ό.π. σ.132.

επέβαλε σοβαρά την παρουσία του ως τρόφιμος του φρενοκομείου και αναγνωρίστηκε ως συγγραφέας μετά τον θάνατό του⁹⁰. Κατά τη γνώμη μου, ο Μοσκώβ -Σελήμ είναι μία persona του Βιζυηνού.

* * *

Και στα υπόλοιπα διηγήματα θα εντοπιστούν αναφορές στην τρέλα, με πολύ μικρότερη συχνότητα βέβαια. Στο διήγημα «Το αμάρτημα της μητρός μου» για παράδειγμα, η σκηνή που ο μικρός Γιωργής φεύγει τρέχοντας από την εκκλησία είναι σκηνή παραισθήσεων. Ο παππούς στο «Το μόνον της ζωής του ταξίδιον» αναφέρει την αντίληψη ότι οι νεράιδες έχουν τη δυνατότητα να «*παίρνουν τον νουν*». Στο «Μεταξύ Πειραιώς και Νεαπόλεως» ο κ. Π., ο πατέρας της Μάσιγγας, έχει μια πολύ ιδιόρρυθμη συμπεριφορά. Είναι υπερκινητικός, «πρέπει να σημειώσω, ότι τον κ. Π. κανείς δεν είδεν εν τω ατμοπλοίω καθημένον, εκτός κατά το δείπνον εις την τράπεζαν» (σ. 109), με τα χέρια δεμένα πίσω, με τα μάτια καρφωμένα στην άκρη του τσιγάρου του, που μόνιμα είχε στο στόμα. Αυτή η συμπεριφορά, συνδυασμένη με την εμμονή ότι είναι μεγάλος ποιητής, που γράφει τα ποιήματά του μόνο σε μεμβράνες και τις κουβαλάει σε κιβώτια μαζί του ψάχνοντας εναγωνίως ακροατές για να τους τα διαβάσει, θα τον είχαν χαρακτηρίσει οπωσδήποτε τρελό, αν δεν ήταν τόσο πλούσιος.

1.2 Το μυθιστόρημα της ζωής του Βιζυηνού

Η ζωή του Βιζυηνού είναι ένα μυθιστόρημα, στο οποίο συνυπάρχουν όλοι οι χαρακτήρες, όλα τα γεγονότα, οι περιπέτειες της ζωής, οι ανατροπές καταστάσεων και συνθηκών, όπως τα συναντάμε και στα διηγήματά του⁹¹.

Η εργασία ερευνά τη ζωή του Βιζυηνού, όχι για να φωτίσει, να αναλύσει ή να αξιολογήσει το έργο του, αλλά για να εντοπίσει τη σχέση των συνθηκών της ζωής του με την εκδήλωση της τρέλας του, η οποία δεν οφειλόταν μόνο στη σύφιλη.

Μια σειρά από αρνητικά γεγονότα σημάδεψαν τη ζωή του Βιζυηνού από την παιδική του ηλικία. Ο πατέρας του πέθανε από τύφο το 1854, όταν ο Βιζυηνός ήταν μόλις πέντε ετών. Ο ίδιος δεν είχε αναμνήσεις, όχι μόνο επειδή ήταν πολύ μικρός αλλά και επειδή ο πατέρας του, καθώς ήτανπραματευτής, έλειπε για μεγάλο χρονικό διάστημα από το σπίτι. Γι' αυτό η πατρική φιγούρα έχει ελάχιστη παρουσία στο έργο

⁹⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 162.

⁹¹ Βλ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι*, ό.π., σσ. 10-13.

του. Αντίθετα, σε όλα τα διηγήματά του, κεντρικό πρόσωπο είναι η μητρική φιγούρα, όπως κεντρικό πρόσωπο στη ζωή της οικογένειας του Βιζυηνού ήταν η μάνα του.

Τον πατέρα και την πατρική προστασία αναζήτησε σε όλη του τη ζωή στον παππού του καταρχήν, και στους ευεργέτες του στη συνέχεια, στον Κύπριο έμπορο Γιάγκο Γεωργιάδη, στον αρχιεπίσκοπο Κύπρου Σωφρόνιο Β΄, στον Γεώργιο Χασιώτη, στον Ηλία Τανταλίδη και στον μαικήνα Γεώργιο Ζαρίφη⁹².

Ο Βιζυηνός ως μικρός Γιωργής, ειδικά μετά τον θάνατο του πατέρα του, έζησε σε ένα περιβάλλον ανέχειας, με τη μάνα του να ξενοδολεύει για να ζήσει τα παιδιά της. Γι' αυτό σε ηλικία 10-12 χρονών, στείλανε το μικρό Γιωργί στην Πόλη να μαθητέψει ραφτάκι, κοντά σε έναν πολύ τυραννικό ράφτη, να μάθει μια τέχνη, να εξασφαλίσει καλύτερη ζωή. Η απόκτηση οικονομικής ευμάρειας υπήρξε όνειρο ζωής για τον Βιζυηνό, το οποίο ποτέ δεν κατόρθωσε να επιτύχει. Η φτώχεια και η οικονομική δυσπραγία ήταν μια από τις βασικές αιτίες της επιτάχυνσης της εκδήλωσης της τρέλας.

Μετά τον θάνατο του ράφτη του, ο Βιζυηνός απελευθερώθηκε, ανακάλυψε την κλίση του στα γράμματα και με τη βοήθεια μιας σειράς ευεργετών ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην Αθήνα, τις συνέχισε στη Γερμανία και έγινε επιστήμονας με κύρος, όπως ήδη έχει αναφερθεί παραπάνω.

Δεν είχε όμως την ίδια τύχη στους λογοτεχνικούς κύκλους. Το 1874 συμμετείχε με την ποιητική συλλογή *Κόδρος* στον Βουτσιναίο ποιητικό διαγωνισμό. Η βράβευσή του προκάλεσε την αντίδραση της κριτικής στη βράβευση ενός «τουρκομερίτη»⁹³ που δεν είχε ακόμη τελειώσει το Γυμνάσιο. Ο Βιζυηνός απάντησε με δύο τρόπους: α) με σατιρικούς στίχους,⁹⁴ σε αλαζονικό ύφος, οι οποίοι παγίωσαν την αντιπάθεια όσων είχαν στον έλεγχό τους τη λογοτεχνική κριτική⁹⁵ και β) χαρακτήρισε τον Πασχάλη στο «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας» ως «πτωχό τουρκομερίτη» και ταυτόχρονα ως τον «εξυπνότερον και πρακτικώτερον όλων, γνωστικόν επιστήμονα». Στον χαρακτήρα του Πασχάλη, ο Βιζυηνός επιχείρησε μια αυτοψυχογράφηση και, αποδίδοντας σε έναν επιτυχημένο επιστήμονα τον απαξιωτικό χαρακτηρισμό του

⁹² Βλ. Γ. Μ. Βιζυηνού, *Τα διηγήματα*, ό.π., σσ. 17-19.

⁹³ Βλ. Γ. Μ. Βιζυηνού, *Τα ποιήματα*, ό.π., σσ. 66-67.

⁹⁴ Πρόκειται για το ποίημα «Το συμβούλιον των γραμματέων», από το οποίο ενδεικτικά αναφέρεται η πρώτη στροφή: «Δεν σας είπε ακόμα στόμα,/ μωρ' αδέλφια μ' εν Πηγάσω,/ το κακό, που, λίγ' ακόμα,/ και θα μ' έτρωγε να σκάσω;/ Ήλθεν ένας από τόπο/ βάρβαρο και Θρακικό,/ και θρονιάστηκε με τρόπο/ σε σκαμνί ποιητικό!/ Πριν το διώ και ξεροβήξω/ 'γω, ή συ κι ο κυρ Μητάκος,/ πριν με πείτε να του δείξω/ πός' απίδια βάλλ' ο σάκκος!». Διαδικτυακή διεύθυνση: https://el.wikisource.org/wiki/Το_Συμβούλιον_των_Γραμματέων, τελευταία ανάκτηση, 15.6.2019.

⁹⁵ Γ. Μ. Βιζυηνού, *Τα διηγήματα*, ό.π., σ. 19.

«τουρκομερίτη», σχολιάζει ότι η καταγωγή και η οικονομική κατάσταση δεν είναι κριτήρια αξιολόγησης για κανέναν⁹⁶.

Το 1876 βραβεύτηκε για δεύτερη φορά στον Βουτσιναίο διαγωνισμό με τη συλλογή *Βοσπορίδες αύραι*, καθιερώθηκε στο χώρο της νεοελληνικής ποίησης και ταυτόχρονα προκάλεσε τον φθόνο των συγχρόνων του. Όταν λοιπόν το 1878 βρέθηκε προσωρινά στην Αθήνα, διάβασε στο περιοδικό *Μη χάνεσαι* χλευαστικά σχόλια, κυρίως για τον τρόπο που απήγγειλε τα ποιήματά του στον φιλολογικό σύλλογο «Παρνασσό».

Ως προς το ζήτημα της απαγγελίας, τις ούτος ο Βυζιηνός (sic) ο διεκδικών πρωτεία επαγγελικά; Ένας μηχανουργός στίχων ξιφίλ φιλφίλ μπελέρ, ελ μαλέρ, μπαλέρ. Εις караγκιόζ μπερντές, όστις [...] αντί απαγγελίας απεμιμήθη τας φωνάς των ζώων, του γαϊδάρου, του πετεινού, του χοίρου, της γάτας και άλλων τετραπόδων [...] κ. Αρχίαυλε, [...] εξαιτούμαι [...] να αποδιωχθεί ο ζωόφωνος Βυζιηνός.⁹⁷

Ζούσε σε μια Αθήνα όπου οι φιλολογικοί κύκλοι ή τον αγνοούσαν ή ήταν εχθρικοί απέναντί του. Είναι μια στάση που κράτησε το λογοτεχνικό κατεστημένο ακόμη και την περίοδο 1884-1892, όταν είχε δημοσιευθεί όλο το πεζογραφικό του έργο, εκτός από τον «Μοσκόβ-Σελήμ». Το 1889 μάλιστα οι εφημερίδες και τα περιοδικά τον αγνόησαν και δεν αναφέρθηκαν καν στη συμμετοχή του στον πρώτο «Φιλαδέλφειο» ποιητικό διαγωνισμό⁹⁸. Ο Βιζιηνός σαν κυνηγημένος, έφυγε, όπως ο Σελήμ, με την αίσθηση ότι τον καταδίωκαν οι «φύσει αδελφοί» του⁹⁹, για να πετύχει την καταξίωση στη Γοτίγγη, στο Λονδίνο, στο Παρίσι. Εννέα χρόνια, με τη χρηματοδότηση του Ζαρίφη, αναζητούσε στο εξωτερικό τη γνώση και νέους λογοτεχνικούς δρόμους (1875-1884).

Με τον θάνατο του Ζαρίφη στις 27 Μαρτίου 1884, η ζωή του ακολούθησε αντίστροφη πορεία για να τον εγκλωβίσει σε μια πραγματικότητα που απεγνωσμένα

⁹⁶ Τη θέση του αυτή διατυπώνει σε γράμμα του προς τον Ηλία Τανταλίδη, από τη Γερμανία το 1876: «Μη με μαλώσετε αν εμβαίνω με λερωμένα τσαρούχια εις το καθάριο σας κατώγι. Είμαι χωριατοπαίδι, καθώς γνωρίζετε, και έχω διανύει μακρόν, πολύ μακρόν και λασπωμένον δρόμον.» διαδικτυακή διεύθυνση: <https://www.tanea.gr/2019/02/20/media/giorgos-vizinos-to-tragiko-telos-sto-dromokaiteio/> τελευταία ανάκτηση 25.6.2019.

⁹⁷ Γ. Μ. Βιζιηνού, *Τα ποιήματα*, ό.π., σσ. 113-114.

⁹⁸ Βλ. Γ. Μ. Βιζιηνού, *Τα διηγήματα*, ό.π., σ. 28.

⁹⁹ Βλ. Κωνστάνς Αθανασιάδου, «Μοσκόβ-Σελήμ, Η αναγνώριση», ό.π., σ. 27.

προσπαθούσε να αλλάξει. Ήταν υποχρεωμένος να επιστρέψει στην Ελλάδα και να δουλέψει για να εξασφαλίσει τη ζωή του. Διορίστηκε την ίδια χρονιά καθηγητής στο Βαρβάκειο Λύκειο, όπου θα δίδασκε Ψυχολογία και Λογική. Ακολούθησε δυσμενής μετάθεση στη Σύρο, για πολιτικούς λόγους, όπως υποστήριξε ο ίδιος, και επειδή δεν ήθελε να απομακρυνθεί από την Αθήνα, σταμάτησε να διδάσκει¹⁰⁰. Και ακολούθησαν μια σειρά από αποτυχίες.

Παρόλο που είχε εκλεγεί παμψηφεί υφηγητής, δεν κατάφερε να εκλεγεί καθηγητής στην έδρα της Ιστορίας τη Φιλοσοφίας, παρά τα αδιαμφισβήτητα προσόντα του και το συγγραφικό επιστημονικό του έργο. Ήταν χωρίς δουλειά, η απειλή της φτώχειας τον τρομοκρατούσε και τότε στράφηκε στα μεταλλεία χρυσού στο Σαμόκοβο.

Τις πρώτες πληροφορίες για το μεταλλείο, τις είχε ο Βιζυηνός από τον Νικολάκη Διαμαντόπουλο, γραμματέα του Ζαρίφη, από το 1881. Αναζωπυρώθηκε το ενδιαφέρον το 1886, γιατί όπως εύστοχα παρατηρεί ο Βαγγέλης Αθανασόπουλος, «κάτω από την πίεση της ασφυκτικής και δυσοίωνης πραγματικότητας το μεταλλείο υπερβαίνει κατά πολύ τη σημασία που αρχικά είχε [...] γίνεται η μαγική πύλη που περνώντας μέσα απ' αυτήν ο ποιητής θα βρεθεί με τρόπο θαυματουργό μέσα στην ουτοπία»¹⁰¹ που πάντα ονειρευόταν και που τόσα χρόνια δεν είχε καταφέρει να πετύχει με τις σπουδές του, το επιστημονικό και το λογοτεχνικό του έργο.

Η ιστορία με το χρυσάφι στο Σαμόκοβο έγινε υπόθεση ζωής και θανάτου. Μαζί με τον αδελφό του Μιχαήλο και με συνοδεία από οπλισμένους άνδρες από το χωριό του, έκαναν συχνές εξορμήσεις στο Σαμόκοβο. Τον Βιζυηνό, ντυμένο ως Ρώσο, με μπότες και καλπάκι (κάπως έτσι περιέγραψε τον Μοσκόβ-Σελήμ) τον κατέβαζαν με σκοινιά στο βάθος των σπηλαίων του λατομείου, με κίνδυνο της ζωής του, για να κάνει τις έρευνες του¹⁰². Είναι σαν να επαναλαμβάνονταν σκηνές από το διήγημα «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας» (ο φίλος του ο Πασχάλης βρήκε τραγικό θάνατο στο λατομείο της Κλάουσθαλ).

Οι εξορμήσεις στο μεταλλείο και οι έρευνες δεν είχαν κανένα αποτέλεσμα και ο Βιζυηνός βίωσε ακόμη μια ματαιώση. Το μεταλλείο έγινε εμμονή στον Βιζυηνό που τον ακολούθησε και μέσα στο Δρομοκαΐτειο. Επιπλέον η ενασχόληση με το μεταλλείο ήταν η αιτία που δεν φρόντισε εγκαίρως την υποτροπή της ασθένειάς του,

¹⁰⁰ Βλ. Γ. Μ. Βιζυηνού, *Τα ποιήματα*, ό.π., σσ. 115 και 133.

¹⁰¹ Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι*, ό.π., σ. 54.

¹⁰² Βλ. στο ίδιο, ό.π., σ. 55.

το καλοκαίρι του 1890, όπως έγραφε στον γιατρό, και μετέπειτα βιογράφο του, Ν. Βασιλειάδη από το Gastein της Αυστρίας όπου είχε πάει για ιαματικά λουτρά¹⁰³.

Όμως τελικά η ασθένεια δεν αντιμετωπίστηκε και όταν επέστρεψε στην Αθήνα άρχισε η εξέλιξη της αρρώστιας. Είχε υπερβολική νευρική δραστηριότητα, δούλευε με αφύσικη ένταση και κοιμόταν ελάχιστα. «Βρίσκεται σε μια παραφορά, έχει αφήσει τον εαυτό του χωρίς έλεγχο [...] οι εκδηλώσεις του έχουν αρχίσει να είναι απροσδόκητες: μετά από ένα ολονύκτιο ξενύχτι εργασίας τα χαράματα τα 'βαλε με τους πετεινούς»¹⁰⁴, μας παραδίδει ο Βαγγέλης Αθανασόπουλος. Παρουσίασε και άλλες ιδιόρρυθμες συμπεριφορές, όπως μαθαίνουμε από διηγήσεις της Τζιβάνη Μιχαηλίδου, συζύγου του αδελφού του Μιχαήλου.

Εν τω μεταξύ την ίδια χρονιά (1890) είχε διοριστεί, με την υποστήριξη φίλων, καθηγητής ρυθμικής και δραματολογίας στο Ωδείο Αθηνών. Ήταν ένα φωτεινό γεγονός στις πολλές ατυχίες που τον είχαν πλήξει. Στο Ωδείο κατάφερε να πάρουν τη μικρή Μπετίνα Φραβασίλη υπότροφο¹⁰⁵, να σπουδάσει πιάνο. Την Μπετίνα ο Βιζυηνός την γνώριζε από το 1885, μόλις εννέα ετών και είχε αρχικά πατρική συμπεριφορά απέναντί της, γιατί είχε κλίση στα γράμματα και τη μουσική. Το 1892, μαζί με την εξέλιξη της φρενοβλάβειας εκδηλώθηκε ο έρωτας για την Μπετίνα και μαζί μ' αυτόν η αντίστροφη πορεία προς την τρέλα. Το πάθος του και ο έρωτάς του για την Μπετίνα θα είναι τελικά η καθοριστική αιτία για τον εγκλεισμό του στο Δρομοκαΐτειο.

1.3 Η έκλυση της τρέλας

Πριν γίνει αναφορά στις συνθήκες εγκλεισμού, θα γίνει μνεία στα ψυχικά τραύματα και στις ατυχίες της ζωής του Βιζυηνού, που συσσωρευμένα οδήγησαν στην έκλυση της τρέλας. Ορφανεμένος από πέντε χρονών, με την αποτυχία να υποκαταστήσει τον απόντα πατέρα, δεν κατάφερε να διαμορφώσει το Υπερεγώ και τις δύο παραφυάδες του: το Ιδανικό Εγώ και το Ιδανικό του Εγώ¹⁰⁶. Η ελλιπής αυτή διαμόρφωση του υποκειμένου, κατά τον Θανάση Τζούλη, εγκλείει τα σπέρματα μιας ταραγμένης και προβληματικής προσωπικότητας με προεκτάσεις ως την ψύχωση¹⁰⁷.

¹⁰³ Βλ. Γ. Μ. Βιζυηνού, *Τα ποιήματα*, ό.π., σ. 140.

¹⁰⁴ Β. Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι*, ό.π., σ. 66.

¹⁰⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 69.

¹⁰⁶ Θανάσης Χ. Τζούλης, *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, Οδυσσέας, Αθήνα 2019, σ.132.

¹⁰⁷ Κατά τον Lacan το κλίμα για τη δημιουργία της ψύχωσης δημιουργείται από την απουσία του πατέρα, ως κατόχου και φορέα του νόμου, όπως βιώνεται φαντασιωσικά, ανεξάρτητα από την παρουσία ή όχι του πραγματικού πατέρα (βλ. Θανάσης Χ. Τζούλης, ό.π., σ. 138).

Η ακραία φτώχεια της οικογένειας, που τον υποχρέωσε να ζήσει τα μαρτυρικά δέκα χρόνια ραφτάκι στην Πόλη, η ασθένεια της σύφιλης και η προϊούσα παραλυσία, συνέπεια μιας μη σώφρονος ερωτικής ζωής στη Γερμανία¹⁰⁸, ο θάνατος του προστάτη του Ζαρίφη, που τον υποχρέωσε να επιστρέψει στην Αθήνα και να αντιμετωπίσει το εχθρικό κλίμα των λογοτεχνικών κύκλων και της κριτικής μέχρι και το 1892, η οικονομική του δυσπραγία, η αποτυχία να εκλεγεί καθηγητής στην έδρα Ιστορία της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο, η δυσμενής του μετάθεση ως καθηγητή στη Σύρο, η μάταιη απόπειρα να βρει χρυσάφι στο Σαμόκοβο, όλα μαζί, του διαμόρφωσαν ένα αίσθημα αποτυχίας, μια ματαιωμένη ζωή¹⁰⁹.

Και αν οι ευεργέτες-προστάτες του, και ειδικά ο Ζαρίφης, του έδωσαν τη δυνατότητα να σπουδάσει και να κερδίσει τουλάχιστον προσωρινά την κοινωνική καταξίωση, «τη δικαίωσή του, όμως, τις ερωτικές φαντασιώσεις και την ανάγκη για αναγνώριση και προσωπική ευτυχία μόνο ένα "κοράσιον" θα μπορούσε να του τις προσφέρει»¹¹⁰.

Στην Μπετίνα, λοιπόν, εστίασε ασυνείδητα την τελευταία προσπάθεια καταξίωσης και επιβεβαίωσης¹¹¹. Το ανάρμοστο αυτού του έρωτα, όπως πολύ σωστά παρατηρεί η Ελένα Κουτριάνου, δεν ήταν η ηλικία της μικρής Μπετίνας, αφού τα ήθη της εποχής επέτρεπαν να παντρεύεται μια κοπέλα στην ηλικία αυτή και ήταν πολύ φυσική η μεγάλη διαφορά ηλικίας. Αν ο Βιζυηνός είχε εξασφαλίσει οικονομική επιφάνεια από το μεταλλείο και είχε λογική συμπεριφορά, πιθανόν και να μην ήταν ένας καταδικασμένος έρωτας¹¹².

Η ματαίωση όλων των προσδοκιών του, η απόρριψη, η οικονομική ένδεια, η μοναξιά, η παρατεταμένη κατάθλιψη αποδιοργάνωσαν τη σκέψη του και ήταν δυσδιάκριτα τα όρια ανάμεσα στην πραγματικότητα και τη μη πραγματικότητα. Η σύφιλη σε συνδυασμό με όλες τις ανατροπές της ζωής του, επιτάχυναν την εμφάνιση της τρέλας. Εμφάνισε απώλεια συνείδησης και είχε εμμονές. Φαντασιωνόταν ότι ήταν πολυεκατομμυριούχος και εκδήλωσε ερωτικό παραλήρημα για την Μπετίνα.

¹⁰⁸ Στο διήγημα «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας», ο αφηγητής-Βιζυηνός προβληματισμένος με την νευρική του Πασχάλη, αναρωτιέται: «και οποίαι τινές είναι αι "παραμείναςαι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας"; Μήπως ο Πασχάλης δεν εξηγήθη εκ της, εφ' ωλίσθησεν, ιλύος, τόνον αγνός και καθαρός, όσον τον ήλιπον; Μήπως εν τω προώρω εκείνω έρωτι δεν διετέλεσεν τόνον σώφρων, όσον τον ενόμιζον;» (σ. 226).

¹⁰⁹ Βλ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι*, ό.π., σ. 27.

¹¹⁰ *Η Μάρω Δούκα διαβάζει Γεώργιο Μ. Βιζυηνό*, ό.π., σ. 169.

¹¹¹ Είχε συμβεί στον Μοσκόβ-Σελήμ, όταν στο βλέμμα της Ρωσίδας Παβλόφσκας αναγνωρίστηκε ο ανδρισμός του.

¹¹² Βλ. Γ. Μ. Βιζυηνού, *Τα ποιήματα*, ό.π., σσ. 144-145.

Έχει πολύ ενδιαφέρον η ποιητική, μυθοπλαστική περιγραφή του ποιητή Τάσου Λειβαδίτη, με το ψευδώνυμο Α. Ρόκος στο περιοδικό *Φαντάζιο*, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, με τίτλο «Γεώργιος Βιζυηνός. Από τον έρωτα στην τρέλα», για την πορεία του Βιζυηνού προς την τρέλα. Επιχειρεί με πολύ μεγάλη ευαισθησία να αναλύσει τις ρίζες της τρέλας, πώς το τρυφερό συναίσθημα έγινε έρωτας, και να θρηνήσει για την παραπλάνηση του ποιητή, για να βρεθεί σε ένα σιδερένιο κρεβάτι του Δημόσιου Ψυχιατρείου.

Η ευαίσθητη ιδιοσυγκρασία του Βιζυηνού υποφέρει στη σύγκρουσή της με τον κόσμο. Είναι σαράντα χρονών, με το μικρό μισθό του Ωδείου, με τις ελπίδες για ένα καλύτερο αύριο πεθαμένες πια, με τη φιλοδοξία του πληγωμένη, καθώς του αρνήθηκαν την έδρα του πανεπιστημίου και με μια ανομολόγητη αρρώστια να κουφοκαίει μέσα του. [...] Οι μέρες του Βιζυηνού είναι μονότονες. [...] Όταν η Μπετίνα είναι στο σπίτι ο Βιζυηνός είναι ευτυχισμένος. [...] Η αγάπη όμως του Βιζυηνού, όσο κι αν άρχισε από μια απλή τρυφερότητα, έγινε με τον καιρό ένα πάθος αβάσταχτο, τυραννικό, ακατανόητο. [...] Θεέ μου, μήπως ήρθε η ώρα, λοιπόν; Η Μεγάλη Ώρα; Από παιδί την περίμενε. Και να η βασιλοπούλα τώρα μπροστά του. Είναι δική του, καταδική του. Όμως, γιατί άργησες; [...] τα μαλλιά μου άρχισαν ν' ασπρίζουν, γιατί άργησες; [...] Ο ποιητής ήταν στολισμένος ολόκληρος με λουλούδια, τριαντάφυλλα, ανεμώνες, μαργαρίτες! [...] Πότε τον φυλάκισαν χωρίς να το καταλάβει;¹¹³

1.4 Η εισαγωγή και η «προϊούσα παράλυσις»

Ο Γεώργιος Βιζυηνός τελικά «φυλακίστηκε», όπως προκύπτει από το αρχείο του Δρομοκαΐτειου, το Σάββατο 14 Απριλίου 1892, στις τρεις το μεσημέρι, με την παρακάτω διάγνωση:

Ο Γεώργιος Βιζυηνός [...] πάσχει εκ γενικής παραλύσεως των φρενών μετά κινητικής αταξίας. Συνεπεία της διανοητικής ταύτης

¹¹³ Α. Ρόκος, «Ο ποιητής ήταν ολόκληρος στολισμένος με λουλούδια...», στο: Τάκης Ψαράκης, *Ανθολόγιο, Τα μαλλιά μου ασπρίζουν. Γιατί άργησες;* Άγκυρα, Αθήνα 1999, σσ. 52-60.

καταστάσεως των φρενών του ειρημένου ασθενούς, γνωμοδοτούμεν όπως εισαχθή εις ειδικόν τι θεραπευτικόν κατάστημα προς θεραπείαν αυτού τε και δι' ασφάλειαν της κοινωνίας και ησυχίαν, ην διετάρασσε ως εκ της διανοητικής αυτού διαταράξεως¹¹⁴.

Την περίοδο αυτή, σύμφωνα με τη λογοδοσία του Δεκεμβρίου 1894 του διευθυντή του Δρομοκαΐτειου Χ. Τσιριγώτη, από τους 472 ασθενείς οι εκατό περίπου έπασχαν από «προϊούσαν παράλυσιν». Κατά τον Τσιριγώτη τρεις ήταν οι βασικές αιτίες της νόσου: «ειδική τις κληρονομικότης, η σύφιλις και ο αλκοολισμός εις τινας περιπτώσεις». Η λογοδοσία έκλεινε με τη διαπίστωση ότι:

[...] σήμερον είναι αποδεκτόν παρά πάντων [...]ότι η σύφιλις και ο αλκοολισμός δέον, ως εκ των οργανικών αλλοιώσεων, ας συνεπάγουσιν επί των νευρικών κέντρων, να θεωρώνται τα κυρίως προσεχή αίτια, ων ένεκεν προκαλείται και ευνοείται ούτως ειπείν η γένεσις της προϊούσης παραλύσεως. [...]Κατά το επταετές διάστημα (1887-1894) απεβίωσαν 80 επί 472 εισαχθέντων ήτοι 17%. Σημειωτέον ότι εκ των αποβιωσάντων οι ημίσεις ήσαν προϊόντες παραλυτικοί. Γνωστόν ότι η έκβασις της νόσου ταύτης είναι πάντοτε μοιραία¹¹⁵.

Προδιαγεγραμμένο ήταν το τέλος του Βιζυηνού, ο οποίος πέθανε στις 15 Απριλίου¹¹⁶ 1896 «συνεπεία μαρασμού, τελευταία περίοδος πρ.[οιούσης Γ.[ενικής] Παραλύσεως», όπως αναγράφεται στο πίσω μέρος της αρχικής διάγνωσης¹¹⁷. Αυτούς τους κινδύνους γνώριζε ο Βιζυηνός, όταν έγραφε στον αδελφό του για την ασθένειά του και αυτός ήταν ο λόγος που ο Κώστας Καρυωτάκης, κατά τον Άριστο Καμπάνη αυτοκτόνησε, φοβούμενος ότι η ανίατη εκείνη την εποχή αφροδίσια ασθένεια της σύφιλις θα τον οδηγούσε στην τρέλα και στον πρόωρο θάνατο¹¹⁸.

¹¹⁴ Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σ. 73.

¹¹⁵ Στο ίδιο, σ. 67.

¹¹⁶ Τραγική σύμπτωση η ημερομηνία εισαγωγής και η ημερομηνία θανάτου. Ο σκληρός μήνας Απρίλιος. Να θυμηθούμε και τον στίχο της Μαρίας Πολυδούρη: «Θα πεθάνω μιαν αυγούλα μελαγχολική του Απρίλη...»

¹¹⁷ Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι*, ό.π., σ. 90.

¹¹⁸ Πέτρος Χαρτοκόλλης, *Ιδανικοί αυτόχειρες*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα ³2010, σσ. 14-15.

Αυτή η άποψη του Καμπάνη ενισχύεται από το ποίημα «Ωχρά σπειροχαίτη»¹¹⁹, του 1923, που πέντε χρόνια πριν αυτοκτονήσει είχε γράψει ο Καρυωτάκης και έκλεινε με την εξής στροφή:

..Κι ήταν ωραία ως σύνολο η αγορασμένη φίλη,
στο δειλί αυτό του μακρινού πέρα χειμώνας, όταν
γελώντας αιγιματικά, μας έδινε τα χείλη
κι έβλεπε το ενδεχόμενο, την άβυσσο που ερχόταν¹²⁰.

Ο Βιζυηνός έζησε για τέσσερα χρόνια στο φρενοκομείο, στην πρώτη θέση, και όχι με το «άξεστον και χυδαίον πλήθος της δευτέρας θέσεως». Ήταν ένας «τρελός ησυχώτατος, εντελώς ακίνδυνος»¹²¹ και γι' αυτό κυκλοφορούσε ελεύθερος στο πευκόφυτο δάσος του Δαφνιού, με τη συνοδεία ενός φύλακα.

Τέτοιους περιπάτους έκανε και με τον Ν. Βασιλειάδη, προσωπικό του φίλο από το 1889, και από τους λίγους που τον επισκεπτόταν συχνά. Στα πολλά φωτεινά διαλείμματα που είχε, έκανε διάφορες συζητήσεις μαζί του και ανακοίνωνε τα νέα ποιήματα που είχε συνθέσει. Όσα απ' αυτά διασώθηκαν, παραδίδονται ως «Στίχοι φρενοκομείου», οι οποίοι θα αναλυθούν στη συνέχεια.

Από τις συζητήσεις αυτές δεν προέκυπταν μόνο ποιήματα αλλά και απόψεις του Βιζυηνού για διάφορα θέματα. Για τη σύγχρονη λογοτεχνία και την ποίηση, για το αν ο ποιητής γεννιέται ή διαμορφώνεται, για την αξιοποίηση της παράδοσης από τους λογοτέχνες.

Μετά τα φωτεινά διαλείμματα, και ειδικά αν η συζήτηση τον αφορούσε προσωπικά, έχανε την ψυχραιμία του και εκδηλώνονταν οι κρίσεις μεγαλομανίας και οι δύο εμμονές του: ο ανεκπλήρωτος έρωτας και τα μυθικά πλούτη που νόμιζε ότι είχε.

¹¹⁹ *Ωχρά σπειροχαίτη* ή *τρεπόνημα το ωχρόν*, ο μικροοργανισμός που μεταδίδει τη σύφιλη, αρχαίο αφροδίσιο νόσημα που, χωρίς έγκαιρη θεραπεία, μπορούσε να προκαλέσει, μεταξύ άλλων δεινών, τύφλωση και παραφροσύνη.

¹²⁰ Κ. Γ. Καρυωτάκης, *Τα ποιήματα*, φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, Νεφέλη, Αθήνα 1992, σ. 168. Το ποίημα στην αρχική του μορφή είχε τίτλο «Τραγούδι παραφροσύνης» και έξι στροφές, με το αρχικό τετράστιχο να παραλείπεται: «Και πάντα εδαπανούσαμε τον έρωτα, την ήβη./ Έμοιαζε το ενδεχόμενο σα μια μεθυστική/ άβυσσος, όταν έρημος διαβάτης όλο σκύβει/ μόνο για να φαντάζεται το πέσιμό του εκεί.» Βλ. στο ίδιο, σσ. 354-355.

¹²¹ Γ. Δροσίνης, *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, τ. Α', φιλολογική επιμέλεια: Γιάννης Παπακώστας, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα ²1985, σ. 132.

1.5 Στίχοι φρενοκομείου

Η αρρώστια εξελισσόταν συνεχώς. Παραμένει πάντα το ερώτημα, αν ο λογοτέχνης εξακολουθεί να παράγει έργο μετά την έκλυση της τρέλας, σε περιόδους διαύγειας ή παραληρήματος. Ο ψυχίατρος στο Δρομοκαΐτειο Γ. Ν. Παπαδημητρίου, στο βιβλίο του *Ταλέντο και Τέχνη*, αναφερόμενος στο Βιζυηνό, γράφει σχετικά:

Η προϊούσα παράλυσις, η συφιλιδική αυτή ψυχοπάθεια η τόσο τρομερή [...] φάνηκε ανήμπορη να καταστρέψη εύκολα ένα μεγάλο καλλιτεχνικό ταλέντο.

Γι' αυτό οι προϊόντες παραλυτικοί εξακολουθούν παρ' όλα αυτά να γράφουν και να ιχνογραφούν για ένα εντυπωσιακά πολλές φορές μακρόχρονο διάστημα [...]

Όταν η διανοητική εξασθένησις στην καταστροφική της μανία διαβρώση πλέον τελείως το καλλιτεχνικό ταλέντο, τότε βέβαια θα σταματήσει η δημιουργία αλλά οπωσδήποτε τα τυχόν παραγόμενα από αυτούς έργα «τέχνης» φέρουν έκδηλη πλέον τη σφραγίδα της παθολογίας, γιατί είναι ακατανόητα.

Ο γνωστός μας και συμπαθέστατος Γ. Βιζυηνός [...] παρ' όλη τη φρενοβλάβειά του [...] έγραψε μέσα στο φρενοκομείο το παρακάτω αριστουργηματικό ποίημά του στο οποίο με μια απaráμιλλη σε ομορφιά ποιητική δύναμη δίνει την ψυχική συμφορά που τον έπληξε...¹²².

Και παραθέτει το γνωστό ποίημα «Το Φάσμα μου». Πριν σχολιαστεί η άποψη του Παπαδημητρίου και το συγκεκριμένο ποίημα, εξετάζεται η λογοτεχνική παραγωγή του Βιζυηνού από το 1890 και μετά, πριν τον έγκλεισμό του στο Δρομοκαΐτειο, όταν η ασθένεια βρισκόταν ήδη σε εξέλιξη.

Σε ένα χειρόγραφο τετράδιο, που είδε και διάβασε ο Γ. Βαλέτας, υπήρχαν ποιήματα του Βιζυηνού από τις 3 Μαΐου 1890, το πρώτο χρονολογημένο ποίημα, ως και τις 6 Απριλίου 1892, το τελευταίο χρονολογημένο ποίημα. Το χειρόγραφο αυτό χάθηκε και δεν το είδε κανείς άλλος. Όλες οι πληροφορίες υπάρχουν από τις περιγραφές του Γ. Βαλέτα.

¹²² Γ. Ν. Παπαδημητρίου, *Ταλέντο και Τέχνη*, επιμ. Δημήτριος Ζαμπουλάκης, Επικαιρότητα, Αθήνα 2005, στο: *Μαρία Φαφαλιού, Ιερά οδός 343*, ό.π., σσ. 69-70.

Σύμφωνα με τις περιγραφές αυτές, στην αρχή τα ποιήματα ήταν γραμμένα προσεκτικά και καλλιγραφικά ενώ προοδευτικά το γράψιμο γινόταν βιαστικό, νευρικό και τελικά δυσανάγνωστο. Εκτός από τα 19 πρώτα ποιήματα, τα υπόλοιπα ήταν γραμμένα από τον Μάρτιο του 1892 και μετά, την εποχή του ερωτικού παραληρήματος. Σε μία και μόνο ημέρα, 5 Απριλίου 1892, είχε γράψει περίπου τριάντα ποιήματα για την Μπετίνα¹²³.

Είχε καταντήσει στιχουργικό ταχυκίνητο. Στίχοι, στίχοι, χιλιάδες στίχοι! Δεν έχουν καμιά άλλη αξία, διαπιστώνουν μονάχα την ερωτομανία και τη δυστυχία του ποιητή. Μπορούνε να βοηθήσουνε πολύ στην ψυχιατρική έρευνα. [...]. Γι' αυτό δεν θέλησα ούτε να τα σημειώσω καν τα τελευταία κομμάτια ξεχωριστά. Τι το όφελος; Άτιτλα κι όλας τα περισσότερα είνε στην ουσία ένα ποίημα: το ποίημα της δυστυχίας και της τραγικής κατάντιας του¹²⁴.

Έτσι σχολιάζει ο Βαλέτας την ποιητική παραγωγή του Βιζυηνού, την περίοδο της κρίσης και κατά κάποιο τρόπο ασκεί λογοκρισία, αφού από τα σαράντα ένα ποιήματα που γράφτηκαν από τις 6.4.1892 μέχρι την ημέρα του εγκλεισμού του ποιητή στο ψυχιατρείο στις 14.4.1892, δεν δίνει καμία περιγραφή για τα τελευταία δεκατέσσερα ποιήματα, ούτε καν αναφέρει τους τίτλους, γιατί: «κι οι τίτλοι τους ακόμα δεν μπορεί να δοθούν εδώ»¹²⁵. Κριτήριο μάλλον ήταν η ανάρμοστη και χυδαία γλώσσα που είχε χρησιμοποιηθεί. «Κι όμως τα ποιήματα της τρέλας του Holderlin και του Gerard de Nerval είναι αυτά που έχουν προσελκύσει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον της κριτικής», όπως τονίζει η Ελένα Κουτριάνου¹²⁶.

Κατά τον Henry Ey¹²⁷, ο σχιζοφρενής «κάνει έρωτα με τις λέξεις», δηλαδή καθώς οργιάζουν μέσα του οι φαντασιώσεις, η γλώσσα του κολυμπάει στη μαγεία, έξω από κάθε λογικό κανόνα¹²⁸. Ο τρελός δεν ελέγχει το ασυνείδητο και χωρίς λογοκρισία διατυπώνει τις πιο μύχιες και τρελές επιθυμίες. Και ο Β. Αθανασόπουλος πολύ εύστοχα σημειώνει για το τολμηρό της γλώσσας: «Βρισκόμαστε μπροστά στην περίπτωση μιας αιφνίδιας και αποκαλυπτικής αποδέσμευσης του ποιητικού λόγου

¹²³ Βλ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι*, ό.π., σσ. 79-80.

¹²⁴ Στο ίδιο, σσ. 79-80.

¹²⁵ Στο ίδιο, σ. 81.

¹²⁶ Γ. Μ. Βιζυηνού, *Τα ποιήματα*, ό.π., σ. 198.

¹²⁷ Henry Ey: 1900-1977, Γάλλος νευρολόγος, ψυχίατρος, ψυχαναλυτής και φιλόσοφος.

¹²⁸ Θανάσης Τζούλης, *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, ό.π., σ. 100.

από τα κέντρα της συνείδησης»¹²⁹, δηλαδή μια ταύτιση του ποιητικού λόγου με το ασυνείδητο.

Θα μπορούσε να εικάσει κανείς ότι το χειρόγραφο χάθηκε εξαιτίας μιας συντηρητικής αντίληψης περί ηθικής και ευπρεπισμού. Το σίγουρο είναι ότι χάθηκε για πάντα η ευκαιρία να αξιολογήσουμε ένα έργο σε περίοδο παραληρήματος, με πολύ μεγάλο ενδιαφέρον και για τη λογοτεχνία και για την ψυχιατρική.

Από τον Ν. Βασιλειάδη και τις συχνές επισκέψεις του, έχουμε τις περισσότερες πληροφορίες για τη ζωή του ποιητή στο φρενοκομείο, τις οποίες ο Βασιλειάδης δημοσίευε σε διάφορα έντυπα, με σκοπό να ιστορήσει «τον έκρυθμον νουν, την σκελετώδη φαντασίαν, τον παράφρονα Βιζυηνόν, και εν τη φωτογραφία της ατυχίας του θα παραθέσω μερικάς ποιητικάς αναλαμπάς και φωτογραφικάς όψεις του ερειπίου τούτου, όσας εφείσθη η μανία να συντρίψη, μερικά του ποιήματα, άτινα εξέλεξα εν τω φρενοκομείω εκ του σημειωματαρίου του»¹³⁰.

«Το φάσμα μου» ήταν το πρώτο ποίημα που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Ποικίλη Στοά* το 1894, με τον Βασιλειάδη να το αποδίδει στον ανεκπλήρωτο έρωτα του ποιητή για την Μπετίνα, και το προανήγγειλε ως εξής:

Θα τελειώσω [...] παραθέτων το πρώτο του ποίημα, όπερ έγγραψεν άμα εισήλθεν εις το φρενοκομείον. Το ποίημα τούτο αποπνέον στυγνήν μελαγχολίαν, ρεμβώδη, παθητικωτάτην, παραθέτω ολόκληρον, ο δ' αναγνώστης θα συγκινηθή και θα κλαύση δια το λυγρόν παράπονόν του, ατυχούς έρωτος ποιητικής καρδιάς. Εν μόνον εν τω πόνω της καρδιάς του ποθεί ο ποιητής, αφού έχασεν την ξανθήν και γαλανήν του, να ησυχάση πλέον και ν' αναπαυθή, απηυδυκώς παρά τον σταυρόν του τάφου της¹³¹.

Ο Βασιλειάδης όμως αγνοούσε ότι τον Σεπτέμβριο του 1891, με αφορμή τον αιφνίδιο θάνατο της πριγκίπισσας Αλεξάνδρας, ο Βιζυηνός είχε συνθέσει το ποίημα «Πένθος προς την Α.Β. Μεγαλειότητα τον Βασιλέα Γεώργιον τον Α΄ ως φιλόστοργον και πενθούντα πατέρα», το οποίο έφερε στο φως της δημοσιότητας τον Σεπτέμβριο του 1936, ο Γιώργος Βαλέτας, ύστερα από έρευνα στα χειρόγραφα του ποιητή¹³².

¹²⁹ Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι*, ό.π., σ. 81.

¹³⁰ Ν. Βασιλειάδης, *Σελίδες εν φρενοκομείω, Ο ατυχής ποιητής*, στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός* 343, ό.π., σ. 77.

¹³¹ Στο ίδιο, ό.π., σ. 82.

¹³² Γ. Βαλέτας, «Βιζυηνού, Οι στίχοι στο φρενοκομείο», *Μακεδονικές Ημέρες*, 1936, σσ. 272-279.

«Το φάσμα μου» ήταν μια παραλλαγή του ποιήματος αυτού. Αυτή η ανακάλυψη κλόνισε τον μύθο του Βιζυηνού ότι γνώρισε τις δημιουργικότερες στιγμές του την περίοδο της τρέλας του.

Το 1963 η βιβλιογράφος του Βιζυηνού Κυριακή Μαμώνη κατέγραψε δώδεκα ποιήματα, τα οποία μέχρι εκείνη τη στιγμή φαίνεται να αποτελούσαν την ποιητική παραγωγή του Βιζυηνού, για όσο διάστημα παρέμεινε στο φρενοκομείο¹³³. «Το Φάσμα μου» βεβαίως ήταν ένα από αυτά. Αργότερα προστέθηκαν άλλα δύο¹³⁴.

Ενδιαφέρον έχει το ποίημα «Νεραϊδοφίλημα», το οποίο εντάχθηκε τελευταίο στον κατάλογο των «Στίχων Φρενοκομείου». Το ποίημα αυτό είχε παρουσιαστεί από τον Ν. Βασιλειάδη στη *Φιλολογική Ηχώ* Κωνσταντινουπόλεως στις 15.9.1897 και συνοδευόταν από ένα προλογικό σημείωμα στο οποίο ο Βασιλειάδης έγραφε¹³⁵:

[...]Θα ήμην άξιος της κατηγορίας, αν διώρθουν ποιήματα, άτινα ο ποιητής συνέθεσεν έξω του φρενοκομείου όταν είχε σώας τας φρένας, [...] Επειδή δε εγώ δεν εκδίδω τα ποιήματά του, ίνα καταστώσι μελέτη φρενολογική, δι' αυτό διορθώ κατά το πνεύμα του ποιητού τους στίχους ίνα αποτυπώσω εκείνου την έννοιαν και φαντασίαν αφού η σκληρά τύχη κατέστησεν αυτόν ανίκανον εις τούτο¹³⁶.

«Η ομολογία αυτή του Βασιλειάδη», συμπεραίνει η Εύα Γανίδου, «αυτομάτως συνεπάγεται ότι οι "Στίχοι Φρενοκομείου", ανεξάρτητα από την ποιότητά τους, δεν είναι γνήσια ποιήματα του Βιζυηνού, αλλά προϊόντα των αυτοσχεδιασμών του ποιητή και των διορθωτικών επεμβάσεων, παραλλαγών και προσθηκών που παρενέβαλε ο Βασιλειάδης»¹³⁷.

Επομένως δύο είναι τα ερωτήματα που πρέπει να απαντηθούν για τους «Στίχους Φρενοκομείου». Πρώτον, αν τα ποιήματα είναι πρωτότυπες δημιουργίες ή παραλλαγές προηγούμενων συνθέσεων, τις οποίες θυμόταν και απήγγελε ο Βιζυηνός

¹³³ Κυριακή Μαμώνη, *Βιβλιογραφία Γ. Βιζυηνού (1873-1962)*, Εταιρεία Θρακικών Μελετών, Αθήνα 1963, στο: Εύα Γανίδου, «Οι "Στίχοι φρενοκομείου" του Γ.Μ. Βιζυηνού: μύθοι και πραγματικότητες», ανακοίνωση στην 7η Συνάντηση Εργασίας Μεταπτυχιακών Φοιτητών του Τμήματος Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, 16-18.5.2013, διαδικτυακή διεύθυνση:

www.academia.edu/19559400/Οι_Στίχοι_Φρενοκομείου_του_Γ._Μ._Βιζυηνού_μύθοι_και_πραγματικότητες, τελευταία ανάκτηση 10.7.2019.ίδιο, σ. 1.

¹³⁴ Δεν κρίθηκε σκόπιμο να αναφερθούν τίτλοι ποιημάτων στο στενό πλαίσιο αυτής της διπλωματικής.

¹³⁵ Εύα Γανίδου, «Οι στίχοι φρενοκομείου», ό.π., σ. 2.

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 3.

¹³⁷ Στο ίδιο, σ. 4.

και τις διέσωσε ο Βασιλειάδης, και δεύτερον αν στη μορφή που διασώθηκαν ήταν αποκλειστικά προϊόν έμπνευσης του φρενοβλαβούς ποιητή ή διορθωμένες μορφές, μετά την επέμβαση του Βασιλειάδη.

Θα επιχειρηθεί να απαντηθούν τα ερωτήματα με αναφορές στα δύο ποιήματα: «Το φάσμα μου» και «Πένθος προς την Α.Β. Μεγαλειότητα τον Βασιλέα Γεώργιον τον Α΄ ως φιλόστοργον και πενθούντα πατέρα»¹³⁸.

Τα ποιήματα έχουν διαφορετικό τίτλο και διαφορετικό αριθμό στροφών. «Το Φάσμα μου» έχει περισσότερες στροφές, που σημαίνει ότι τις νέες στροφές τις έγραψε ο Βιζυηνός στο φρενοκομείο. Κάποιες στροφές είναι πανομοιότυπες, και προφανώς έχουν ανασυρθεί από τη μνήμη του. Κάποιες άλλες είναι παραπλήσιες, με το ίδιο όμως νόημα. «Το πένθος», στοχεύει να αναδείξει τη θλίψη του βασιλιά για το θάνατο της κόρης του και τη μερική συμμετοχή στο πένθος του των ανθρώπων και της φύσης. «Το φάσμα μου», πιθανόν να χρησιμοποιεί στίχους από το προηγούμενο ποίημα, αλλά τους έχει έτσι προσαρμόσει και συνδυάσει με το νέο υλικό¹³⁹, ώστε να υπηρετούν την ανάγκη του Βιζυηνού να θρηνήσει για τον χαμένο του έρωτα και τη δική του μοναξιά και αποξένωση. Η προσθήκη της δεύτερης στροφής με αναφορά στο «ξανθό και γαλανό/ και ουράνιο φως μου», είναι σαφής αναφορά στην Μπετίνα. Η μετατροπή του πρώτου στίχου της πρώτης στροφής από «Σα θυμούμαι τη χαρά» σε «Σαν μ' αρπάχτηκε η χαρά», και των δυο τελευταίων στίχων, στην ίδια στροφή από «δεν γνωρίζω ούτε τη χώρα/ πούμαι τώρα» σε «μεσ' σ' αυτή τη χώρα/ όλα αλλάξαν τώρα», εκφράζει την πλήρη συναίσθηση που έχει ο Βιζυηνός και για τα αίτια του εγκλεισμού αλλά και για τη δεινή κατάσταση στην οποία έχει βρεθεί εντός του φρενοκομείου. Το «όλα αλλάξαν τώρα» θα αναπτυχθεί στους δύο επόμενους στίχους, που είναι ο πυρήνας του ποιήματος: «μετεβλήθη εντός μου/ και ο ρυθμός του κόσμου». Σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να αποδοθούν οι τόσο λιτοί και ταυτόχρονα τόσο περιεκτικοί στίχοι στον Ν. Βασιλειάδη. Δεν υπάρχουν τέτοια ποιητικά δείγματα γραφής από τον ίδιο.

Οι δύο αυτοί στίχοι είναι ο πυρήνας, γύρω από τον οποίο ο Βιζυηνός στήνει τον θρήνο του για την ερημιά του και την αποξένωσή του από τον κόσμο. Είναι ένα

¹³⁸ Ως βάση κειμένων θα χρησιμοποιηθούν τα ποιήματα με τη μορφή που τα έχει συμπεριλάβει η Ελένα Κουτριάνου στην τρίτομη έκδοση των ποιημάτων του Βιζυηνού, από το Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.

¹³⁹ Κάτι παρόμοιο έχει συμβεί με το ποίημα «Ανεμώνη», το οποίο είχε συμπεριλάβει στο διήγημα «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας». Τον τελευταίο στίχο του ποιήματος «διατί, αχ! διατί/ ξεστήριχθη' απ' τον βράχο;», ο οποίος αναφέρεται κυριολεκτικά στην άμυαλη ανεμώνη, τον μετέτρεψε σε «Διατί, αχ! διατί/ ν' αγαπήσ' ένα διαβάτη;», για να εκφράσει τη θλίψη του για τον άτυχο έρωτα της Μπετίνας.

κείμενο συνεχών απαγορεύσεων, ματαιώσεων και στερήσεων, το φυσικό σκηνικό γίνεται απειλητικό, όπως το τοπίο του ψυχαναγκαστικού¹⁴⁰.

Αν στο «Πένθος», οι στίχοι της όγδοης στροφής «σέρνω το βαρύ μου βήμα/ σ' ένα μνήμα» εννοούν το μνήμα της πριγκίπισσας Αλεξάνδρας, στο «Φάσμα μου», οι ίδιοι στίχοι στη δέκατη τέταρτη στροφή, σε συνδυασμό με το περιρρέον περιεχόμενο, μας παραπέμπει στον ίδιο τον θάνατο του ποιητή, ως μοναδική λύση να ξεκουραστεί και να συναντήσει την αγαπημένη του στην άλλη ζωή. Το ποίημα καθορίζεται από τις ενορμήσεις του έρωτα και του θανάτου, και παρά τις όποιες ομοιότητες με το «Πένθος» είναι κατά βάση ένα νέο ποίημα με διαφοροποιημένο περιεχόμενο.

Η Εύα Γανίδου συγκρίνοντας τα δύο ποιήματα εντοπίζει υφολογικές διαφορές στο «Φάσμα μου». Για παράδειγμα το ιδιωματικό «σα» γίνεται «σαν». Υποχωρούν οι πολλές κατακριτέες εκθλίψεις, τις οποίες είχε υποστηρίξει με θέρμη ο Βιζυηνός. Το «χαιρόμουν» μετατρέπεται σε «εχαιρόμουν», «η λαλιά της» γίνεται «η φωνή της» κ.ά. Τέλος, ενώ στο παλαιότερο ποίημα δεν χρησιμοποιείται καθόλου η λέξη φαιδρός, στο μεταγενέστερο ποίημα τη συναντάμε τέσσερις φορές σε διάφορες παραλλαγές: «φαιδρά με χαιρετούν», «η φαιδρότη των θα λείψει», «τα φαιδρά τα πεταλούδια», «το αγέρι το Φαιδρό». Όλες αυτές οι υφολογικές διαφοροποιήσεις, τείνουν προς το λογιότερο και μπορούν να αποδοθούν ίσως στον Βασιλειάδη, γιατί δεν συμφωνούν με τις γλωσσικές επιλογές της δημοτικής του Βιζυηνού¹⁴¹. Φαίνεται ότι τέτοιας μορφής μόνο, θα ήταν οι παρεμβάσεις του Βασιλειάδη, κυρίως για να προστατέψει τον ποιητή από αρνητικές κριτικές.

Οπωσδήποτε μια συστηματική μελέτη όλων των «Στίχων φρενοκομείου» με το σύνολο του ποιητικού έργου του Βιζυηνού, θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέροντα.

1.6 Το τέλος, και ο Βιζυηνός έμεινε Βιζυηνός

Στο διήγημα «Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου» η μητέρα του αφηγητή, όταν τη ρώτησαν πώς λένε το ξενιτεμένο της παιδί, απάντησε με αμηχανία:

Αμ' 'ξερω και 'γω μαθές; Ο νουνός του το Βάφτισε Γιωργί, και πατέρας του ήταν ο Μιχαλιός, οπραμματευτής, ο άνδρας μου. Μα 'κείνο, ακούς, επρόκοψε και πήρεν ένα όνομα περιγραμμάτου. Και

¹⁴⁰ Βλ. Θανάσης Τζούλης, *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, ό.π., σσ. 109-111.

¹⁴¹ Εύα Γανίδου, *Οι «Στίχοι φρενοκομείου»*, ό.π., σ. 5.

τώρα, 'σαν το γράφουνε μεσ' σταις εφημερίδες, δεν ηξεύρω κι' εγώ η ίδια, το παιδί μου είναι μαθές που λένε, ή κανένας φράγκος! (148)

Η Δεσποινιά η Μιχαλιέσσα δυσκολευόταν ακόμη να αναγνωρίσει μια ταυτότητα στο παιδί της. Είναι σαν να ήθελε πάντα κάτι άλλο. Δεν εκδήλωσε καν θαυμασμό για την προκοπή του γιού της. Ακόμη κι αν όλα αυτά είναι μυθοπλαστικά στοιχεία, δείχνουν την ενοχή που ίσως αισθανόταν ο Βιζυηνός, για μια ακόμη φορά, που δεν ανταποκρινόταν στις επιθυμίες της μητέρας του. Παρατηρεί η Ελένα Κουτριάνου: «στο κοινωνικό περιβάλλον όπου ζούσε και δημιουργούσε ο Βιζυηνός, το όνομά του ήταν πια αναγνωρίσιμο, συνυφασμένο με τη λογοτεχνική και επιστημονική του δραστηριότητα, κι έτσι δεν μπορούσε να γίνει Μιχαηλίδης για να τον αναγνωρίζει η μητέρα του»¹⁴².

Και έτσι ο Βιζυηνός έμεινε Βιζυηνός, δηλαδή ο συγγραφέας αναγνωρίστηκε και καταξιώθηκε ως συγγραφέας. Ο εγκλεισμός του στο φρενοκομείο ήταν η αιτία να ενδιαφερθούν για το έργο του, να σπάσει η σιωπή και η αδιαφορία και να δημοσιευτούν ανέκδοτα έργα του.

Ο Βιζυηνός είχε επίγνωση της αξίας του λογοτεχνικού του έργου, και συχνά σε συζητήσεις με τους επισκέπτες του ισχυριζόταν ότι ήταν ο πρωτοπόρος του διηγήματος στην Ελλάδα. Είναι άγνωστο αν στα τελευταία στάδια της ασθένειας είχε τη δυνατότητα να αντιληφθεί την αναγνώριση, που σιγά-σιγά κατακτούσε.

Ο μαρasmus, το τελευταίο στάδιο της «προϊούσης Γενικής Παραλύσεως», τον οδήγησε μαθηματικά στον θάνατο στις 15 Απριλίου 1896. Η κηδεία του έγινε δημοσία δαπάνη, εκφωνήθηκαν επικήδειοι, έγινε έρανος για τα έξοδα του τάφου και άλλες τιμητικές εκδηλώσεις.

Το καλύτερο μνημόσυνο τού αποδόθηκε χρόνια αργότερα από τον Τάσο Λειβαδίτη, ο οποίος μυθιστορηματικά και με ποιητικό τρόπο ανάπλασε την τελευταία νύχτα του Βιζυηνού.

15 Απριλίου 1896. Νύχτα. Μοσκοβολάει ο τόπος γύρω από τα ανθισμένα δέντρα. Οι αττίδες αύρες σαλεύουν ανάλαφρα τα τριαντάφυλλα στο μικρό κήπο του Δημόσιου Ψυχιατρείου. Ερημιά. Μόνο το φεγγάρι. Κι οι γρύλοι με τις μικρές φουσαρμόνικες.

¹⁴² Γ. Μ. Βιζυηνού, *Τα ποιήματα*, ό.π., σσ. 13-14.

Ξαφνικά καλπασμός αλόγου ακούγεται από μακριά. Τα πέταλα χτυπούν στο χώμα, αφήνοντας ένα στρογγυλό κρουστό ήχο. Πάνω στο άσπρο άλογο, η Βασιλοπούλα, με μια επιδέξια κίνηση σταματάει μπροστά στη μεγάλη πύλη. Ο θυρωρός, γέρος και κουφός, έχει αποκοιμηθεί στη μικρή κάμαρα, εκεί δίπλα. Δεν ακούει τίποτα. Ο Βιζυηνός στολισμένος όλο με λουλούδια, κατεβαίνει τις σκάλες. Είναι ψηλός και λάμπει, όπως τις παλιές καλές μέρες. Προχωρεί στο στενό δρομάκι, κι όπως στα παραμύθια, η πύλη ανοίγει μόνη της. Ο ποιητής είναι πλάι στο άσπρο άλογο. Η Βασιλοπούλα του δίνει το χέρι της, κι αυτός με μια κίνηση, έφηβος, ανεβαίνει μ' ένα πήδημα στα καπούλια. Τώρα θα 'ναι για πάντα μαζί. Αιώνια μαζί. Το άλογο σηκώνεται ελαφρά στα πισινά του πόδια, κι ύστερα χύνεται μέσα στη νύχτα. Ακούγεται για λίγο ο ήχος από τα πέταλα. Ύστερα τίποτα. Ερημιά.

Το πρωί οι νοσοκόμοι βρήκαν τον Βιζυηνό νεκρό. Όμως, περίεργο, τι όμορφο που 'ταν το χαμόγελο στο κάτωχρο πρόσωπό του!¹⁴³

Χαμογελούσε ο Βιζυηνός, γιατί έξι μήνες μετά τον θάνατό του η Μπετίνα, που είχε καταγοητεύσει την Αθήνα με την ομορφιά της και το μουσικό ταλέντο της, παντρεύτηκε στις 28 Σεπτεμβρίου 1896 και τέσσερις ημέρες αργότερα, στις 2 Οκτωβρίου 1896, πέθανε. Σηματοδοτούσε αυτό το τραγικό γεγονός μια αναμενόμενη ένωση ψυχών στη μετά θάνατον ζωή, όπως πίστευε και ο Πασχάλης για εκείνον και την Κλάρα;

¹⁴³ Τάκης Ψαράκης, *Ανθολόγιο*, ό.π., σσ. 62-64.

2 ΜΙΧΑΗΛ ΜΗΤΣΑΚΗΣ (1868-1916)

την αποτυχία την έχω στο αίμα μου...

Στις 15 Απριλίου 1896 πέθανε ο Γεώργιος Βιζυηνός και η μοίρα θέλησε στις 16 Απριλίου να εισαχθεί στο ίδιο δωμάτιο του Δρομοκαΐτειου για θεραπεία ο Μιχαήλ Μητσάκης, όπου και παρέμεινε για πέντε μήνες μέχρι τις 29 Σεπτεμβρίου 1896. Είχε ήδη νοσηλευτεί για 15 ημέρες στο φρενοκομείο της Κέρκυρας (20.12.1894-5.1.1895).

Ο Μιχαήλ Μητσάκης μέχρι την εισαγωγή του στο Δρομοκαΐτειο είχε μια λαμπρή παρουσία στα ελληνικά γράμματα. Ως δημοσιογράφος, συνεργάστηκε με όλες σχεδόν τις εφημερίδες της εποχής του αλλά και με όλα τα περιοδικά και τα ημερολόγια, με καθαρά λογοτεχνικά κείμενα. Η ευρύτατη παιδεία του, φιλολογική και γλωσσική, η τέλεια γνώση της γαλλικής, η ιδιότυπη γραφή του, το ύφος του, τον καθιέρωσαν ως δημοσιογράφο, ως κριτικό, ως σατιρικό, ως λογοτέχνη σπάνιας δεινότητας¹⁴⁴. Οι ταξιδιωτικές του εντυπώσεις, οι κριτικές του και τα διηγήματά του, παρά το νεαρό της ηλικίας του, τη δεκαετία πριν τον εγκλεισμό του, τον είχαν αναδείξει σε σημαντική λογοτεχνική προσωπικότητα. Οι νέοι λόγιοι τον αποκαλούσαν μετρ, και συνέχισαν και όταν ακόμη άρχισαν να είναι φανερά τα σημάδια της θολωμένης λογικής. Παραδίδει ο Περάνθης: «Και η αναγκαστική ανεκτικότητα των νέων "συναδέλφων" του, που τον υποδέχονταν με την παλαιά προσφιλή προσφώνηση του "μαιτρ". –Καλώς ήλθατε μαιτρ...Πώς είσθε μαιτρ;... Τι λέτε, μαιτρ, πηγαίνομεν;...¹⁴⁵»

Λειτουργούσε όμως και σαν την ενοχλητική αλογόμυγα του Σωκράτη. Με το σατιρικό του πνεύμα έκρινε κάθε φιλολογική εκδήλωση και κατήγγειλε ό,τι δεν ήταν στο ύψος των περιστάσεων.

Διατηρώντας τη στήλη «Η Φιλολογία μας» αισθάνεται υποχρεωμένος να κατευθύνει τα γράμματα προς τις σωστές οδούς. Αισθάνεται υποχρεωμένος να σχολιάζει και να κριτικάρει όλους τους νέους συγγραφείς και ποιητές, όλους όσοι ασχολούνται με τη λέξη και το γράμμα. Να ασκεί την κριτική του σε όλα τα λεκτικά δημιουργήματα του καιρού του.[...] ό,τι γράφεται, σχολιάζεται από τον Μητσάκη. Είναι το καθήκον του, είναι ο σκοπός του, είναι η

¹⁴⁴ Ιωάννης Δημητράκος, «Σχέση νοσηλείας», ό.π., σ. 36.

¹⁴⁵ Μιχαήλ Μητσάκης, *Το έργο του*, Εισαγωγή-σχόλια-επιμέλεια: Μιχαήλ Περάνθης, στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σ. 95.

αποστολή του. Είναι ταγμένος σε αυτό και ανυποχώρητος, ασυμβίβαστος. Αν δεν το κάνει, απλά δεν υπάρχει. Ενσαρκώνει ο ίδιος τον αρχάγγελο της τελικής κρίσης, αυτόν που ηγείται της σταυροφορίας έναντι του κακού και της ασέβειας («Το όνομά μου είναι Μ, μαστίγιο σημαίνει, μαστίζει την ασέβεια που όλα τα ρυπαίνει»)¹⁴⁶.

Όμως ο Μητσάκης δεν κατόρθωσε ποτέ να εκδώσει ούτε ένα βιβλίο του, όσο ζούσε, και επομένως το όνομά του δεν καταχωρήθηκε στους καταλόγους των συγγραφέων. Άλλοι ασήμαντοι, κατά τη γνώμη του, το είχαν πετύχει. «Την αποτυχία την έχω στο αίμα μου»¹⁴⁷, συνήθιζε να λέει, «Βγάζετε τουλάχιστον εσείς βιβλία που είσαστε τυχερότεροι.»

Παράλληλα ήλθε σε σύγκρουση με τον Κωστή Παλαμά, γιατί με αφορμή τον θάνατο του Κώστα Κρυστάλλη, προσωπικού και αγαπημένου φίλου τού Μητσάκη, ο Κωστής Παλαμάς, αφού χώρισε τους ποιητές σε φιλοσόφους ποιητές και ζωγράφους ποιητές, κατέταξε τον Κρυστάλλη στους ζωγράφους ποιητές χωρίς έμπνευση, που απλώς εικονογραφεί, σχολιάζοντας αρνητικά τη χρήση σπάνιων, ασυνήθιστων και ιδιοματικών λέξεων. Ο Μητσάκης που όχι μόνο χρησιμοποιούσε τέτοιες λέξεις αλλά και επεδίωκε την ανάδειξη σπάνιων λέξεων, κύριο χαρακτηριστικό της γραφής του, θεώρησε ότι ο Παλαμάς απαξίωνε και το δικό του έργο. Το πλήγμα ήταν βαρύ για την ψυχοσύνθεση του Μητσάκη και αντεπιτέθηκε, επιχειρώντας να πλήξει την πρωτοτυπία του Παλαμά και να δείξει ότι η «δυσκολία» και η «σκοτεινότητα» της ποίησής του δεν έδειχναν βαθύτητα σκέψης και πυκνότητα λόγου αλλά ακριβώς την ανυπαρξία τους¹⁴⁸.

Είχε στείλει επιστολή διαμαρτυρίας στον Παλαμά, με ένα ποίημα που είχε γράψει ο ίδιος, σε παλαμικό ύφος, που όλοι θα νόμιζαν ότι ήταν ποίημα του Παλαμά. Είναι σαν να του έλεγε ότι ήταν εύκολα αντιγράψιμος, ότι δεν είχε καμιά πρωτοτυπία, ότι αυτός έγραψε ένα πανομοιότυπο ποίημα με τα δικά του, χωρίς ιδιαίτερο κόπο και προσπάθεια¹⁴⁹.

Κατά τον ψυχίατρο-ψυχαναλυτή Ιωάννη Δημητράκο, η αποτυχία να τυπώσει βιβλίο και η σύγκρουσή του με τον Κωστή Παλαμά, ο οποίος αμφισβήτησε το

¹⁴⁶ Ιωάννης Δημητράκος, «Σχέση νοσηλείας», ό.π., σ. 163.

¹⁴⁷ *Μιχαήλ Μητσάκης, το έργο του*, στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σ. 84.

¹⁴⁸ Βλ. Ιωάννης Δημητράκος, «Σχέση νοσηλείας», ό.π., σσ. 168-174.

¹⁴⁹ Ιωάννης Δημητράκος, στο ίδιο, σσ. 99-102.

λογοτεχνικό του ταλέντο είναι οι αιτίες που τον οδήγησαν στην τρέλα και στον πρώτο εγκλεισμό του στο ψυχιατρείο της Κέρκυρας¹⁵⁰.

Έκτοτε η αδικία τον έκανε εριστικό και η σκέψη ότι οι ομότεχνοί του εμπόδιζαν την αναγνώρισή του, του δημιούργησαν σιγά-σιγά μια αύξουσα νευροπάθεια που ήταν ήδη ορατή από το 1896. Δεν δεχόταν αντιλογίες και σύμφωνα με τη μαρτυρία του Στέφανου Στεφάνου, επιχείρησε να πνίξει τον φιλόλογο Γ. Κακλαμάνο επειδή τόλμησε να έχει αντιρρήσεις σε ένα άρθρο του, που του διάβασε¹⁵¹.

Μετά από αίτηση του αδελφού του, ιατρού των ανακτόρων, εισάγεται στο Δρομοκαΐτειο στις 16 Απριλίου 1896. Η ιατρική γνωμάτευση ανέφερε ότι ο Μητσάκης: «επλήγη από εκφυλιστική φρενοπάθεια που εκδηλώνεται με μεγαλομανίες, κρίσεις παρορμητικής φοβίας και αόριστες ιδέες καταδιώξεως», ενώ το βιβλίο εισαγωγής αναφέρει: «Ατομικό αναμνηστικό: ευφυής αλλά ανισόρροπος. Ιστορικό: έπαθε τας φρένας προ τριετίας στην Κέρκυρα. Ιάθη. Παρούσα κατάσταση: πάσχει εκ φρενοβλαβείας των εκφύλων εκδηλούμενης δια παρορμήσεων φόβου, και ιδεών καταδιώξεως αορίστων. Διάγνωση: Σχιζοφρένεια παρανοϊκής μορφής»¹⁵². Πέντε μήνες αργότερα, μετά από αίτηση πάλι του αδελφού του, κυκλοφορούσε ελεύθερος στους δρόμους της Αθήνας, γιατί κρίθηκε ότι η τρέλα του δεν ήταν επικίνδυνη.

Όλες οι περιγραφές των συγχρόνων του για τη ζωή του Μητσάκη από το 1896 μέχρι το φθινόπωρο του 1911, που θα εισαχθεί για δεύτερη φορά στο Δρομοκαΐτειο (τρίτη συνολικά), σκιαγραφούν μια αξιολύπητη φιγούρα, που περιφερόταν άσκοπα μέσα στην πόλη¹⁵³ με το ιδιόρρυθμο βάδισμά του και συχνά γινόταν αντικείμενο πειραγμάτων από τους περαστικούς¹⁵⁴. Δεν ήταν πια ο ίδιος. Είχε το στίγμα του τρελού:

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σσ. 176-180. Ο Δημητράκος υποστηρίζει ότι ο Μιχαήλ Μητσάκης δεν κατάφερε να πετύχει αυτό που ο Λακάν ονόμασε "σύνθωμα" και το οποίο θα του εξασφάλιζε την ψυχική του ισορροπία και υγεία. Ταυτίζει το σύνθωμα με το Όνομα του Πατέρα. Είναι μια πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση, πέραν των ορίων αυτής της εργασίας.

¹⁵¹ Μιχαήλ Μητσάκης, *το έργο του*, στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σ. 85.

¹⁵² Βλ. Ιωάννης Δημητράκος, «Σχέση νοσηλείας», ό.π., σσ. 153-154.

¹⁵³ Ο Μητσάκης ήταν ένας Αθηναίος *flaneur*, που σύμφωνα με τον Δημήτρη Γούτσο, καθηγητή γλωσσολογίας, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, «δημιουργούσε με το αστικό περιβάλλον δεσμούς, όπως οι δεσμοί, τους οποίους ανέπτυξαν με την πόλη ο Baudelaire και ο Benjamin». (από συνέντευξη στον Βαγγέλη Χατζηβασιλείου.) Διαδικτυακή διεύθυνση: <https://tvxs.gr/news/blogarontas/mixail-mitsakis-enas-magos-tis-eikonas-kai-toy-yfoys>, τελευταία ανάκτηση 3.7.2019.

¹⁵⁴ Υπάρχει μαρτυρία του Δ. Π. Ταγκόπουλου ότι συνάντησε ένα βράδυ τον Μητσάκη έξω από του Ζαχαράτου και «κάτι λούστρους που τον σταυρώνανε». Βλ. «Η γαλλική ποίηση του Μ. Μητσάκη», ό.π.

Ήταν «εγκαταλελειμμένος απ' όλους», λέει ο Στ. Στεφάνου. Τη στοιχειώδη τροφή του, λέει ο Καμπάνης, εξοικονομούσε από μία δραχμή την ημέρα, που ο εκδότης Γ. Φέξης είχε δώσει εντολή στον ταμία του να του καταβάλει κάθε πρωί. Πριν απ' το 1910, κρατούσε κάπου ένα πενιχρό δωμάτιο, σε λαϊκή απομακρυσμένη συνοικία. Αλλά ποτέ του δεν είχε να καταβάλει το νοίκι. Και η ιδιοκτήτρια βρήκε τέλος την ευκαιρία να τον εξώσει, την χειρότερη εποχή, στην καρδιά του χειμώνα. Ο Μητσάκης πέρασε τότε τραγικές νύχτες αστέγου. [...] Ο τραγικός πλάνης εκλιπαρούσε τώρα λίγον ύπνο στις άθλιες καρέκλες των δημοσιογραφικών γραφείων και λίγη τροφή σ' όσους το θολό βλέμμα του υποψιάζονταν ως παλαιούς γνώριμους.[...] Η σιωπηλή του εγκαρτέρηση άρχισε πάλι να ξεσπάει σε οξύνσεις και κρίσεις. Όσπου το καλοκαίρι του 1914, ο Μητσάκης εξαφανίστηκε απ' τους αθηναϊκούς δρόμους. [...] Ο αδελφός του, επιστρέφοντας στην Αθήνα, τον περιμάζεψε, κλείνοντάς τον στο Δρομοκαΐτειο¹⁵⁵.

Μετά την έξοδό του από το ίδρυμα, τον Σεπτέμβριο του 1896, σταμάτησε να δημοσιεύει. Κι αυτός που μέχρι τότε δεν είχε ασχοληθεί με την ποίηση¹⁵⁶, άρχισε να γράφει μόνο ποιήματα στα γαλλικά ή στα γαλλοελληνικά. Αρκετά από αυτά, γραμμένα σε σκόρπια φύλλα χαρτιού τα μοίραζε σε δημοσιογραφικά και λογοτεχνικά γραφεία. Πολλά είχαν γραφτεί στα περιθώρια ή και πάνω στις τυπωμένες σελίδες ενός τόμου της *Ιλιάδας* του Ομήρου (εκδόσεις Λειψία, 1818). Τον τόμο αυτό ανακάλυψε τυχαία ο Άγγελος Καρακάλος σε ένα παλαιοβιβλιοπωλείο της Αθήνας το 1943. Μετά από επίμονη προσπάθεια ταυτοποίησε ότι ανήκαν πράγματι στον Μητσάκη. Χρονολογούνται πιθανότατα την περίοδο 1896-1910¹⁵⁷:

Τα γαλλικά ποιήματα που είχε γράψει ο Μητσάκης στα περιθώρια του τόμου της *Ιλιάδας* πρέπει να είχαν γραφεί γύρω στα 1900-1905. [...] η σχεδόν τέλεια απόδοση των εμπνεύσεων του στα γαλλικά και

¹⁵⁵ Μιχ. Μητσάκης. *Το έργο του*, ό.π., στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σ. 96.

¹⁵⁶ Συμμετείχε μόνο μία φορά το 1891 στον Φιλαδέλφειο διαγωνισμό με τίτλο της συλλογής *Στίχοι ελεύθεροι*, αποτελούμενη από εννέα ποιήματα, ένα εκ των οποίων με τίτλο, «Επιστολή προς τους κριτές». Με τους ελεύθερους ανομοιοκατάληκτους στίχους και με την επιστολή είχε προκαλέσει, απαξιώνοντας τους κριτές και τον θεσμό. Βλ. Δημητράκος, *διδακτορική διατριβή*, ό.π., σσ. 96-98.

¹⁵⁷ Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σ. 90.

μάλιστα σ' έμμετρο ή ελεύθερο στίχο, και, κυρίως, η προδρομική αλλά όχι συνειδητή εκ μέρους του εφαρμογή της αυτόματης γραφής προ της εμφάνισης του υπερρεαλισμού, αποτελούν ένα μοναδικό φαινόμενο για τα ελληνικά γράμματα. [...] Ο Jean-Jacques Leveque βρίσκει τον λεκτικό του πλούτο ισάξιο του Baudelaire και τον θεωρεί σαν ένα αυθεντικό πρόδρομο του υπερρεαλισμού¹⁵⁸.

Ο Μιχαήλ Μητσάκης επομένως όχι μόνο παράγει έργο κατά την περίοδο της τρέλας του, αλλά παράγει σημαντικό έργο και τα ποιήματά του, κατά τον ψυχίατρο Δημήτρη Πλουμπίδη, καθηγητή Ψυχιατρικής στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, «δεν είναι παραληρητικά, διαθέτουν μια ιδιαίτερη εκφραστική δύναμη, ενώ η διάσταση του λογοπαίγνιου ή και του νεολογισμού είναι συνεχώς παρούσα»¹⁵⁹. Το ερώτημα που προκύπτει είναι, γιατί στα γαλλικά;

Ο Μητσάκης έμαθε μόνος του γαλλικά, για να παρακολουθεί την ευρωπαϊκή λογοτεχνία και μέχρι το 1895, η χρήση της γαλλικής ήταν κάτι το εξεζητημένο και πρωτοποριακό που τον έκανε δημοφιλή στα αθηναϊκά δρώμενα. Μετά τη σύγκρουσή του με τον Παλαμά ήταν μια αναγκαστική επιλογή. Μια ιδιωτική γλώσσα, ένα καταφύγιο, πίσω από το οποίο οχυρώθηκε μετά την εκδήλωση της τρέλας του¹⁶⁰. Ο Μιχαήλ Μητσάκης όχι μόνο έγραφε στα γαλλικά αλλά και μιλούσε μόνο γαλλικά. Στο βιβλίο εισαγωγών στις 8.9.1911 μαζί με τη διάγνωση της «πρωτογενούς άνοιας», μεταξύ άλλων σημειωνόταν: «και απαντούσε πάντα στη γαλλική γλώσσα στις ερωτήσεις μας»¹⁶¹.

Κατά τον Πλουμπίδη, «η χρήση μιας ξένης γλώσσας, σε ένα άτομο με βαθιά υπονομευμένη την προηγούμενη ψυχική του οργάνωση, έχει (ψυχο)προφυλακτική λειτουργία. Επιτρέπει να (θεωρεί ότι) ελέγχει την επικοινωνία με τους άλλους, να απευθύνεται σε όσους θέλει ή να αποκλείει τους κακούς και τους επικίνδυνους, να δημιουργεί την αίσθηση ελέγχου μιας ιδιωτικής σφαίρας»¹⁶². Για τον Μητσάκη τα γαλλικά ήταν ο προστατευτικός του μανδύας. Του επέτρεπε να διαλέγει τους συνομιλητές του.

¹⁵⁸ Άγγελος Καρακάλος, «Αναζητώντας τον Μιχαήλ Μητσάκη», στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σσ. 89-90. (Πρώτη δημοσίευση, περ. *Η λέξη*, Δεκέμβριος 1989).

¹⁵⁹ Δημήτρης Πλουμπίδης, «Η γαλλική ποίηση του Μιχαήλ Μητσάκη», διαδικτυακή διεύθυνση: <http://24grammata.com/?p=4907>, τελευταία ανάκτηση: 8.7.2019.

¹⁶⁰ Βλ. Ιωάννης Δημητράκος, «Σχέση νοσηλείας», ό.π., σ. 199.

¹⁶¹ Δημήτρης Πλουμπίδης, «Η γαλλική ποίηση του Μιχαήλ Μητσάκη», ό.π.

¹⁶² Στο ίδιο.

Τα γαλλικά ποιήματα του Μητσάκη (τα περισσότερα) εξέδωσε για πρώτη φορά ο Άγγελος Καρακάλος το 1957 και 15 από αυτά μετάφρασε ο Θανάσης Χατζόπουλος, ο οποίος σχολιάζει:

[...] πόσο είναι τυχαίο το γεγονός ότι τα ποιήματα της τρέλας του τα έγραψε ο Μητσάκης στα γαλλικά αρνούμενος κατά κάποιο τρόπο τη μητρική γλώσσα; Σαν η τρέλα του να απέρριψε το όργανο της εθνικής επικοινωνίας για να πυροδοτήσει τη γλωσσική του ευφυΐα σε μια ξένη γλώσσα, στην οποία ο Μητσάκης βρήκε καταφύγιο και με την οποία το χάσμα ανάμεσα σ' εκείνον και τους συγχρόνους του μεγάλωνε. [...] Σαν να μην ήθελε να επικοινωνήσει στ' αλήθεια με τους Έλληνες του καιρού του, αλλά κατά κάποιο τρόπο, με την υποψία μιας βαθιάς ακαταληψίας, να τους απέκλειε απ' αυτή, όπως άλλωστε με την τρέλα του είχε κι ο ίδιος αποκλειστεί από τον «σύμμεικτον θρονον της ζωής»¹⁶³.

Ο Μιχαήλ Μητσάκης, κρυμμένος πίσω από τη γαλλική γλώσσα, δραπέτευσε από όλους και από όλα. Τελικά, αυτός ο πλάνης των Αθηνών, παρέμεινε περιορισμένος στο χώρο του Δρομοκαΐτειου, από τον Σεπτέμβριο του 1911 μέχρι το καλοκαίρι του 1912 και από φθινόπωρο του 1914 μέχρι το καλοκαίρι του 1916, και «δραπέτευσε» οριστικά στις 6 Ιουνίου, από περιπνευμονία.

Τον Μητσάκη τον είχαν ξεχάσει όλοι, τον θεωρούσαν από χρόνια ζωντανό νεκρό και ο θάνατός του δεν συγκλόνισε σχεδόν κανένα. Η εφημερίδα *Πατρίς* της 8.6.1916 έγραφε σχετικά: «Η χθεσινή μελαγχολική πομπή δεν ήτο αναμφιβόλως η κηδεία του, μολονότι μας οδήγησε εις το νεκροταφείον. Ειπέτε καλύτερα ότι ήτο μια μετακομιδή οστών, μια επιμνημόσυνος δέησης, εις την οποίαν συνέβη τούτο το περίεργον, να έχωμεν μαζί μας και τον νεκρόν»¹⁶⁴.

¹⁶³ Θανάσης Χατζόπουλος, «Τα όρια της ποιητικής σωφροσύνης», στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σσ. 92-93. (Πρώτη δημοσίευση, περ. *Η λέξη*, Δεκέμβριος 1989).

¹⁶⁴ Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σ. 97.

3 ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΒΩΚΟΣ (1868-1927)

*Φοβότανε τους Ρωμιούς, γιατί τον ξέρανε.
Τους Γάλλους τους αγαπούσε, γιατί δεν τον ξέρανε.
Κ. Βάρναλης*

Τις περισσότερες αρχικές πληροφορίες για τον Γεράσιμο Βώκο, τις δίνει ο Κώστας Βάρναλης στο βιβλίο του *Άνθρωποι, Ζωντανοί-Αληθινοί*:

Δημοσιογράφος, ποιητής, διηγηματογράφος, μυθιστοριογράφος, δραματογράφος, κριτικός της τέχνης και της λογοτεχνίας, αισθητικός φιλόσοφος, εκδότης περιοδικών, μουσικοσυνθέτης, ζωγράφος και καλός άνθρωπος ο Γεράσιμος Βώκος, δεν πρόφτασε να γίνει και γλύπτης και αρχιτέκτονας, να ενώσει, δηλ. μέσα του σ' ένα ενιαίο και αδιαίρετο βασίλειο όλα τα είδη του Καλού και της Γνώσης, όπως έκαναν οι ήρωες της Αναγέννησης¹⁶⁵.

Ήταν όλα αυτά τα θαυμαστά ο Βώκος, αλλά κυρίως ήταν, όπως και ο Μητσάκης, ένας πλάνητας του κόσμου: Αθήνα, Πειραιάς, χωριά Πηλίου, Παρίσι, Λονδίνο, Νέα Υόρκη και «πότε... πουθενά, – όταν χάλαγε μέσα του ο ρυθμός του κόσμου». Τότε «δεν τον χωρούσε ούτε ο τόπος ούτε ο... εαυτός του. Σαν τον Ορέστη και σαν τον περιπλανώμενο Ιουδαίο βρισκότανε σε ακατάπαυτη φυγή, λες και τον κυνηγούσε κάποια θεϊκή κατάρα να μη σταθεί και να μην ησυχάσει πουθενά παρά στον τάφο»¹⁶⁶. Και εύρισκε «καταφύγιο» στο Δρομοκαΐτειο.

Από το αρχείο του ιδρύματος διασώζεται ένα δελτίο εισαγωγής με τις εξής πληροφορίες: «Εισήχθη την 16η Ιουλίου 1919 (και έμεινε ως τις 5.3.1920). Πάσχει εκ χρονίου εκφυλογενούς παραληρήματος. Και διατελών εν παροξυσμώ της παθήσεως έχει ανάγκην εισαγωγής εις το Δρομοκαΐτειο άσυλον, όπου και άλλοτε κατ' επανάληψιν ενοσηλεύθη»¹⁶⁷.

Ήταν έξυπνος, χιουμορίστας και καχύποπτος. Έπασχε από ανθρωποφοβία. «Φοβότανε τους Ρωμιούς, γιατί τον ξέρανε. Τους Γάλλους τους αγαπούσε γιατί δεν τον ξέρανε. [...]. Μπορούσε λοιπόν στο Παρίσι ν' απομονώνεται, να φέρνεται άνετα

¹⁶⁵ Κώστας Βάρναλης, *Άνθρωποι*, ό.π., σ. 41.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 42.

¹⁶⁷ Ελευθερία Ντάνου, «Καλλιτέχνες που σάλεψε το λογικό τους και κλείστηκαν στο Δρομοκαΐτειο», στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σ. 97.

και να δουλεύει πολύ»¹⁶⁸. Στο Παρίσι εγκαταστάθηκε μετά τον πόλεμο, όπου ασχολήθηκε με επιτυχία με τη ζωγραφική. Δεν είχε σχέση με άλλους Έλληνες.

Στην Αθήνα, ο Βώκος ίδρυσε και διεύθυνε δύο φιλολογικά περιοδικά: *Το περιοδικό μας* (1900) και ο *Καλλιτέχνης* (1910-1912, 1914), με τα οποία δημιούργησε αξιόλογη πνευματική κίνηση. Το τελευταίο τεύχος του περιοδικού *Καλλιτέχνης*¹⁶⁹, το έγραψε και το ζωγράφησε ολόκληρο μόνος του. Γράφει ο Τάσος Κόρφης:

Όλα δικά του, απ' τη χρωματιστή φιγούρα του εξωφύλλου, ως τον τελευταίο στίχο του κειμένου. Άρθρα, μελέται, αφορισμοί, στίχοι, κ.λπ. γραμμένα απ' τον ίδιο. Κι οι εσωτερικοί ζωγραφικοί πίνακες του τεύχους αυτού κι αυτοί δικοί του. Πώς συνέβη αυτό;

Ο ατυχής Βώκος βρισκόταν πάλι την περίοδο αυτή στη θλιβερή κατάσταση που τον καθιστούσε για κάμποσο καιρό τρόφιμο των διαφόρων ψυχιατρειών. Νέα κρίσις του είχε παρουσιασθεί. Και επάνω στους νοσηρούς οίστρους του εσκάρωσε αυτό το ιστορικό και παράξενο τεύχος του *Καλλιτέχνη*¹⁷⁰.

Στη σελίδα 26 δημοσιεύονται και τρία ποιήματα του Βώκου, ένα εκ των οποίων είναι αφιερωμένο στον Ρώμο Φιλύρα, με τίτλο «Φιλύρας εκ του πολέμου». Ήταν μάλλον απάντηση σε ποίημα του Φιλύρα με τίτλο «Ηπειρος», που αναφερόταν στις εμπειρίες του Φιλύρα από τον πόλεμο¹⁷¹. Παραθέτω τους πέντε πρώτους στίχους:

Πώς τα λες στο τραγούδι σου
τα βουνά της Ηπείρου;
Άγρια, αμείλιχτα, τρομερά
σου 'δωσαν την αιώνια σφραγίδα
μιας θυσίας, από τα λευκά σάβανά τους¹⁷².

Ο Γεράσιμος Βώκος έκανε την πρώτη του επίσημη εμφάνιση στη λογοτεχνία το 1893 με την έκδοση του μυθιστορήματος *Ο κύριος Πρόεδρος*. Ακολούθησε το διήγημα «Απόπειρα αυτοκτονίας», που κινείται όπως και *Ο κύριος Πρόεδρος*, στο

¹⁶⁸ Βλ. Κώστας Βάρναλης, *Άνθρωποι*, ό.π., σ. 42.

¹⁶⁹ Η αρίθμηση του περιοδικού: περίοδος β', έτος δ', τεύχος 31ον, Ιανουάριος 1914.

¹⁷⁰ Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σ. 100.

¹⁷¹ Εφημ. *Πρωινός Τύπος*, 20.9.42, στο: Τάσος Κόρφης, *Ρώμος Φιλύρας*, ό.π., σ. 91.

¹⁷² Στο ίδιο, σ. 92.

χώρο της ηθογραφίας με διδακτικό προσανατολισμό. Θεωρούμενο ως καλύτερο από την κριτική έργο του είναι ο «Εκτοπισμένος», διήγημα στο οποίο ο Βώκος επιχείρησε να εκφράσει το ψυχικό και φιλοσοφικό αδιέξοδο ενός συγγραφέα, με έντονη την παρουσία του αυτοβιογραφικού στοιχείου¹⁷³.

Ο Βώκος είχε γίνει θρύλος στην εποχή του και παραδίδονται ευτράπελα επεισόδια, όπως όταν έδωσε στον Φιλύρα να πουλήσει παλιά περιοδικά του *Καλλιτέχνη* για να φάνε και επιδόθηκε σε γενναίο φαγοπότι, προκαλώντας την απορία του εστιατόρα, στον οποίο είπε: «—Τριάντα χρόνια πεινώντα δεν με πρόσεξες και μία φορά τρώγοντα με προσέχεις και εκπλήσσεσαι, άθλιε!»¹⁷⁴.

Τις ίδιες ιδιόρρυθμες συμπεριφορές είχε και με τα μοντέλα του στο Παρίσι. Εκεί, τον Ιούνιο του 1927 πέθανε στο δωμάτιό του. Τον βρήκανε μετά από δύο ημέρες.

¹⁷³ Ε.ΚΕ.ΒΙ., Αρχείο Ελλήνων λογοτεχνών, δικτυακή διεύθυνση: <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=134>
τελευταία ανάκτηση: 20.7.2019.

¹⁷⁴ Βλ. Κώστας Βάρναλης, *Άνθρωποι*, ό.π., σ. 44.

4 ΡΩΜΟΣ ΦΙΛΥΡΑΣ (1888-1942)

*δεμένος χειροπόδαρα, άπαρτος της μοίρας
χτυπιέται ακόμη κι ο Φιλύρας μας φριχτά*

Γ. Κοτζιούλας

4.1 Ο εκούσιος εγκλεισμός

Ο Ρώμος Φιλύρας είναι η τραγική περίπτωση λογοτέχνη που επέλεξε μόνος του τον εγκλεισμό του στο φρενοκομείο, και στις 13 Αυγούστου 1927 «πέρασε» την πύλη του Δρομοκαΐτειου, στο οποίο και παρέμεινε για δεκαπέντε σχεδόν χρόνια, μέχρι τον θάνατό του στις 9 Σεπτεμβρίου 1942. Από το αρχείο του ιδρύματος δίνονται οι παρακάτω πληροφορίες:

ΡΩΜΟΣ ΦΙΛΥΡΑΣ: 39 ετών, άγαμος, ποιητής.

Εν Αθήναις 13.8.1927, «Δρομοκαΐτειον» ψυχιατρείον.

Προ 14 ετών ησθένησεν από σύφιλην την οποίαν εθεράπευσεν ελλιπώς. Η ψυχική του νόσος χρονολογείται από δετίας περίπου. Ο πάσχων από την ημέραν της παρ' ημίν εισόδου του είναι ήρεμος. Η εν γένει συμπεριφορά του είναι ανόητος: αρέσκεται να παρενοχλεί τους πάσχοντας, τους οποίους περιπαίζει. Αναγνωρίζει εν μέρει την νοσηρά του κατάστασιν και ζητεί να υποβληθή εις θεραπείαν προς πρόληψιν της νόσου. Άλλοτε όμως αρνείται τούτο και λέγει ότι είναι υγιής και ζητεί μετ' επιμονής να εξέλθη.

1932. Ο ασθενής κατέχεται από έντονον νευρικότητα μετά ποικίλων παραληρητικών ιδεών εν ταις οποίαις προεξέχουσιν αι του μεγαλείου του. Λέγει ότι είναι αδελφός του Κεμάλ, άλλοτε ότι είναι διάδοχος του Ιταλικού θρόνου. Αποστέλλει τηλεγραφήματα φιλικά εις διεθνούς φήμης προσωπικότητας. Της σοβαράς του παθήσεως δεν έχει συνείδησιν¹⁷⁵.

Όπως είναι γνωστό, η τρέλα του Φιλύρα είχε την αφετηρία της στη σύφιλη. Όμως στο περιοδικό *Μπουκέτο*, στις 17.12.1931, δηλαδή ενώ ο Φιλύρας ήταν ήδη στο

¹⁷⁵ Ελευθερία Ντάνου, «Καλλιτέχνες που σάλεψε το λογικό τους και κλείστηκαν στο Δρομοκαΐτειο», στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σ. 107.

φρενοκομείο, με την ασθένεια καλπάζουσα, δημοσιεύτηκε κείμενο του Φιλύρα, το οποίο απέστειλε ο ίδιος, με τίτλο «Η πετριά». Στο κείμενο αυτό, ο Φιλύρας είτε γελοιοποιώντας την κατάσταση του με καυστική ειρωνεία (αρεσκόταν να κάνει φάρσες, όπως θα φανεί παρακάτω) είτε επειδή ήθελε να αποσείσει από πάνω του το στίγμα της σύφιλης, που συνδεόταν με άσωτη και ανήθικη ζωή, απέδιδε την τρέλα του σε μια αδέσποτη πέτρα που τον κτύπησε στο κεφάλι όταν ήταν μικρός.

Δεν είμαι τρελός μόνον τώρα, στην αρρώστια μου, στην υπερκόπωση την τελευταία και δυνατή που έπαθα [...]. Είμαι τρελός από καιρό. Αυτό μου συνέβη ίσως εκ φύσεως, ίσως από το εξής γεγονός που μου έτυχε όταν ήμουν 7 χρονών παιδί ακόμα [...]. Ήταν μια οξεία, κοφτερή και μυτερή πέτρα, η οποία καθώς ήμουν σκυμμένος και παρακολουθούσα [...] με πήρε ξυστά. Βρύση τα αίματα τότε ξεπήδηξαν [...]. Αυτή ήταν η πρώτη πετριά της ζωής μου, η πετριά της τρέλας¹⁷⁶.

Αυτή την αιτία της τρέλας του Φιλύρα υιοθετούν κάποιοι θαυμαστές και φίλοι του, όπως φαίνεται από επαινετική επιστολή του Φώτου Γιοφύλλη στον Σήφη Κόλλια, συγγραφέα του βιβλίου, *Ρώμος Φιλύρας, η ζωή και το έργο του*: «Εδώ πρέπει να πω πως έχετε απόλυτο δίκιο γι' αυτό που γράφετε πως η διανοητική πάθηση του Φιλύρα δεν ήταν από μεταδοτική αρρώστια. Προήλθε όπως και σεις αναφέρετε στο βιβλίο σας, από μια πέτρα που τον κτύπησε στο κεφάλι στο Κιάτο όταν ήταν μικρός και του ετραυμάτισε τον εγκέφαλο»¹⁷⁷.

Υπάρχει, όμως, μία ακόμη επίσημη πηγή για το αφροδίσιο νόσημα. Ο Φιλύρας μετά τη συμμετοχή του στους Βαλκανικούς πολέμους, διορίστηκε το 1916 Ανθυπολοχαγός Αρχαιοφύλαξ και στη συνέχεια Γραφέας Β' τάξεως. Παρέμεινε στη θέση αυτή μέχρι και το 1924, οπότε και απετάχθη, «ως πάσχων από ανίατο νόσημα (σύφιλη)»¹⁷⁸. Η ασθένεια είχε εκδηλωθεί ήδη από το 1920 και είχε συνέπειες στην καθημερινή συμπεριφορά του ποιητή.

¹⁷⁶ Ρώμος Φιλύρα, «Η πετριά», περ. *Μπουκέτο*, Αθήνα 17.12.1931, σ. 1245, στο: Τάσος Κόρφης, *Ρώμος Φιλύρας, Συμβολή στη ζωή και το έργο του*, Πρόσπερος, Αθήνα 1974, σσ. 78-79.

¹⁷⁷ Σήφης Κόλλιας, *Ρώμος Φιλύρας, Η ζωή και το έργο του*, εκδ. Αλκαίος, Αθήνα 1972, σ. 14.

¹⁷⁸ Τάσος Κόρφης, «Βιογραφικά Ρώμου Φιλύρα», *Νέα Εστία*, τ. 1108, σ. 1190, διαδικτυακή διεύθυνση: <http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=121239&code=5624>, τελ. ανάκτηση 15.7.2019.

4.2 Ο Φιλύρας και «Ο θεατρίνος της ζωής»

Η ζωή του Ρώμου Φιλύρα πολύ πριν την εκδήλωση της τρέλας, ήταν ήδη ιδιόρρυθμη, εκκεντρική και παρεκκλίνουσα των αποδεκτά κοινωνικών συμπεριφορών. Πολλές έμμεσες πληροφορίες, γι' αυτήν την παράδοση συμπεριφορά του, δίνει ο ίδιος στο αφηγηματικό κείμενο «Ο θεατρίνος της ζωής», το οποίο πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Σφίγγα* τον Ιούνιο του 1916¹⁷⁹.

Ο μυθοπλαστικός ήρωας που βιογραφείται είναι ο Γαλαζής, τον οποίο θα παρουσιάσει ο αφηγητής-Φιλύρας ως «φίλος του εκ περιεργείας». Ο τρόπος που περιγράφει την εξωτερική εμφάνιση του Γαλαζή με «μαύρο κοστούμι και μακριά μπέρτα», είναι η περιγραφή που θα κάνει πολύ αργότερα ο Βάρναλης, το 1938, όταν αφηγείται πώς γνώρισε τον Φιλύρα 16 χρονών, το 1904: «Τον γνώρισα τελειόφοιτο στο γυμνάσιο του Πειραιά, το 1904. Είτανε μόλις 16 χρονώ παιδί, αμούστακο, με γυαλιά και με μπέρτα. Είχε από τότε την ίδια εξαλλη λάμψη στα μάτια και στη φυσιογνωμία»¹⁸⁰.

Ο Φιλύρας από την αρχή παρουσιάζει τον Γαλαζή «άλλοτε κοσμικό και άλλοτε απόκοσμο, πότε μελαγχολικό και πότε εύθυμο, άλλοτε αισιόδοξο και άλλοτε απαισιόδοξο, τώρα χαρούμενο και έπειτα θλιμμένο, σήμερα μαραζωμένο και αύριο ανθηρό»¹⁸¹. Στην πραγματικότητα αυτή η αμφιθυμική συμπεριφορά δεν είναι παρά η δική του συμπεριφορά και νοοτροπία, όπως την περιγράφουν οι σύγχρονοί του. Γράφει ο Τάσος Κόρφης για το ευμετάβоло στη ζωή του Φιλύρα: «η αστάθεια, η σπασμωδικότητα κι η αμφιβολία να ζήσει ή να εκφράσει κάτι, η ανατροπή της απόφασης κι ο καινούργιος στόχος, χαρακτηρίζουν καιρία τόσο τη ζωή, όσο και την ποίησή του»¹⁸².

¹⁷⁹ Το πεζογραφικό έργο του Φιλύρα αποτελείται από τρία αφηγηματικά κείμενα: *Ο θεατρίνος της ζωής*, 1916, *Η παράδοση αυτοβιογραφία μου*, 1927 (δημοσιεύτηκε στην εβδομαδιαία εφημερίδα *Οικογένεια*), *Η ζωή μου εις το Δρομοκαΐτειον*, 1929 (δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην εφημερίδα *Καθημερινή*). Βλ. συγκεντρωτική έκδοση στο: Ρώμος Φιλύρας, *Η ζωή μου εις το Δρομοκαΐτειον και άλλα αυτοβιογραφικά* (στο εξής: *Η ζωή μου*), φιλολογική επιμέλεια-πρόλογος-επιλεγόμενα: Γιάννης Παπακώστας, εκδ. Καστανιώτη Α.Ε., Αθήνα 2007, σ. 127.

¹⁸⁰ Κώστας Βάρναλης, *Άνθρωποι*, ό.π., σ. 240.

¹⁸¹ Ρώμος Φιλύρας, «Ο θεατρίνος της ζωής», στο: *Η ζωή μου*, ό.π., σ. 13. (Στα υπόλοιπα παραθέματα θα γράφεται ο αριθμός της σελίδας).

¹⁸² Τάσος Κόρφης, *Ρώμος Φιλύρας, Συμβολή στη ζωή και το έργο του* (στο εξής: *Ρώμος Φιλύρας*), Πρόσπερος, Αθήνα 1974, σ. 14.

Η βιογραφική αφήγηση της ζωής του Γαλαζή ακολουθεί γραμμική χρονολογική διάταξη¹⁸³ και περιέχει επιλεγμένα επεισόδια από την παιδική, την εφηβική και την ενήλικη ζωή του Γαλαζή, τα οποία σχεδόν όλα αντιστοιχούν με επεισόδια της μέχρι τότε ζωής του ίδιου του Φιλύρα, όπως θα φανεί στην ανάλυση που θα ακολουθήσει παρακάτω. Ο Γαλαζής έχει ως παιδί ισχυρούς δεσμούς με τη μητέρα του, όπως ακριβώς και ο Φιλύρας¹⁸⁴, θέμα στο οποίο θα επανέλθει αργότερα ο ποιητής με το «Η παράδοξη αυτοβιογραφία μου», το 1929, αλλά και σε όλη την ποίηση του, με την εμμονή του στη μητέρα του και στις γυναίκες¹⁸⁵.

Στο αφήγημα ο Γαλαζής παρουσιάζεται ως μαθητής που αντιπαθεί τα μαθηματικά, γιατί: «Ήθελε να μιλή με το Σύννεφο, να βρίσκεται κάτω από τη σκιά του, να χαίρεται σ' ό,τι είναι απόμακρο και ονειρεμένο» (σ.16). Αυτή τη φυγή στο φανταστικό είχε επιλέξει και ο Φιλύρας και ο Τάσος Κόρφης επιβεβαιώνει:

Και πάνω απ' όλη αυτή τη συνεχή περιπέτεια, τον καθημερινό αγώνα, επικρατεί το «φανταστικό» σα χώρος ζωής, σα χώρος φυγής. Εκεί, πέρα από τα καθημερινά, υπήρχαν οι πριγκήπισσες και οι δούκες, οι Δον Ζουάν και τα κρυστάλλινα παλάτια, η υψηλή του καταγωγή και το παραλήρημα. Μέσα στη χλιδή και στην έκσταση, ο φτωχός κοσμικογράφος με τα μωπικά γυαλιά, θριαμβικά βημάτιζε σαν τον ποιητή άλλου καιρού, έτοιμος να αυτοσχεδιάσει στο αντίκρυσμα της ομορφιάς μιας κόρης ή να θρηνωδήσει την καταστροφή ενός βασιλείου¹⁸⁶.

Στον Γαλαζή της νεανικής ηλικίας αποδίδει το «σφύριγμα του αίματος», «το αίμα που σπιθίζει απ' το μεθύσι που χαρίζει ο πόθος και η εκπλήρωσί του», τη θέση ότι «Η Ζωή, ένα αδιάκοπο γλέντι [...] ν' ανεβαίνω απάνω στο τραπέζι και να κινώ τη φούντα μου! Μεθύσι! Να ξεχωρίζω τρελλός; Όχι! Νέος! και όσοι γέροι μας κάνουν παρέα, ας μας αδειάσουν τη γωνιά! Είμαστε νέοι! Και σας χαρίζουμε τη σοβαρότητα! Χαλάλι σας!», για να καταλήξει: «καλλίτερα να γελώ και να γελιέμαι, να γλεντώ και να γλεντούν μαζί μου» (σσ. 18-19). Αυτή την σχεδόν άσωτη ζωή του Ρώμου Φιλύρα

¹⁸³ Το κείμενο αποτελείται από ένα προλογικό σημείωμα, ότι πρόκειται για βιογραφία, και από έξι ενότητες με τίτλους, που αντιστοιχούν στο περιεχόμενό τους: Ανφάν γκατέ, Μαθητής, Νέος, Κοσμικός, Αυτοκτόνος, Το κόρο (αυτή η τελευταία ενότητα δεν θα σχολιασθεί).

¹⁸⁴ Βλ. Γιάννης Παπακώστας, «Μεταξύ ρεαλισμού και μυθοπλασίας» στο: Ρώμος Φιλύρας, *Η ζωή μου*, ό.π., σ. 146.

¹⁸⁵ Βλ. Τάσος Κόρφης, *Ρώμος Φιλύρας*, ό.π., σ. 18.

¹⁸⁶ Τάσος Κόρφης, στο ίδιο, σ. 14.

περιγράφει ο Κώστας Αθάνατος, ότι δηλαδή στα σαλόνια που κυκλοφορούσε και διασκεδάζε ο Φιλύρας, έπεσε σε «βέβηλο κύκλο» και από δίπλα τα «κακομαθημένα παληόπαιδα της αριστοκρατικής νεολαίας», γλεντούσαν μαζί του¹⁸⁷.

Σπαραγμός, κυριολεκτικά, η στοργική μας προσπάθεια να τον απαλλάξουμε σαν αδερφό, από τα δεινά και τα τραβολογήματα. Μας τόσκαγε συστηματικά, αναζητώντας στις συγκεντρώσεις των σαλονιών τις «Ερχόμενες». Και, στο μεταξύ έγραφε: *Να και κείνη με την υδρία στον ώμο!* Να κι η άλλη, τις έβλεπε να μπουκάρουν όλες μαζί στην αυλή του. Βιλλαρδουίνος!¹⁸⁸

Ο δημοσιογράφος και κοσμικογράφος Γαλαζής, με κομψότατη φορεσιά, ήταν περιζήτητος στα σαλόνια, γιατί όλοι ήθελαν να βλέπουν το όνομά τους στις κοσμικές στήλες¹⁸⁹. Αλλά και ο ίδιος ο Φιλύρας ήταν δημοσιογράφος από το 1908 σε πολλά έντυπα και έγραφε κριτική θεάτρου και βιβλίου για το περιοδικό *Σφίγγα*, υπεύθυνος επίσης για την κοσμική στήλη¹⁹⁰.

Στα σαλόνια ο Γαλαζής, «αισθηματικός και ευκολοσυγκίνητος» ήταν «ευάρεστος και στην εμφάνισή του και στα λόγια του! Η χαριτωμένη κουβέντα του και οι καλοί του τρόποι κατέθελγαν τις κυρίες και τις δεσποινίδες κι εγίνονταν πια σκλάβες του! Κατακτούσε αδιάκοπα!» (σ. 21). Τέτοια μεγάλη ιδέα για την επιτυχία του στις γυναίκες είχε ο Φιλύρας όχι μόνο στη ζωή αλλά και στην ποίησή του.

Ο Φιλύρας, άσχετα με τους λυρικούς τόνους που δίνει στην ερωτική του συγκίνηση, είναι ένας αισθησιακός τραγικά ανικανοποίητος, ένας εραστής που βλέπει την ενέργεια μόνο, με το φανταστικό φωσφόρισμά της, ένας Δον Ζουάν της ερωτικής οπτασίας. [...] Δεν μπορεί να απομονώσει τη γυναίκα [...]. Τις βλέπει όλες μαζί. Είναι οι πολλές, οι άλλες, οι κούκλες, οι δυτικές, οι καθολικές, οι ερχόμενες¹⁹¹.

¹⁸⁷ Βλ. Κώστας Αθάνατος, «Ζωντανοί νεκροί», περ. *Κρίκος*, αριθ. 51, Μάρτιος 1955 στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σ. 103.

¹⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 103.

¹⁸⁹ Βλ. Ρώμος Φιλύρας, *Η ζωή μου*, ό.π., σσ. 20-21.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, (σημ.13), σ. 133.

¹⁹¹ Γιώργος Φτέρης, «Ο Φιλύρας», εφημ. *Το Βήμα*, 5.8.1951, στο: Τάσος Κόρφης, *Ρώμος Φιλύρας*, ό.π., σ.18.

Τέλος ο Φιλύρας αποδίδει στον Γαλαζή μία φάρσα. Ευρισκόμενος σε στρατιωτικό νοσοκομείο με κρυολόγημα, όταν έμαθε ότι κάποιος στρατιώτης αυτοκτόνησε, χρησιμοποιώντας τη δημοσιογραφική του ιδιότητα, διέδωσε στις εφημερίδες ότι ο «αυτοκτόνος» στρατιώτης ήταν ο ίδιος, ο Γαλαζής, και διασκεδάζε με τις συνέπειες στον κοινωνικό περίγυρο: «Αύριο οι εφημερίδες θα είχαν τη νεκρολογία του. Και ω του θαύματος! την άλλη μέρα οι εφημερίδες αφιέρωναν ολόκληρες στήλες στην "Τραγικήν αυτοκτονίαν". [...] Πάει ο Γαλαζής! Δάκρυα, λυγμοί, λιποθυμίες [...] τη στιγμή που αυτός στο νοσοκομείο γελούσε...» (σ. 26) .

Μα ακριβώς την ίδια φάρσα είχε «σκαρώσει» και ο Φιλύρας το 1910, όταν άρρωστος από γρίπη νοσηλεύετο στο Στρατιωτικό Νοσοκομείο Παραπηγμάτων. Με αφορμή αυτοκτονία συνωνόματου στρατιώτη¹⁹², πήρε τηλέφωνο τις εφημερίδες και ως δημοσιογράφος ενημέρωσε: «Εδώ 2ον Στρατιωτικόν Νοσοκομείον. Έχομεν να σας αναγγείλουμε μια αυτοκτονία του στρατιώτου και ποιητού Ρώμου Φιλύρα! [...] επυροβόλησε το κεφάλι του! Έμεινε ο δυστυχής στον τόπο! Αυτό είναι. Πρέπει να του γράψετε μια καλή νεκρολογία!»¹⁹³. Όταν την άλλη μέρα οι αθηναϊκές εφημερίδες κυκλοφορούσαν με την είδηση της αυτοκτονίας του Φιλύρα, ο Ρώμος γελούσε, όπως ακριβώς ο Γαλαζής, το γέλιο του «Χαχαμίκου».

Είναι, λοιπόν, «Ο θεατρίνος της ζωής» και το ποίημα «Ο Πιερρότος», που εκδόθηκε το 1922, τα προσώπια του Φιλύρα, μέσα από τα οποία αυτοπαρουσιάζεται, αυτοσαρκάζεται, αναδεικνύει τη μεγαλομανία του και τις εμμονές του και κατά κάποιο τρόπο προετοιμάζει, ασυνείδητα ίσως, το πέρασμα από τη νεανική περιπέτεια στο λαβύρινθο της τρέλας.

Αν επομένως σταχυολογηθούν από το «Ο θεατρίνος της ζωής» οι χαρακτηρισμοί που αποδίδει ο Φιλύρας στον Γαλαζή, θα προκύψει ανάγλυφη η ιδιοσυγκρασία του Φιλύρα, όπως την βίωνε ο ίδιος. Ο Γαλαζής ήταν ένα καλομαθημένο ή κακομαθημένο παιδί, ανάλογα¹⁹⁴, ένας επαναστατημένος νέος, ένας αιθεροβάμωνας, ένας Δον Ζουάν, ένας κοσμικός, «ένας καλός και ευγενής νέος που αγαπούσε τους όμοιούς του με την καρδιά του», «αισθηματικός και

¹⁹² Το πραγματικό του όνομα ήταν Ιωάννης (Γιάγκος) Οικονομόπουλος. Το ψευδώνυμο το οφείλει στον Λάμπρο Πορφύρα.

¹⁹³ Γιάννης Παπακώστας, «Από τον αφηγηματικό λόγο στην αυτοβιογραφία, στο: Ρώμος Φιλύρας, *Η ζωή μου*, ό.π., (σημ. 22), σ. 139. Βλ. επίσης: διαδικτυακή διεύθυνση: <http://www.arxeion-politismou.gr/2017/02/Romos-Filyras.html> τελευταία ανάκτηση: 17.7.2019.

¹⁹⁴ Ο Φιλύρας χρησιμοποιεί τον γαλλικό όρο: ανφάν γκατέ.

ευκολοσυγκίνητος, ειλικρινής και απλός ακόμα, ευαίσθητος πάρα πολύ και έδειχνε την αγάπη του στους ανθρώπους»¹⁹⁵. Όλα αυτά ήταν και ο Ρώμος Φιλύρας.

Ο Γιάννης Παπακώστας θεωρεί ότι τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στον Γαλαζή έχουν πολλές ομοιότητες με τη στερεοτυπική εικόνα ενός ευαίσθητου καλλιτέχνη, όπως ο Φιλύρας, με «αμφίσημη, ασταθή και προκλητική συμπεριφορά, παιγνιώδη υπονόμηση της επικοινωνίας του με τους άλλους, υπερευαισθησία και δίψα για την προσέγγιση του ιδανικού, που φτάνει στα όρια της ουτοπίας»¹⁹⁶.

Από τους πρώτους που αναφέρθηκαν στον αυτοβιογραφικό χαρακτήρα του *Θεατρίνου* ήταν ο Βλάσης Γαβριηλίδης, επικαλούμενος την «ιδεολογία, την έκφραση και τις αντιλήψεις των πραγμάτων»¹⁹⁷. Την αυτοβιογραφικότητα του κειμένου υπαινίχθηκαν σύγχρονοι μελετητές του Φιλύρα, αλλά και ο Αιμίλιος Χουρμούζιος, ο οποίος έγραψε σχετικά: «Από πολλές νύξεις που υπάρχουν στο κείμενο, εύκολα μαντεύει κανείς ότι πρόκειται για μια αυτοσάτυρα (sic), βασισμένη σε κομμάτια της προσωπικής του ζωής»¹⁹⁸.

4.3 Φιλύρας, «Νεοκεντρισμός» και Μιχαήλ Μητσάκης

Ο Φιλύρας ήταν ένας «Νεοκεντρίτης», ένας από τους νέους λογοτέχνες που σύχναζαν στο καφενείο «Νέο Κέντρον» του Ιθακήσιου Ανδρέα Μαυροκέφαλου και είχαν δημιουργήσει έναν φιλολογικό κύκλο, μεταξύ των οποίων ήταν ο Κώστας Καρυωτάκης και ο Ναπολέων Λαπαθιώτης. Βεβαίως δεν ήταν απλώς τόπος συνάντησης αλλά και χώρος φιλολογικών συζητήσεων, κριτικής λογοτεχνικών έργων και διαμόρφωσης νέων ιδεών και αντιλήψεων για τη λογοτεχνία. Γινόταν λόγος για «Νεοκεντρισμό» και «Νεοκεντρική ζωή»¹⁹⁹.

Σύμφωνα με τις αναμνήσεις του Γ. Φτέρη²⁰⁰, σ' αυτόν τον κύκλο νέων λογοτεχνών υπήρχε μια τάση για το αλλόκοτο και το παράδοξο. Δεν τους ικανοποιούσαν οι κανόνες των προγενέστερων. Θεωρούσαν το διανοητικό στοιχείο αντιποιητικό στοιχείο. «Υπήρχε ένας διάχυτος πόθος ανατροπής, σα να γινότανε μέσα στο φιλολογικό υποσυνείδητο μια νέα αυθόρμητη κατεργασία, μια ασυνήθιστη

¹⁹⁵ Βλ. *Ο θεατρίνος της ζωής* στο: Ρώμος Φιλύρας, *Η ζωή μου*, ό.π., σσ. 13-32.

¹⁹⁶ Βλ. Γιάννης Παπακώστας, «Από τον αφηγηματικό λόγο στην αυτοβιογραφία», στο ίδιο, σ. 133.

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 127.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 139.

¹⁹⁹ Βλ. Γιάννης Παπακώστας, «Μεταξύ ρεαλισμού και μυθοπλασίας», στο ίδιο, σσ. 157-158.

²⁰⁰ Γ. Φτέρης, «Δον Κιχώτης με Πήγασο», εφημ. *Το Βήμα*, 12.8.1952, στο: Τάσος Κόρφης, *Ρώμος Φιλύρας*, ό.π., σσ. 88-90.

σουρρεαλιστική ζύμωση. [...]. Έτσι τους άρεσε να φαίνονται λιγάκι βλαμμένοι, λίγο τρελοί»²⁰¹.

Ο μύθος του Βιζυηνού και η αύρα του έγκλειστου Μητσάκη είχαν δημιουργήσει στους νέους φιλολογικούς κύκλους ένα είδος σχολής. Ειδικά ο Φιλύρας θεωρούσε τον Μητσάκη πρότυπο και προσπαθούσε να τον μιμηθεί. Η εκφραστική ελευθερία στην ποιητική γλώσσα του Φιλύρα αποδόθηκε, όπως και στον Μητσάκη, όχι μόνο στις συνειδητές επιλογές του αλλά και στην απελευθέρωση του υποσυνείδητου εξαιτίας της ασθένειας. Γράφει ο Τάσος Κόρφης:

[...] ο ποιητής σπάζοντας τα δεσμά του καθιερωμένου άνοιξε καινούργιους δρόμους, πλουτίζοντας τα εκφραστικά του μέσα. Η ποιητική γλώσσα αναπτύχθηκε σε καινούργια αλφαβητάρια, προχωρώντας ακόμη και σε ξένα [...] ήταν ο πρώτος που από τη φύση του, ενισχυμένη αργότερα και από την αρρώστια, μπόρεσε να φθάσει σε εκφραστικές ελευθερίες προδρομικές για τη χώρα μας²⁰².

Στην ίδια λογική ο Κώστας Βάρναλης, θα συνδέσει την ψυχική ασθένεια του Φιλύρα με την ποιότητα της λογοτεχνικής του έκφρασης. Υποστηρίζει πως τα καλύτερα ποιήματά του τα έγραψε την περίοδο της τρέλας του και ότι ο Φιλύρας κατάφερε από φυσικού του, χωρίς να το επιδιώκει, ό,τι άλλοι προσπαθούσαν μιμούμενοι ξένα πρότυπα, δηλαδή να απομακρύνουν τη λογική από την ποίηση και να προτάξουν το ένστικτο ως πηγή έμπνευσης²⁰³.

Ο Αιμίλιος Χουρμούζιος, επίσης, θα μιλήσει για την υποσυνείδητη διάσταση της γραφής του Φιλύρα και θα τη συνδέσει με το κίνημα του υπερρεαλισμού. Ειδικά στην *Παράδοση αυτοβιογραφία του ποιητού Ρώμου Φιλύρα*, εντοπίζονται τα πρώτα δείγματα της ποίησης του υποσυνείδητου.

Εξετάζοντας κανείς την ποίηση του Φιλύρα, διαπιστώνει τα ίδια αίτια που μερικά χρόνια αργότερα και με συμπτώματα ουσιαστικότερης ανησυχίας, παρουσίασαν στην Ευρώπη και στην Αμερική το κίνημα του υπερρεαλισμού. Και είναι φυσικό σ' έναν ποιητή με τόσον αυθορμητισμό και με τόση κυριαρχία του

²⁰¹ Στο ίδιο, σ. 88.

²⁰² Τάσος Κόρφης, *Ρώμος Φιλύρας*, ό.π., σσ. 11-12.

²⁰³ Βλ. Κώστας Βάρναλης, «Καρνωτάκης-Φιλύρας», στο: *Αισθητικά Κριτικά Β'*, Κέδρος, Αθήνα 1958, σσ. 226-227.

υποσυνειδήτου, όπως φανερώνεται στα κατοπινά τραγούδια, όταν το κεντρισμένο από την αρρώστια μυαλό του μας δίνει εκπληκτικά κράματα λογικής έμπνευσης και υπερλογικής φαντασίας, τα πρώτα σπέρματα της ποίησης του υποσυνειδήτου να εμφανιστούν πρωιμότερα²⁰⁴.

Ο Φιλύρας είχε ακόμη δύο ομοιότητες με τον Μητσάκη. Η πρώτη ότι έφευγε ξαφνικά από τις παρέες, όπως και εκείνος, και η δεύτερη η μεγάλη υπερκινητικότητά του. «Δεν καθότανε πουθενά. Δεν τον είδαμε ποτέ καθισμένο. Θα προσθέσουμε: δεν τον φανταστήκαμε ποτέ καθισμένο. Ήταν ένας τύπος βασανιστικά αεικίνητος, ασταθής. Τίποτα δεν έκαμε ήρεμα, αναπαικτικά, καθιστικά στη ζωή του»²⁰⁵.

Το εντυπωσιακό ήταν πως και οι δύο εξαιτίας της μεγάλης μυωπίας τους είχαν περίπου τα ίδια ανατακλαστικά στη συμπεριφορά τους. Με όλες αυτές τις ομοιότητες, τις ιδιορρυθμίες και τις εκκεντρικότητες²⁰⁶, «Στο τέλος ο ένας καταντούσε ο ίσκιος του άλλου»²⁰⁷.

4.4 Λίγο πριν την έκλυση της τρέλας και η «παράδοξη αυτοβιογραφία»

Από το 1920, υπάρχουν μαρτυρίες για «σαλεμένες» συμπεριφορές του Φιλύρα. Πρώτος ο Βάρναλης μας διασώζει μία «τρελή» εμφάνιση του Φιλύρα: «Ξαφνικά μας παρουσιάστηκε στην οδό Σταδίου ως βασιλιάς Ρωμανός Β΄ κι αρραβωνιαστικός της πριγκιπέσσας Ιολάνδας της Ιταλίας. Τότε τον παραλάβανε οι μισοβάρβαροι δανδήδες του Ζαχαράτου. Τον βάζανε στη μέση και γελούσαν εις βάρος της μεγαλύτερης λυρικής συνείδησης του καιρού τους»²⁰⁸.

Ο Κώστας Αθάνατος περιγράφει ένα περιστατικό στη Στρατιωτική Λέσχη Αξιωματικών. Εκεί ο Φιλύρας έτρωγε «σιτηρέσιον κατώτερων αξιωματικών», ως ανθυπολοχαγός. Μία μέρα αγόρασε από την Ερμού επωμίδες συνταγματάρχου για να φάει καλύτερα στην αίθουσα των ανωτέρων αξιωματικών. Όταν ένας αληθινός

²⁰⁴ Βλ. Γ. Παπακόστας, «Μεταξύ ρεαλισμού και μυθοπλασίας», στο: Ρώμος Φιλύρας, *Η ζωή μου*, ό.π., (σημ. 61), σ. 168.

²⁰⁵ Γ. Φτέρης, *Δον Κιχώτης με Πήγασο*, στο: Τάσος Κόρφης, *Ρώμος Φιλύρας*, ό.π., σσ. 88-90.

²⁰⁶ Ο Μιχαήλ Μητσάκης ήταν ο πρώτος που έκανε κάθε πρωί ντους με μια δική του κατασκευή και μετά δεχόταν τους φίλους του γυμνός (Ιωάννης Δημητράκος, «Σχέση νοσηλείας», ό.π., σ. 69), ο δε Φιλύρας αρεσκοτόταν στις φάρσες, σε αθώα πειράγματα και εκκεντρικές παρατηρήσεις (Γ. Φτέρης, «Δον Κιχώτης με Πήγασο», ό.π., σ. 90).

²⁰⁷ Γ. Φτέρης, *Δον Κιχώτης με Πήγασο*, ό.π., σ. 89.

²⁰⁸ Κώστας Βάρναλης, *Άνθρωποι*, ό.π., σ. 240.

συνταγματάρχης κατάλαβε την απάτη, ξεκίνησε ένα κυνηγητό στην Πανεπιστημίου, με τους θαμώνες των καφενείων να ουρλιάζουν: «Ο Φιλύρας...ο Φιλύρας...»²⁰⁹.

Το 1926, ο Φιλύρας βρισκόταν όχι μόνο στα πρόθυρα του φρενοκομείου αλλά και «σε τρομερή ένδεια, ντυμένος με ράκη, χαμένος στις φαντασιώσεις του», όπως διηγείται η Μελισσάνθη²¹⁰. Αυτή και μία φίλη της μεσολάβησαν στον διευθυντή του περιοδικού *Χρυσάλλιδα*, να δώσει μερικά ρούχα στον Φιλύρα. Το ίδιο βράδυ, ο Φιλύρας φόρεσε τα πολύ φαρδιά ρούχα, και χωρίς να έχει συναίσθηση της εικόνας του, «πέρασε μεγαλοπρεπής από το Ζάππειο, όπου στην "Αίγλη" του μαζεύοταν όλη η Αθήνα.[...] τον είδαμε να περνάει κορδωμένος χωρίς την αίσθηση του γελοίου, μέσα στα χειροκροτήματα των θαμώνων και στα δικά μας δάκρυα...»²¹¹.

Ο Φιλύρας, και μόνο με την εξωτερική του εμφάνιση, τα υπερμεγέθη γυαλιά με τους χοντρούς φακούς μυωπίας, την μπερτα και την έξαλλη ματιά, ήταν εύκολος στόχος της «πρόγκας» των Αθηναίων της δεκαετίας του 1920. Κάθε φορά που εμφανιζόταν στα λεγόμενα «Δαρδανέλια»²¹², ο καθένας για να κάνει το κομμάτι του στην παρέα του, θεωρούσε απαραίτητο να πειράξει τον Φιλύρα, λέγοντάς του κάτι για το Βυζάντιο. Ίσως αυτός να ήταν ένας σοβαρός λόγος να αποφασίσει να εισαχθεί στο Δρομοκαΐτειο. Για να γλυτώσει από τη χλεύη του κόσμου, να βρει την ησυχία του²¹³.

Τη δυσφορία του γι' αυτήν τη συμπεριφορά των πολλών, την είχε εκφράσει ο Φιλύρας με το ποίημα «Μοίρα άγει»:

Α, στο λαό πώς μ' έριξεν η μοίρα,
πώς μ' έκρουσε στη θείαν ανατροφή
και μ' άφησεν ο δύσμοιρος και πήρα
τη χλεύη, τη βρισιά και τη ντροπή.

Όχλε λαέ, βαρβάρων σπέρμα νόθο,
που την βρίσκεις την κρίση και χτυπάς
στη ρίζα τον ακόρεστό μου πόθο.

Α, μαστροπέ, στην άβυσσο με πας!

²⁰⁹ Βλ. Κ. Αθάνατος, «Ζωντανοί-νεκροί», περ. *Κρίκος*, Μάρτιος 1955, σσ. 12-15, στο: Τάσος Κόρφης, *Ρώμος Φιλύρας*, ό.π., σσ. 94-95.

²¹⁰ Προφορικές αναμνήσεις Μελισσάνθης, στο: Τάσος Κόρφης, *Ρώμος Φιλύρας*, ό.π., σσ. 96-98.

²¹¹ Στο ίδιο, σ. 97.

²¹² Περιοχή στην αρχή της Πανεπιστημίου, στο ύψος Βουκουρεστίου και Κριεζώτου, με δύο αντικριστά καφενεία τότε, του Γιαννάκη και το Ντορέ.

²¹³ Βλ. Πάτροκλος Χατζηαλεξάνδρου, «Ρώμος Φιλύρας: Ταραγμένη τρυφερή ψυχή», διαδικτυακή διεύθυνση: <http://www.peri-grafis.net/ergo.php?id=390>, τελευταία ανάκτηση: 16.7.2019.

Σε αυτό το απελπισμένο παράπονο, απάντησε ο Κώστας Καρυωτάκης, μετά από επίσκεψη στον Ρώμο Φιλύρα στο Δρομοκαϊτειο, με το ποίημα «Υποθήκαι» (1927). Στην τελευταία στροφή του ποιήματος, ο Καρυωτάκης παρακινεί τον Ρώμο να περιφρονήσει τον «μαστροπό λαό» και να κρατηθεί στο «βάραθρο» της τρέλας με την ποίησή του.

Άσε τα γύναια και το μαστροπό
Λαό σου, Ρώμε Φιλύρα.
Σε βάραθρο πέφτοντας αγριωπό,
κράτησε σκήπτρο και λύρα.

Ο Καρυωτάκης επέλεξε να αυτοκτονήσει, το 1928, όμως αποδείχθηκε προφητικός για τη λύρα του Φιλύρα. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κώστα Βάρναλη, όταν τον επισκέφτηκε στο Δρομοκαϊτειο το 1938, «όσο και να καμώνεται, πως δεν γράφει, έχει τις τσέπες του φουσκωμένες από χειρόγραφα. Λογής παλιόχαρτα όλων των σχημάτων και των χρωμάτων είναι γεμάτα γραψίματα, σβησίματα και μουντζούρες με μελάνι ή με μολύβι»²¹⁴.

Λίγο πριν την εκούσια εισαγωγή του στο Δρομοκαϊτειο, στις 13 Αυγούστου 1927, είχε δώσει για δημοσίευση στην εβδομαδιαία εφημερίδα *Οικογένεια* το αυτοβιογραφικό κείμενο «Η παράδοξη αυτοβιογραφία του ποιητού Ρώμου Φιλύρα». Το κείμενο δημοσιεύτηκε σε οκτώ συνέχειες από τις 3 Αυγούστου μέχρι και τις 21 Σεπτεμβρίου 1927²¹⁵.

Ήδη το επίθετο «παράδοξη» και η ιδιότητα του αυτοβιογραφούμενου, προδιαθέτουν τον αναγνώστη για μια περίεργη, παράξενη αυτοβιογραφία και του δημιουργούν προσδοκίες για ένα κείμενο υψηλής αισθητικής. Πράγματι, στο κείμενο αυτό έχουν καταγραφεί όλες οι παραληρητικές ιδέες του μεγαλείου του, καθώς συνυπάρχουν πραγματικά και πλαστά βιογραφικά στοιχεία, τα οποία υπονομεύουν τον χαρακτήρα της αυτοβιογραφίας και αναδεικνύουν το φανταστικό στοιχείο²¹⁶.

Αναφερόμενος στη μητέρα του, λέει ότι «ήταν η εσχάτη απόγονος Μολδοβλαχοτουρκικής οικογενείας των ρουμανοτουρκοβενετών Παπάζογλου και Σαρεγιάννηδων, ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας, μπέδων και σουλτανίσκων της

²¹⁴ Κώστας Βάρναλης, *Άνθρωποι*, ό.π., σ. 243.

²¹⁵ Ρώμος Φιλύρας, *Η ζωή μου*, ό.π., (σημ. 2), σ. 10. Ο Παπακώστας επιλέγει για τον συγκεντρωτικό τόμο της έκδοσης τον τίτλο «Η παράδοξη αυτοβιογραφία μου», αναλογικά με το δεύτερο αυτοβιογραφικό κείμενο του Φιλύρα «Η ζωή μου εις το Δρομοκαϊτειον».

²¹⁶ Βλ. Γιάννης Παπακώστας, «Μεταξύ ρεαλισμού και μυθοπλασίας», ό.π., σ. 144.

Πόλης, απώτατων εκ γόνων των μεγάλων Σουλτάνων...»²¹⁷, και συνεχίζει απαριθμώντας άπειρες καταγωγές, που πέρα από το φανταστικό και το παράλογο προσδίδουν στο κείμενο ποιητικότητα. Η εμμονή του στα μεγαλεία και στην ευγενική καταγωγή μπορεί να συμπυκνωθεί στο εξής απόσπασμα: «Προέρχομαι από το αίμα 15 πατεράδων και 22 μανάδων πρώτης ποιότητας αίματος, δηλαδή Αυτοκρατορικού-Βασιλικού και άλλων τόσων, δηλαδή μαρκησιακού, πριγκηπικού, δουκικού, κομητικού, και τουρκαλβανικού» (σ. 34).

Παρά την πληθώρα παραληρητικών εγκιβωτισμένων περιγραφών, ο Φιλύρας αυτοβιογραφείται, με πολλά πραγματικά γεγονότα από τη ζωή του, από τα όνειρά του, τα σχέδιά του αλλά και από τη φιλολογική ατμόσφαιρα της Αθήνας, για την οποία δίνει πολλές έγκυρες πληροφορίες, που επιβεβαιώνονται και από την αυτοβιογραφία του Ναπολέοντα Λαπαθιώτη²¹⁸. Εξομολογείται το όνειρο της ζωής του: «Ό,τι με εφλόγιζε στη ζωή μου, ήταν το να είμαι, αν ήμουν, αν μπορούσα να είμαι ή και να μπορούσα να γίνω, τελειοποιών ό,τι είχα μέσα μου ως "φυσικόν δώρον" στην υψηλότερα και ανωτέρα σημασία της λέξεως: "Ποιητής"» (σ. 59).

Σε μία έκρηξη αυτογνωσίας και αυτοκριτικής θα κάνει έναν απαισιόδοξο απολογισμό της ζωής του: «Α! πού κατήντησες! Μου έλεγε ο πατέρας μου. Καραγκιόζης θα γίνης!.. Κι αν δεν έγινα καραγκιόζης, έγινα ό,τι είμαι: Λίγο ποιητής τεμπέλης, δήθεν πολιτικός, καραγκιόζης!» (σ. 64). Τελικά έγινε ποιητής και παρέμεινε ποιητής, ακόμη και με σκοτισμένο νου, στο περιβάλλον ενός φρενοκομείου.

4.5 Ο «τρισελεύθερος» Ρώμος στο Δρομοκαϊτείο και η λογοτεχνική παραγωγή

Ο Φιλύρας έζησε στο Δρομοκαϊτείο 15 ολόκληρα χρόνια, από το 1927 ως το 1942. Δεν είχε την τύχη να είναι τρόφιμος στην πρώτη θέση, όπως ο Βιζυηνός και ο Μητσάκης, προφανώς γιατί ο ίδιος είχε οικονομική δυσπραγία και δεν υπήρχε κανείς να φροντίσει γι' αυτόν. Ζούσε στον ίδιο θάλαμο, μαζί με άλλους δέκα τροφίμους, οι οποίοι του έκαναν τη ζωή δύσκολη. Μόλις τον Δεκέμβριο του 1937, η εταιρία

²¹⁷ Ρώμος Φιλύρας, «Η παράδοση αυτοβιογραφία μου», στο: *Η ζωή μου*, ό.π., σ. 38. (Στα επόμενα παραθέματα θα αναγράφεται μόνο η σελίδα).

²¹⁸ Στο ίδιο, σσ. 159-160, πληροφορίες από: Ναπολέον Λαπαθιώτης, *Η ζωή μου, Απόπειρα συνοπτικής αυτοβιογραφίας*, εισαγωγή - φιλολογική επιμέλεια: Γιάννης Παπακώστας. Εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1986.

Ελλήνων Λογοτεχνών, με πρόεδρο τον Γρηγόρη Ξενόπουλο, υπέβαλε αίτημα στο Υπουργείο Παιδείας, να μεταφέρουν τον Φιλύρα στο Δημόσιο Ψυχιατρείο Δαφνίου, για να μην πληρώνει και για να του παραχωρηθεί δικό του δωμάτιο. Πιο συγκεκριμένα το αίτημα των Ελλήνων Λογοτεχνών ανέφερε τα εξής:

Είναι γνωστή η τραγική κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο ποιητής Ρώμος Φιλύρας, κλεισμένος χρόνια στο Δρομοκαΐτειο μαζί με 10 άλλους τροφίμους που τον βρίζουν και τον ενοχλούν διαρκώς και μαλώνει μαζί τους χωρίς να μπορεί να βρει ησυχία.

Δεν θα ήταν δυνατόν να καταβληθεί ενέργεια παρά το Υπουργείο Προνοίας και Υγιεινής ώστε να εγκριθεί η μεταφορά του Φιλύρα στο Δημόσιο Ψυχιατρείο Δαφνίου, όπου να του δοθεί ένα μικρό δωμάτιο;

Η Εταιρία Ελλήνων Λογοτεχνών υποβάλλει αυτή την παράκληση και είναι βεβαία ότι θα ληφθεί αμέσως κρατική μέριμνα για το ζήτημα αυτό, ώστε να μη γράψει η μεταγενέστερη ιστορία ότι ο ποιητής Ρώμος Φιλύρας πέθανε στην εποχή μας, σε πλήρη εγκατάλειψη στο Δρομοκαΐτειο²¹⁹.

Δεν είναι γνωστή η ανταπόκριση της πολιτείας, είναι όμως σίγουρο ότι ο Φιλύρας ήταν σχεδόν ξεχασμένος. Στον Σήφη Κόλλια, θαυμαστή του, ο οποίος επεδίωξε να τον γνωρίσει, σε συνάντησή τους το 1939, έκανε φρικτά παράπονα πως τον ξεχάσανε όλοι, παλιοί φίλοι, δημοσιογράφοι, ποιητές, πεζογράφοι, καλλιτέχνες, θαυμαστές, που παλιά τον κυνηγούσαν για ένα ποίημα, μια φωτογραφία, μια συνέντευξη, «[...] εκτός από τον Μίλτο Μαλακάση, τον Βασίλη Ηλιάδη και τον Αστέρη Κοββατζή, κανείς δεν ήρθε να με δει. Και όχι μόνο αυτό, αλλά και το έργο μου δεν φρόντισε κανένας να το μαζέψει, και να το ταξινομήσει και να το τυπώσει». Για να καταλήξει: «Οι άνθρωποι σ' αγαπούν, όταν έχουν να πάρουν, όταν μπορούν να σε εκμεταλλευτούν»²²⁰.

Ο Γιώργος Φτέρης εξομολογείται αφοπλιστικά: « Ποτέ δεν τον επισκεφτήκαμε στο Δρομοκαΐτειο. Και δεν ξέρομε ακόμη και τώρα, αν από ένστικτη αντίδραση, επειδή μας είναι εντονότατα δυσάρεστο το περιβάλλον του φρενοκομείου ή από

²¹⁹ «Μια έκκληση για τον άρρωστο ποιητή», από το αρχείο του Στρατή Δούκα, στο: Τάσος Κόρφης, *Ρώμος Φιλύρας*, ό.π., σ. 102.

²²⁰ Βλ. Σήφη Κόλλια, *Ρώμος Φιλύρας*, ό.π., σσ. 57-58 και 61.

στοργή στον ποιητή. Δηλαδή γιατί δεν θέλαμε να δούμε το Φιλύρα έτσι πνευματικά ισοπεδωμένο...»²²¹.

Είναι μια άρνηση της θέασης της ασθένειας. Και ο Χασιώτης δεν πήγε ποτέ να επισκεφτεί τον Βιζυηνό και είναι ένα πολύ συνηθισμένο φαινόμενο, ακόμη και σήμερα, από συγγενείς και φίλους ψυχικά νοσούντων.

Η δημοσιογράφος Σοφία Μαλτέζου, μετά από έρευνα με τίτλο «Πίσω από τα κάγκελα του Ψυχιατρείου...» δημοσίευσε στην εφημερίδα *Ακρόπολι*, την περίπτωση της γιαγιάς Τζ. «[...] στα σαράντα χρόνια που είναι στο Δημόσιο Ψυχιατρείο, όπου την έφεραν από την "Αγία Ελεούσα", η γιαγιά δεν δέχθηκε ούτε μια φορά την επίσκεψη κάποιου δικού της, Απόμεινε πεντάρφανη η άρρωστη, να λιώνει μέρα με τη μέρα στους θαλάμους...»²²².

Και στο ντοκιμαντέρ της Jane Gabriel *Το νησί των αποβλήτων* (1990) για την αποικία ψυχοπαθών Λέρου καταγράφεται η περίπτωση ενός Ηλία, που ζούσε 18 χρόνια στο ψυχιατρείο της Λέρου και η μάνα του δεν πήγε ούτε μια φορά να τον δει, κι ας ζούσε στην κοντινή Κάλυμνο. Όταν η Gabriel αναζήτησε τη μητέρα και τη ρώτησε γιατί δεν πήγε να δει το παιδί της, εκείνη με το σπαραγμό ανάγλυφο στο πρόσωπό της απάντησε: «Δεν έχω την καρδιά να πάω να τον δω. Θαρρώ πως θα πομείνω κειέρα».

Επιστρέφοντας στον Ρώμο Φιλύρα και τους επισκέπτες του, από τον Αστέρη Κοββατζή γίνεται γνωστό ότι ο Φιλύρας «Σιγά-σιγά συνήθισε στην απομόνωση και στην εγκατάλειψη, είτανε ευχαριστημένος [...] Δεν ήθελε να φύγει από κει κ' έλεγε πως καλά συνήθισε πια και βρήκε τη γαλήνη στους δρομάκους του μικρού δάσους του θεραπευτηρίου»²²³.

Με τον Κοββατζή και με άλλους επισκέπτες, του έδιναν άδεια για μικρούς περιπάτους έξω από το θεραπευτήριο, στους οποίους ήταν πολύ ήσυχος και συνεργάσιμος σαν ένα μικρό ευγενικό παιδί. Στην επιστροφή, δίσταζε για λίγο μπροστά στην πύλη, αλλά πάντα περνούσε μέσα. Κι αν καμιά φορά δραπέτευε στην Αθήνα, αυθημερόν ξαναγύριζε στη μοναξιά του, εξουθενωμένος και με την πίκρα της απογοήτευσης»²²⁴.

²²¹ Γιώργος Φτέρης, «Δον Κιχώτης με Πήγασο», εφημ. *Το Βήμα*, 12.8.1952, στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σ. 112.

²²² Τάκης Ψαράκης, *Ανθολόγιο*, ό.π., σ. 38.

²²³ Αστέρης Κοββατζής, «Αναμνήσεις από τον Ρώμο Φιλύρα», στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343*, ό.π., σ. 115. (Πρώτη δημοσίευση στο περ. *Νέα Εστία*, 15.10.1942).

²²⁴ Στο ίδιο, σσ. 115-116.

Ο Κοββατζής μιλάει επίσης για *lucida intervalla*, που ενώ ήταν επώδυνα για τον ποιητή, επειδή συνειδητοποιούσε την τραγική του θέση, την ίδια στιγμή αυτά τα φωτεινά διαλείμματα και οι εκλάμψεις ήταν ευτυχισμένες στιγμές για τη λογοτεχνία, γιατί ο Φιλύρας μάς κληροδότησε στίχους εκπληκτικής ομορφιάς²²⁵. Ο Φιλύρας είναι ιδιαίτερα παραγωγικός την περίοδο της παραμονής του στο Δρομοκαΐτειο, αν και χωρίς καμία φροντίδα και οργάνωση για την τύχη των ποιημάτων του.

Ο Βάρναλης έχει ήδη μιλήσει για τα κάθε λογής παλιόχαρτα που τα σκορπίζει ο ποιητής χωρίς καμία φειδώ. «Και φαίνεται πως πάρα πολλά έχουν χαθεί ως τώρα. Άλλα τα έστειλε σε περιοδικά και δε δημοσιευτήκανε. Αυτά θα καταλήξουν στον κάλαθο των αχρήστων. Μα τι στενή καρδιά χρειάζεται για να πετάξει κανείς αυτά τα πολύτιμα πράγματα»²²⁶. Ο ίδιος, τα τέσσερα ποιήματα και ένα πολύ σύντομο πεζό²²⁷, τα οποία του έδωσε ο Φιλύρας, όταν τον επισκέφθηκε το 1938, τα δημοσίευσε στο κείμενό του για τον Φιλύρα, στο βιβλίο του *Άνθρωποι*.

Για τα ίδια χαρτιά θα κάνει λόγο και ο Γ. Φτέρης: «Είναι χαρτιά κάθε λογής, άσπρα, έγχρωμα, μικρά, μεγάλα, αποκόμματα, φάκελλοι, πρώτες σελίδες περιοδικών, που αλλοιώθηκαν όλα με τα χρόνια. Το γράψιμό του ανακατωμένο, βασανισμένο, αγκαθωτό, με μεγάλα σβησίματα»²²⁸. Τέλος, ο Αμύλιος Χουρμούζιος επιβεβαιώνει την ποιητική δημιουργία του Φιλύρα:

Ο Ρώμος Φιλύρας, σ' όλο τούτο το διάστημα της πεθαμένης ζωής του, δεν ήταν νεκρός για την ποίηση. Ο τραγουδιστής του «Γόη», εξακολουθούσε να ζει μέσα στο στίχο και στο ρυθμό και τραγουδούσε, μ' ανοιχτά πάντα κι άγρυπνα τα μάτια της ψυχής του – τραγουδούσε ωραία, δυνατά, ρωμαλέα μέσα στις συχνές και τόσο φωτερές στιγμές της πνευματικής του εγρήγορσης, όταν το ξύπνημα της έμπνευσης νικούσε τον ύπνο του Λογικού²²⁹.

Μία από τις μεγάλες χαρές του Φιλύρα ήταν η πληροφορία ότι ο Γκοβόστης θα κυκλοφορούσε τα *Άπαντά* του, σε επιμέλεια του Αμύλιου Χουρμούζιου. Είχε όμως

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 114.

²²⁶ Κώστας Βάρναλης, *Άνθρωποι*, ό.π., σ. 243.

²²⁷ Τα ποιήματα είναι τα εξής: «Η πικροδάφνη», «Ο ύμνος του κόσμου», «Τα δάκρυα των πραγμάτων», «Ο Σκαρμαγκάς». Το πεζό είναι άτιτλο, ο Βάρναλης το χαρακτηρίζει αυτοεξομολόγηση και ψυχογράφημα, που πάλλεται από αλήθεια και ζωγραφική ικανότητα. Έχει πολλές ομοιότητες με την «Παράδοση αυτοβιογραφία μου» και τον «Θεατρίνο της ζωής».

²²⁸ Γιώργος Φτέρης, «Δον Κιχώτης με Πήγασο», ό.π., σ. 112.

²²⁹ Αμ. Χουρμούζιου, «Για έναν ποιητή», στο: Σήφης Κόλλιας, *Ρώμος Φιλύρας*, ό.π., σ. 66. (Πρώτη δημοσίευση, περ. *Νέα Εστία*, τ. 396, 1.12.1943).

συνείδηση ότι δεν θα ήταν *Άπαντα* και σχολίασε στον Τάσο Κόρφη: «Είναι μία από τις λίγες χαρές, που δοκιμάζω στη ζωή μου, αλλά ένας τόμος είναι λίγος για να συμπεριλάβη τα ποιήματα, που 'χω σκορπίσει σε περιοδικά κι εφημερίδες και σε φιλολογικές εκδόσεις»²³⁰.

Στόχος του Χουρμούζιου ήταν να δημοσιεύσει τα *Άπαντα* του Φιλύρα, αφού συγκέντρωνε και τα διασκορπισμένα. Εξαιτίας του πολέμου περιορίστηκε στις έξι ποιητικές συλλογές και στο πεζό «Ο θεατρίνος της ζωής». Οι επόμενες εκδοτικές προσπάθειες²³¹, συμπλήρωσαν αλλά δεν κάλυψαν όλο το ποιητικό του έργο. Η δίτομη συγκεντρωτική έκδοση των ποιημάτων του Φιλύρα, από τους Χ. Καραόγλου και Α. Ξυνογαλά το 2013, περιέχει όλα τα ευρεθέντα μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή ποιήματα του Φιλύρα, χωρίς να είναι βέβαιο ότι δεν αποκλείεται να βρεθούν και άλλα.

Το ενδιαφέρον του Αιμίλιου Χουρμούζιου για τον Φιλύρα ξεκίνησε από το 1929. Σε εκδρομή με συναδέλφους του δημοσιογράφους στην Ελευσίνα, μετά από βλάβη του αυτοκινήτου, έπρεπε να περιμένουν μια ώρα για επιδιόρθωση, στη μέση της Ιεράς οδού. Για να «περάσει η ώρα» αποφασίστηκε επίσκεψη στο κοντινό Δρομοκαΐτειο²³². Εκεί πίσω από ένα σιδερόφρακτο παράθυρο, άκουσαν τη φωνή και στη συνέχεια αναγνώρισαν τον ποιητή Ρώμο Φιλύρα.

Αυτός ήταν πίσω από τα σίδερα. Ο Φιλύρας ο τρισελεύθερος ποιητής. Ο άνθρωπος που τόσο χαιρόνταν να γυρίζει στο Αθηναϊκό ύπαιθρον, που ξετρύπωνε από παντού, σε κάθε γεγονός, με την εκστατική του μορφή για να προσθέσει μια κάποια ευαίσθητη νότα... [...]. Ο Φιλύρας, που ρυθμός του ήταν η αδιάκοπη περιπλάνησις, ζωή του η Αθήνα, οι πλατείες, οι δρόμοι, το Καπρίς, τα ντάνσιγκ, ο Ζαχαράτος. Οι γνωστοί και άγνωστοι όμιλοι που τον

²³⁰ Τάσος Κόρφης, Ρώμος Φιλύρας, *Η ζωή μου*, ό.π., σ. 62.

²³¹ Για το ποιητικό έργο του Φιλύρα υπάρχουν οι εξής μέχρι σήμερα εκδόσεις: α) Αιμίλιος Χουρμούζιος, *Ρώμου Φιλύρα Άπαντα*, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 1939. Το βιβλίο περιείχε τις έξι ποιητικές συλλογές του: *Ρόδα στον αφρό* (1911), *Γυρισμοί* (1919), *Οι ερχόμενες* (1920), *Κλεψύδρα* (1921), *Πιερώτος* (1922), *Θυσία* (1923) και το πεζό *Ο θεατρίνος της ζωής* (1916). β) Κόλλιας Σήφης, *Ρώμος Φιλύρας, Η ζωή και το έργο του*, εκδ. Αλκαίος, Αθήνα 1972. Δημοσίευσε την ανέκδοτη συλλογή «Οι θρύλοι της Γενιάς». γ) Κόρφης Τάσος, *Ρώμος Φιλύρας, Συμβολή στη ζωή και το έργο του*, Πρόσπερος, Αθήνα 1974. Συμπεριέλαβε 70 ποιήματα, γραμμένα στο Δρομοκαΐτειο. δ) Ναπολέον Παπαγεωργίου, *Πορτραίτα και κειμήλια*, Κισσός, 1981, Δημοσιεύονται μερικά ακόμη ανέκδοτα ποιήματα του Φιλύρα. ε) Ρώμος Φιλύρας, *Ποιήματα: Άπαντα τα ευρεθέντα, Α' - Β' τόμος*, επιμέλεια: Χαράλαμπος Α. Καραόγλου - Αμαλία Ξυνογαλά, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2013

²³² Βλ. Ρώμος Φιλύρας, *Η ζωή μου*, ό.π., σ. 81.

χαιρετούσαν, κουβέντιαζαν, αστειεύονταν... Ο τρισελεύθερος ποιητής τώρα ολομόναχος, καθηλωμένος πίσω εκεί; Εσπεύσαμεν²³³.

Στη διάρκεια της συνάντησης με τον ποιητή, είδαν στο πάτωμα σωρό από χαρτιά, μεγάλα ακανόνιστα χειρόγραφα. Όταν τον ρώτησαν τι χαρτιά ήταν, ο Φιλύρας τους απάντησε: «Η ζωή μου εδώ μέσα». Του τα ζήτησαν και ο Φιλύρας, ως συνήθως, τα έδωσε και με τη συγκατάθεσή του μάλιστα να δημοσιευθούν²³⁴.

Η εφημερίδα *Καθημερινή* –ο Αιμίλιος Χουρμούζιος ήταν διευθυντής της εφημερίδας– δημοσίευσε από τις 23 έως τις 29 Ιουνίου 1929 τα χειρόγραφα αυτά του Φιλύρα με τίτλο: «Η ζωή μου μέσα εις το Δρομοκαΐτειο»²³⁵, με επίτιτλο: «Είκοσι μήνας μέσα εις τους τρελλούς» και υπότιτλο: «Σελίδες από το ημερολόγιο του Ρώμου Φιλύρα»²³⁶. Της δημοσίευσης προηγείται λεπτομερής περιγραφή για το πώς απέκτησαν αυτά τα χειρόγραφα, «άλλα υπό τύπον επιστολών και άλλα σκόρπια, ημιτελή αποσπάσματα, κραυγαί αγωνίας και τραγικού ασπασμού». Επίσης διευκρινίζουν ότι: «Δημοσιεύομεν εξ αυτών όσα παρουσιάζουν την συνοχήν σκέψεως, την οποίαν επανευρίσκει συχνά ο Φιλύρας εις τα διαλείμματα των φωτεινών αναλαμπών της ποιητικής διανοίας του»²³⁷. Τα κείμενα αυτά είναι το αντικείμενο σχολιασμού στην επόμενη ενότητα.

4.6 Η ζωή μου εις το Δρομοκαΐτειον

Ο τίτλος του αφηγηματικού αυτού κειμένου, μπορεί να εκληφθεί ως παραλλαγή της απάντησης του Φιλύρα στους δημοσιογράφους: «Η ζωή μου εδώ πέρα». Ο επίτιτλος «Είκοσι μήνας μέσα εις τους τρελλούς» είναι απλά μαθηματικά, εάν κανείς μετρήσει το διάστημα από την ημέρα εισόδου του Φιλύρα στο Δρομοκαΐτειο (13.10.1927) μέχρι την ημερομηνία δημοσίευσης του κειμένου (23-29.10.1927). Ο υπότιτλος «Σελίδες από το ημερολόγιο του Ρώμου Φιλύρα» δηλώνει ότι έχει γίνει επιλογή «από τα μεγάλα ακανόνιστα χειρόγραφα» που μάζεψαν από το πάτωμα.

²³³ Στο ίδιο, σ. 82.

²³⁴ Στο ίδιο, σ. 83.

²³⁵ Ο Γιάννης Παπακώστας, ως επιμελητής, επέλεξε τον τίτλο «Η ζωή μου εις το Δρομοκαΐτειον», χωρίς το επίρρημα *μέσα*, στο βιβλίο των εκδόσεων Καστανιώτη, με τίτλο: *Η ζωή μου εις το Δρομοκαΐτειον και άλλα αυτοβιογραφικά*.

²³⁶ Ρώμος Φιλύρας, *Η ζωή μου*, ό.π., (σημ. 3), σ. 10.

²³⁷ Στο ίδιο, σ. 83.

Η επιλογή πρέπει να έγινε από τη συντακτική ομάδα της εφημερίδας, καθώς και οι ενδιάμεσοι τίτλοι των δώδεκα ενοτήτων, οι οποίες αποτελούν το κείμενο, και βρίσκονται σε πλήρη αντιστοιχία με το θεματικό τους περιεχόμενο. Ο Φιλύρας ούτε την επίσκεψη των δημοσιογράφων περίμενε, για να είναι προετοιμασμένος, ούτε πολύ περισσότερο τα έγραφε για να δημοσιευτούν. Η φράση «Η ζωή μου εδώ μέσα», μπορεί να έχει και την ερμηνεία: «Δεν έχω άλλη ζωή εδώ πέρα από το γράψιμο». Ή παραφράζοντας το «Σκέφτομαι άρα υπάρχω», του Καρτέσιου, για τον Φιλύρα θα ίσχυε «Γράφω άρα υπάρχω». Διαπιστώνει σε μια αναλαμπή λογικής: «Χτυπά η μοίρα σαν καταπέλτης, αλλά ως τόσο επάνω από τα συντρίμια που σωριάζει ο χαλασμός, *θείο αηδόνη ο ποιητής*²³⁸, κελαϊδεί τις χαμένες ελπίδες...»²³⁹.

Υπενθυμίζεται ότι το ίδιο έκαναν ο Βιζυηνός με τους «Στίχους Φρενοκομείου», ο Μητσάκης με τη «Γαλλική ποίηση», ο Βώκος με το περιοδικό *Καλλιτέχνης* και ο Ζάρκος με *Τα Ζωντανά πτώματα* και *Η τρέλα σ' όλα τα στάδια* (τα δύο τελευταία θα σχολιασθούν παρακάτω).

Γράφει ο Φιλύρας, γιατί «Πουθενά αλλού το αίσθημα της ερημιάς, της απομονώσεως, δεν είναι τόσο οδυνηρόν καταθλιπτικόν, όσο εις ένα άσυλο παραφρόνων, [...]. Καμμιά επικοινωνία με την πραγματικότητα, καμμιά επαφή με τους "άλλους", κανένας τρόπος συνεννοήσεως μεταξύ του ενός και του άλλου τρελλού» (σ. 92). Η γραφή, λοιπόν, για τον Φιλύρα γίνεται μέσο επιβίωσης, επιβεβαίωση της ύπαρξής του.

Οι δώδεκα ενότητες είναι οι εξής²⁴⁰: 1. «Πρώται εντυπώσεις», 2. «Γεύμα οραμάτων», 3. «Ωρες καταπτώσεως», 4. «Αναμνήσεις», 5. «Εγκατάλειψις», 6. «Ο θάνατος», 7. «Αναλαμπές», 8. «Οι "ήσυχτοι" διασκεδάζουν», 9. «Η κοινωνία μας», 10. «Το "σαβουάρ βιβρ" των τρελλών», 11. «Παραλήρημα» και 12. «Φως εν τη σκοτία».

Ο Φιλύρας, γράφοντας για τη ζωή του στο Δρομοκαΐτειο, αναπτύσσει μια εξωτερική και μια εσωτερική ματιά. Άλλοτε αφηγείται σαν αντικειμενικός παρατηρητής τη ζωή στο φρενοκομείο και ασκεί κριτική στο ψυχιατρικό σύστημα και άλλοτε καταθέτει τη μαρτυρία του ως τρόφιμος, με επίγνωση της απελπιστικής του κατάστασης. Ταυτόχρονα διατυπώνει το παράπονό του για την εγκατάλειψη και τον αποκλεισμό του από τον έξω κόσμο, καθώς ζωντανεύουν στη μνήμη του αναμνήσεις

²³⁸ Η υπογράμμιση δική μου.

²³⁹ Ρώμος Φιλύρας, *Η ζωή μου*, ό.π., σ. 107. (Στα υπόλοιπα παραθέματα που θα χρησιμοποιηθούν, θα αναγράφεται η σελίδα από την ίδια έκδοση).

²⁴⁰ Η αρίθμηση δική μου, για να διευκολυνθώ στην κατηγοριοποίηση των ενοτήτων.

από την προηγούμενη ζωή, αλλά και ερωτικά οράματα, με τις αιθέριες γυναικείες μορφές που πάντα αγαπούσε²⁴¹. Όλα αυτά είναι φανερό ότι έκαναν πιο δύσκολη την αποδοχή του αποκλεισμού του από τον έξω κόσμο. Γιατί ο Φιλύρας δεν ανήκε τελικά ούτε στους έξω, ούτε στους μέσα. Δεν αισθανόταν και δεν ήταν εντελώς τρελός. Είχε μνήμη και λογική που δεν του επέτρεπαν να ενσωματωθεί πλήρως στο περιβάλλον.

Ζήτω η τρέλλα! Εγώ ο Ρώμος το φωνάζω. Αλλά δεν φτάνω δυστυχώς στο ύψος μερικών εδώ μέσα. Βλέπετε διατηρώ ακόμη κάποια λογική και αυτό με μειώνει. [...] Καταραμένη λογική που σ' άφησε ατόφια ο ανηλεής σπειροχαίτης, πότε θα την πάρη και αυτήν τελειωτικά. Ναι θέλω να αποτρελλαθώ, να μη νιώθω πια τίποτα, τίποτα. Ζήτω η τρέλλα! (σ. 86)

Ο Φιλύρας επιθυμούσε την ολοκληρωτική τρέλα για να ξεχάσει τη ζωή που άφησε πίσω, την «τέφρινη πραγματικότητα». Ονειρευόταν να βρει παρηγοριά στην τρέλα και γι' αυτό διαφωνούσε με την προσπάθεια των γιατρών να κάνουν καλά τους τρελούς. «Θέλουν να σας κάνουν καλά. Αλοίμονο εκεί φτάνει ο παραλογισμός των λογικών» (σ.105). «Καλοπροαίρετοι γιατροί μου, αν επιμένετε να με γιατρέψετε από κάτι, γιατρέψτε με από τη λογική» (σ. 107). Η τρέλα ως παραμυθία²⁴².

Εδώ πάλι, με αφορμή τα ίδια τα λόγια του Φιλύρα, όπως «γιατρέψτε με από τη λογική», φαίνεται ότι ο ποιητής αρνιόταν το «αδιαμφισβήτητο κύρος» της λογικής. Ακούσε με άλλα λόγια κριτική στο ενσυνείδητο κομμάτι της ανθρώπινης ζωής, το οποίο είναι γνωστό ότι καταπιέζει και αρκετά συχνά συντρίβει την ύπαρξη του ασυνείδητου. Και θα μπορούσε κανείς εδώ να επισημάνει ότι ο «τρελός» Φιλύρας καταγγέλλει τη λογική, μια δύναμη που τον αλλοτριώνει, τον κατακερματίζει. Γιατί ο άνθρωπος δεν μπορεί να είναι μόνο λογική, μόνο συνειδητή σκέψη. Είναι και η σκοτεινή πλευρά του.

Αυτή η διπλή ταυτότητα του Φιλύρα (τρελός και μη τρελός, λογικός και μη λογικός) και οι υπαρξιακοί του προβληματισμοί τους ανιχνεύονται στις δώδεκα παραπάνω ενότητες, οι οποίες έχουν χωριστεί σε τρεις ομάδες. Οι με αριθμό 1, 2, 6, 8, 9, 10, αποτελούν την πρώτη ομάδα και αναφέρονται στο περιβάλλον και στη λειτουργία του Δρομοκαΐτειου, και είναι η εξωτερική, η αντικειμενική ματιά του Φιλύρα. Η δεύτερη ομάδα αποτελείται από τις ενότητες με αριθμό 3, 4, 5 και 7, στις

²⁴¹ Βλ. Γιάννα Δεληβοριά, «Το φάσμα της τρέλας», ό.π., σ. 156.

²⁴² Στο ίδιο, σ. 159.

οποίες ο Φιλύρας καταθέτει ως τρόφιμος την εσωτερική του οπτική, το προσωπικό του βίωμα, τις αναμνήσεις του από την προηγούμενη ζωή του, που τον οδηγούν σε αναστοχασμούς και φιλοσοφικούς προβληματισμούς, και τέλος η τρίτη ομάδα περιέχει τις δύο τελευταίες ενότητες, με αριθμό 11 και 12, οι οποίες είναι καθαρά υπερρεαλιστικά κείμενα, με τις εμμονές του Φιλύρα για τη φύση και τις γυναίκες.

Από την πρώτη ενότητα, με τίτλο «Πρώται εντυπώσεις», ο Φιλύρας χρησιμοποιεί εμμέσως εικόνες από την Κόλαση του Δάντη για να περιγράψει την είσοδό του στο Δρομοκαΐτειο. «Διεσκέλισα το κατώφλι του σαν νεκρός, όπως θα διεσκέλιζα με ακέραιες τις αισθήσεις μου το κατώφλι του Άδη» (σ. 84). Για τον Φιλύρα το φρενοκομείο είναι ένας ου-τόπος, μια δυστοπία²⁴³. Είναι το πέρασμα σε έναν άλλο κόσμο. Είναι ένας τόπος χωρίς γυρισμό. Ένας μεταφορικός θάνατος. Οι γιατροί και οι νοσοκόμοι με τις λευκές στολές τους, παρομοιάζονται από τον Φιλύρα σαν άγγελοι νεκροπομποί με λευκά φτερά που τον εξετάζουν εξονυχιστικά για να αποφασίσουν «σε ποιο τάχα κύκλο του καθαρτηρίου ή της κολάσεως θα έπρεπε να με κατατάξουν»²⁴⁴.

Τον κατέταξαν στο διαμέρισμα των μανιακών, όπου και παρέμεινε για εννέα ολόκληρους μήνες. Μια νύχτα στο διαμέρισμα των μανιακών συμβαίνει να είναι ένα «ανεκδιήγητο και ανιστόρητο δράμα», το οποίο Φιλύρας περιγράφει με συγκλονιστικό τρόπο και ταυτόχρονα ποιητικό, που απαλύνει τον θυμό του αναγνώστη. Αυτή είναι και η διαφορά του με τον Ζάρκο, ο οποίος θα παρουσιαστεί αμέσως μετά. Εκείνος, με τις ωμές του περιγραφές, θέλει κυρίως να καταγγείλει, ενώ ο ευαίσθητος Φιλύρας υποφέρει και θέλει να εκφράσει τα συναισθήματά του. Συμπίπτουν όμως τελικά στην αλήθεια των καταστάσεων.

Με τον ίδιο ποιητικό τρόπο θα περιγράψει ο Φιλύρας και το διαμέρισμα των «περίλυπων ανθρώπων», «με τα σάβανα της απολιθωμένης σιωπής», που έπασχαν από άνοια. Γιατί ο Φιλύρας, όπως λέει: «επέρασα αλληλοδιαδόχως και αναλόγως των φάσεων της αρρώστιας μου, απ' όλα τα διαμερίσματα των φρενολογικών διαβαθμίσεων, απ' όλους τους κύκλους του καθαρτηρίου και της κολάσεως» (σ. 87).

Ο τρόπος που απεικονίζει πολύ παραστατικά τους αρρώστους-τρελούς ως φαντάσματα: «χλωμές, φασματικές, εφιαλτικές μορφές» και ειδικότερα τους μανιακούς: «Χέρια αποσκελετωμένα [...] κορμιά βασανισμένα [...] μάτια αναμμένα από τον πυρετό της αλλοφροσύνης [...] ξεπετιούνται από τα βαθουλωτά κοιλώματα

²⁴³ Στο ίδιο, σ. 158.

²⁴⁴ Ρώμος Φιλύρας, *Η ζωή μου*, ό.π., σ. 84.

των κογχών...» (σ. 87) και τους ανοϊκούς «Πρόσωπα κατάχλωμα, κεχηνότα με τον ίδιο πάντα άκαμπτο μορφασμό [...] με την ίδια απλανή ενατένιση μέσα από τις άφεγγες κόγχες των ματιών τους...» (σ. 111), θυμίζουν τον πίνακα *Κραυγή* του Μουνκ, αλλά επιβεβαιώνουν και τις επιλογές των ελλήνων λογοτεχνών για τον τρόπο που έχουν επιλέξει να περιγράψουν τους δικούς τους τρελούς ήρωες ή και να εμπνευστούν στο μέλλον για αληθοφανείς περιγραφές.

Γενικά περιγράφει τους τρελούς ως ζωντανούς-νεκρούς. Οι μανιακοί είναι «άλυωτοι νεκροί που αναπηδούνε ολόσωμοι από τους τάφους των» (σ. 87), οι ανοϊκοί είναι τυλιγμένοι με σάβανα, η δική του φωνή είναι «Μια φωνή από τον χαλασμό μου, μεσ' από το Φρενοκομείο φωνή τάφου, κραυγή αγωνίας ραγισμένη από την αρρώστια και την υπερκόπωση...» (σ. 96), και γι' αυτό οι νοσοκόμοι όταν αναφέρονται στους παράφρονες, ασυναίσθητα χρησιμοποιούν τον αόριστο «ήταν» και όχι το «είναι». Γιατί οι τρελοί δεν είναι. «Τώρα δεν είναι καθένας παρά ένας ίσκιος ανθρώπου, μια αχνή σκιαγραφία ανθρώπου, σχεδόν απροσδιόριστη» (σ. 93).

Αυτούς τους ζωντανούς-νεκρούς τους ξεχνάνε όλοι, είναι σαν να μην υπάρχουν. Κόβονται όλοι οι δεσμοί με τον έξω κόσμο. Η Μαρία Φαφαλιού, συγγραφέας του εξαιρετικού βιβλίου *Ιερά οδός 343*, σε συνέντευξή της²⁴⁵ στη *Lifo*, σε σχετική ερώτηση, διατύπωσε την άποψη: «ο κόσμος του ψυχιατρείου, δυστυχώς, δεν είναι διόλου ο σταθμός και η αφετηρία για αναζήτηση των χαμένων δεσμών με τη ζωή. [...]. Όχι, η ζωή στο Ψυχιατρείο είναι ένα τέλμα, με ελάχιστες, σπάνιες ακτίνες φωτός. Στο ψυχιατρείο, οι όποιοι δεσμοί χάνονται και πάνε». Και ο Φιλύρας στην ενότητα «Εγκατάλειψις» θα εκφράσει το πικρό του παράπονο:

Άλλοτε είχαν οι άνθρωποι κάποια εκτίμηση και αισθάνονταν τουλάχιστον πραγματικά τι σημαίνει ποίησης. Και πάλι κανείς δεν σε θυμάται πια. [...]. Ήμουν βέβαια ο Ρώμος, ο Ρώμος που διαλάλησε στην πλατεία Συντάγματος την αγάπη και τον έρωτά του [...]. Ούτε η χίμαιρα μιας κάποιας έστω και μακρινής σκέψεως ούτε ένα από τα ολόχρυσά αυτά φώτα της Αθήνας δεν τρεμοσβύνει για τον Ρώμο, όταν πέφτει η τρομερή νύχτα – η νύχτα των τρελών.
(σσ. 101-102)

²⁴⁵ https://www.lifo.gr/articles/greece_articles/233980/mnimes-apo-to-dromokaiteio-ksenagisi-sto-moyseio-toy-psyxiatrikoy-nosokomeiou

Η μόνη προοπτική για τους τρελούς, το μόνο μέλλον, η μόνη ελπίδα είναι ο θάνατος, κάτι πολύ συνηθισμένο μεταξύ των ψυχοπαθών και ταυτόχρονα πολύ επιθυμητός. «Ο μόνος που μας θυμάται συχνά είν' ο θάνατος. Ακούει τη μυστική μας επίκλησι, [...] κομίζοντας τα υπέρτατα δώρα του τα γλυκόπιτα δυνατά βάλαμά του, που μας χαρίζουν [...] την τελειωτική, την υπέρτατη κάλμα... [...] Όλοι κι αν μας ξεχάσουν, αυτός θα μας θυμηθή...» (σσ. 102-103).

Η ίδια ακριβώς αντίληψη για τον θάνατο ως λύτρωση για τους τρελούς, από μια ζωή χωρίς νόημα, υπάρχει και στο διήγημα του Γιώργη Ζάρκου «Ο υιός της σελήνης». Εκεί ο Ζάρκος διηγείται την ιστορία του τρελού Παπαδόπουλου, που «Έξι μήνες τις νύχτες κοιμάται δεμένος στα κάγκελα, έξω από τα αποχωρητήρια, σα σκύλος»²⁴⁶. Ο τρελός Παπαδόπουλος, «Ο υιός της σελήνης», αφού αφηγηθεί μια ιστορία για το ζωντάνι²⁴⁷, επιθυμεί διακαώς, αν καταφέρει να επιβιώσει επτά χρόνια στο τρελάδικο, να τον τουφεκίσουν να ησυχάσει.

Ένας που έζησε επτά χρόνια... (στο ζωντάνι) στα επτά χρόνια διέταξε ο μεγάλος να βγάλουν τον κατάδικο, του χάρισε τη λευτεριά του και τον ρώτησε τι χάρη θέλει να του κάμει ακόμη. Αυτός ζήτησε να χαλάσουν τα ζωντάνια. Τούκαμε τη χάρη ο μεγάλος, εχάλασε τα ζωντάνια κι όταν τύχαινε κανένας επαναστάτης τον τουφεκίζανε. Και συ φίλε μου, αν τα καταφέρεις και βγεις από τούτο το ζωντάνι (το φρενοκομείο) αυτό να ζητήσεις. Να βάλουν φωτιά να το κάψουν. Κι όταν τρελαίνεται κανείς να τον τουφεκίζουν. Εγώ αν ζήσω επτά χρόνια και με βγάλουν ζωντανό αυτό θα ζητήσω²⁴⁸.

Επειδή όμως αυτές είναι λογοτεχνικές μαρτυρίες, αξίζει να αναφερθεί το ντοκιμαντέρ της Jane Gabriel *Το νησί των απόβλητων*²⁴⁹, για την Αποικία ψυχοπαθών Λέρου. Ο φακός παρακολουθεί τους τρελούς την ώρα του φαγητού. Οι σκηνές είναι σοκαριστικές. Τρώνε με τα χέρια, οι νοσοκόμοι τους ταΐζουν με εξαιρετικά γρήγορους ρυθμούς, για να ξεμπερδεύουν, όπως θα έκαναν με ένα σκυλί. Ένας από

²⁴⁶ Γιώργης Ζάρκος, *Ζωντανά πτώματα*, ό.π., σ. 91.

²⁴⁷ Γιώργης Ζάρκος, *Ζωντανά πτώματα*, ό.π., σ. 97: σύμφωνα με την παράδοση της Θράκης, το ζωντάνι ήταν στρογγυλή πέτρινη κατασκευή σε μεγάλο βάθος μέσα στη γη, όπου έριχναν όσους σχεδιάζαν επαναστάσεις. Συνήθως ζούσαν εκεί, το πολύ δύο με τρεις μήνες και σπάνια ένα χρόνο.

²⁴⁸ Γιώργης Ζάρκος, *Ζωντανά πτώματα*, ό.π., σσ. 97-98.

²⁴⁹ https://www.youtube.com/watch?v=t_WcEn7SkZI&list=PL7CB3F677112F3989&index=2

τους φύλακες φαίνεται να έχει πιο ανθρώπινη συμπεριφορά. Νοιάζεται για τον τρελό του, τον ταΐζει με προσοχή και του μιλάει, επικοινωνεί μαζί του: «—Άντε έφαγες; Πιες νερό και πάμε. Θάρθεις μαζί μου;» Ο ίδιος άνθρωπος, όταν τον ρωτάνε τη γνώμη του για τους τρελούς και το μέλλον τους, θα απαντήσει ειλικρινά και αφοπλιστικά:

Όταν θα λερωθούνε θα πάμε, τον πλένουμε, τον ντύνουμε – τα πάντα. Είναι παιδιά που δεν αισθάνονται. Είναι ζώα. Για μένα είναι ζώα. Πώς το λένε; Είναι ζώα. Για μένα, η δική μου ιδέα στο μέλλον είναι ο θάνατος. Είναι ο θάνατος. Δεν υπάρχει άλλη λύση, αφού δεν υπάρχει βελτίωση νοσηλείας, να πούμε. Να πεις ότι άνθρωπος που θα νοσηλευθεί, να γίνει καλά, να πάει στο σπίτι του. Αφού είναι παιδιά που είναι για όλη τους τη ζωή καταδικασμένα²⁵⁰.

Αυτές οι ζοφερές σκηνές εναλλάσσονται με ευτράπελες διηγήσεις, τις οποίες βεβαίως και έχει γράψει ο Φιλύρας, ο οποίος προφανώς και διατήρησε το χιούμορ του και εντός του φρενοκομείου, αλλά μάλλον η διασπορά τους οφείλεται στους δημοσιογράφους, για να ελαφρύνουν τη συναισθηματική φόρτιση των αναγνωστών. Σ' αυτές τις διηγήσεις παρελαύνουν διάφοροι τύποι τρελών, όπως ο θεός μ' ένα κορδόνι στο λαιμό του, σύμβολο της παντοδυναμίας του για να βροντάει τους κεραυνούς του, και μπροστά στο μεγαλείο του οποίου ο Φιλύρας αισθάνεται μηδαμινός. «Μπρρ, κρα, κρα, μπουφ!... τον κεραυνό του. Ό,τι και να πω είνε τίποτα μπροστά στη μεγαλειώδη αυτή φράσι, τα ποιήματά μου δεν αξίζουν τίποτα, νοιώθω τον εαυτό μου μηδαμινό εξουθενωμένο μπροστά του» (σ. 86).

Στην κοινωνία των παλαβών, που είναι οργανωμένη με τάξεις, ανώτερες και κατώτερες, ανάλογα με το μεγαλείο της τρέλας τους, για άλλη μια φορά ο Φιλύρας αισθανόταν ότι ανήκε στο προλεταριάτο της τρέλας. «Κι η θέσις μου εδώ μέσα είνε... αξιοθρήνητη!». Δεν μπορούσε να ακολουθήσει το «σαβουάρ βιβρ» των τρελών, που θα σήμαινε βεβαίως την αποδοχή κάθε παραλογισμού και φαντασίωσης και την επικοινωνία με βάση την τρέλα του καθενός, γιατί: «Βλέπω τα υπέροχα πρόσωπα και τα πράγματα του βασιλείου της τρέλας, μέσα από το σμικρυντικό πρίσμα της αξιοθρήνητης αδυναμίας της λογικής, και γίνομαι περίγελως!...» (σ. 115). Ήταν τραγική η θέση του Φιλύρα. Ήταν περίγελως για τους έξω, γιατί τον θεωρούσαν τρελό, ήταν περίγελως και για τους τρελούς, γιατί με τη λογική που διέθετε ακόμη

²⁵⁰ Απομαγνητοφώνηση της σχετικής σκηνής από το πρώτο μέρος του παραπάνω ντοκιμαντέρ από το 5':40'' μέχρι 6':40''.

τον είχαν αποκλείσει από την κοινωνία τους. Για μια ακόμη φορά η ολοκληρωτική τρέλα ήταν το ποθούμενο αναισθητικό.

Το δράμα για τον Φιλύρα αναδύεται ακόμη τραγικότερο στα κείμενα της δεύτερης ομάδας. Η μνήμη, που ακόμη διέθετε, του ανακινούσε αναμνήσεις από την προηγούμενη ζωή του και συνέκρινε τη δυστοπία του Ψυχιατρείου με τη χαμένη ευτοπία της Αθήνας. Εδώ εφιαλτικό σκοτάδι, εκεί ολόχρυσα φώτα, εδώ αλλόφρονες φωνές μανιακών εκεί ανάλαφρη αρμονική μουσική, «εδώ πιο άσειστη κι από ταφόπετρα θα πέφτη η εντάφια οριστική μοναξιά μου εκεί θα κουβεντιάζουν αμέριμνοι, ευτυχισμένοι άνθρωποι που μια φορά και ένα καιρό γνώρισε ο Ρώμος...» (σ.118).

Ο Φιλύρας στα φωτεινά του διαλείμματα είχε διαύγεια και αυτοσυνείδηση, αίσθηση του πραγματικού και κριτική οπτική για τον εαυτό του. Εμφάνιζε μια μοναδική για την ποίησή μας αυτοκριτική, «για κείνο που θέλησε αλλά δεν μπόρεσε να εκφράσει», όπως το διατυπώνει στο ποίημα «Διαθήκη», με ημερομηνία 11.6.1930.

Σε νότα και ρυθμό, στίχο μεστό,
σ' ένα τραγούδι επόθησα να κλείσω
μιαν αρμονία, νόημα σωστό.
μα δεν κατόρθωσα θεία να μιλήσω,
παλμό να δώσω και να συγκλονίσω
την άπειρη ψυχή του κόσμου σε σεισμό²⁵¹.

Ακολουθούσαν όμως οι «Ωρες καταπτώσεως», η κατάθλιψη και η αποδοχή του αναπόφευκτου. «Εδώ ήρθα κι εγώ. Εδώ κλεισμένος ολομόναχος είδα τη ζωή σαν ένα τραγικό παιχνίδι της Μοίρας. Αποσυρμένος από τα εγκόσμια, πονεμένος και γελασμένος από όλα» (σ. 96).

Τα δυο τελευταία κεφάλαια της τρίτης ομάδας, «Παραλήρημα»²⁵² και «Φως εν τη σκοτία», είναι δυο παραληρηματικά κείμενα, στα οποία ο Φιλύρας, πιθανόν σε παραλήρημα ο ίδιος, μας κατέγραψε τις φαντασιώσεις του, τους ουτοπικούς χώρους που ήθελε να χαθεί. Το «Παραλήρημα» είναι πράγματι ένα ερωτικό παραλήρημα σε αναζήτηση μιας Θάλειας, που την έβλεπε στον ύπνο του και στον ξύπνο του, μαζί με

²⁵¹ Βλ. Τάσος Κόρφης, *Ρώμος Φιλύρας*, ό.π., σ. 20.

²⁵² Μισέλ Φουκό, *Η ιστορία της τρέλας*, ό.π., (σημ. 8), σ. 289: σύμφωνα με τη μεταφράστρια Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου το παραλήρημα προέρχεται από το αρχαίο ο λήρος, που σημαίνει μωρολόγημα και πρωτοεμφανίζεται στην αρχαία Ελλάδα (Δίων Κ59,6) και αργότερα στη νεότερη ιατρική, όπου παίρνει τη σημασία της παράκρουσης αλλά κυρίως του παραμιλητού, της παραλογιάς.

το τραγούδι που είχε συνθέσει για χάρη της. Το ποίημα που παρατίθεται, παρόλο που είναι ένα ερωτικό κάλεσμα, σφύζει από αναφορές στη φύση, επιβεβαιώνοντας τα δύο κεντρικά θέματα του Φιλύρα: γυναίκα και φύση. Ενδεικτικοί οι παρακάτω στίχοι:

Μία παραδείσια ήσουνα δροσούλα
μεσ' στης ζωής μου το στυγνό λιοπύρι,
μια ρόδινη, γλυκειά ωραία αυγούλα
άνθος γιομάτο μυρουδάτη γύρι.
Ήσουνα γλυκομίλητη μικρούλα,
παρηγοριάς άπειρης αυλάκι
που κύλαγες στα βρύα πεταλουδούλα
κι εχρύσωνες το πιο πικρό φαρμάκι²⁵³. (σ. 118)

Το ποίημα τελειώνει με την πρόσκληση της αγαπημένης να έρθει κοντά του ξανά, γιατί είναι βαθιά πεπεισμένος μέσα του ότι η παρουσία της θα είναι η «ζωοδότρα μιας υγείας χαμένης». Η πραγματικότητα είναι σκληρή για να συμβεί το ποθούμενο. Είναι όμως δυνατή η έλευση στα όνειρα, στα οράματα, με συνεχείς και επαναλαμβανόμενες παρουσίες, δίκην έμμονων εφιαλτών. «Ωστόσο έρχεσαι στ' όνειρο, για να με βασανίζεις σαν έμμοнос εφιάλτης. Ήρθες και χθες και προχθές. Και ξαναήρθες απόψε...».

Ακολουθεί μια ποιητικότερη περιγραφή απεκδυσίας της ποθητής ερωμένης, χωρίς ίχνος χυδαιότητας και αθυροστομίας. Η επανάληψη του ρήματος «γδυνόσουνα» τέσσερις φορές, σηματοδοτεί τη διάρκεια της ερωτικής προσμονής, πριν την κορύφωση. Ο ποιητής Διονύσης Καψάλης χαρακτηρίζει το κείμενο πεζό ποίημα και το αξιολογεί ως ένα από τα ωραιότερα ποιήματα που έχει διαβάσει²⁵⁴.

Γδυνόσουνα. Κλειστά τα παράθυρά σου, η γρίλλια σου και ο ροζ
μπερντές. [...]

Και εγδυνόσουνα. Κι εφτερούγιζαν γύρω σου χιλιάδες έρωτες
με μικρά φτερά κι έβλεπα πέταλα ρόδων να σκορπιούνται στα
λευκά σου σεντόνια [...]

²⁵³ Το ποίημα αυτό είναι δημιούργημα εκείνης της στιγμής. Ο Φιλύρας όμως, όπως και ο Βιζυηνός, θυμάται δικιά του ποιήματα, γραμμένα χρόνια πριν, όπως την «Αγέρωχη», την οποία παρεμβάλλει στο κεφάλαιο «Φως εν τη σκοτία», αλλά και ποιήματα άλλων, όπως μια στροφή από το ποίημα του Γεράσιμου Μαρκορά «Παράπονο πεθαμένης», το οποίο προτάσσει της ενότητας «Οι "ήσυχτοι" διασκεδάζουν». Όλα τα υπόλοιπα είναι πρόσφατες δημιουργίες. (Βλ. Γιάννης Παπακώστας, «Ανάμεσα στη σκιά και στο φως» στο: *Η ζωή μου*, ό.π., σ. 179).

²⁵⁴ Στο ίδιο, (σημ.70), σ. 178.

Και εγδυνόσουνα. Και άρχιζε ο χορός των επίπλων. Και ο καθρέπτης, εραστής της ντουλάπας χρόνια κολλημένος μαζί της εμιλούσε στην ψιλόλιγνη σιφονιέρα [...]

Και εγδυνόσουνα. Και εφορούσες εσύ αραχνοϋφαντο νυκτικό και εγώ απ' έξω τα σάβανά μου. [...] Τώρα κάτσε εσύ και κοιμήσου, εγώ τραβώ. [...] Έπειτα ας παραταχθούν τα εξαπτέρυγα των ερώτων. Έπειτα ο ίππος μου ο πολεμικός. Κι έπειτα εγώ ο νεκρός. (σσ. 119-120)

Μετά τον ερωτικό οίστρο, ο θάνατος. Μελλοντικά νεκρός ο Φιλύρας αλλά και μεταφορικά νεκρός, μέσα στο ψυχιατρείο.

Σ' αυτό το κείμενο, σ' αυτό το πεζό ποίημα κατά τον Διονύση Καψάλη, επιβεβαιώνεται ο χαρακτηρισμός του Βάρναλη για τον Φιλύρα ότι είναι πρωτοπόρος του σουρρεαλισμού. Γιατί, τι άλλο από υπερρεαλιστική γραφή²⁵⁵ είναι το απόσπασμα: «Και η κουνουπιέρα κυματιστή έκανε υποκλίσεις στο σκαμνάκι της τουαλέτας και η τουαλέττα έφευγε, γλυστρούσε, εκρυβότανε, εγύριζε πίσω μεθυσμένη από την τζαζ των σακκακιών» (σ. 119).

Η επόμενη ενότητα, «Φως εν τη σκοτία», έχει επίσης λυρικό περιεχόμενο, με ποιητικό λόγο, και αναφέρεται πάλι σε μία γυναικεία μορφή. Μεταφέρει όλους τους ματαιωμένους του έρωτες σ' αυτή τη γυναικεία μορφή. Μάλλον πρόκειται για ένα ανανταπόδοτο έρωτα για μία εκ των γιατρών ή νοσοκόμων, οφειλόμενος πιθανόν σε ένα συμπονετικό βλέμμα ή σε μια περισσότερο ανθρώπινη συμπεριφορά, που φώτισε το σκοτάδι του φρενοκομείου.

Ω γλυκυτάτη ιέρεια του πόνου μου, [...] Εσύ είσαι που με τη συγκρατημένη ερωτική διάθεσι [...] μ' έκανες να δω μέσα στο ατέρμονο σκοτάδι της μόνωσης λίγο φως, λίγη ζωή... [...] Πέρασες και μου ψιθύρισες άφωνα, χωρίς καν ν' ακρανοίξης τα χείλη, όλα εκείνα που ποθούσα ν' ακούσω, όλα εκείνα που είνε για με η ζωή και ο θάνατος. [...] Ας είσαι ευλογημένη ιέρεια του πόνου μου!... [...] Με κύτταξες, όπως δεν κύτταξες κανέναν από τους τρελλούς

²⁵⁵ Ρώμος Φιλύρας, *Η ζωή μου*, ό.π., (σημ. 76), σ. 182: ο Στεργιόπουλος θεωρεί ότι ο Φιλύρας «με το αποδεσμευμένο ποιητικό του υποσυνείδητο και τους χαλαρωμένους λογικούς του συνειρμούς, εφάρμοσε ανεπίγνωτα τη θεωρία του υπερρεαλισμού, κατά τρόπο αυθεντικότερο από τους ίδιους τους υπερρεαλιστές. Μπόρεσε να αποδεσμεύσει όσα δε θα τολμούσε, αν ο έλεγχος της λογικής του δεν είχε χαλαρώσει από την αρρώστια».

που βούιζαν γύρω μου, [...] Όταν τελείωσε η επίσκεψις των γιατρών, έφυγες και συ με τους σοβαρούς ανθρώπους με τις άσπρες καμιζόλες, [...] Έφυγες, μα το άρωμά σου έμεινε για πολύ να με συντροφέψη. [...] Έφυγες μα η ματιά σου έμεινε στις φλέβες μου, η φωνή σου διάχυτη στον αέρα. (σσ. 120-123)

Όπως στην προηγούμενη Θάλεια αφιέρωσε ένα ποίημα, το ίδιο επιχειρεί και εδώ, αλλά με ένα παλιό του ποίημα, την «Αγέρωχη». Είχε επίγνωση ότι έχει μειωθεί η ικανότητα της καλλιτεχνικής του δημιουργίας και ζητούσε συγχώρεση από τη νέα αγαπημένη για τη σπασμένη του λύρα: «Συγχώρεσέ με, ω Μούσα, ω γυναίκα ασύγκριτη, αν οι στίχοι μου μοιάζουνε με λυγμούς, αν ο αίνος μου μοιάζει με στοναχή μιας συντριμμένης λύρας...» (σ.124).

Μ' αυτή τη συντριμμένη λύρα θα πορευθεί ο Ρώμος Φιλύρας μέχρι τον θάνατό του, παρηγοριά και στήριγμα στο σκοτάδι της τρέλας.

5 ΓΙΩΡΓΗΣ ΖΑΡΚΟΣ (1902-1967)

αυτός ο τρελός που δεν είχε τρελαθεί, μπόρεσε να γράψει για την τρέλα και τους τρελούς, όπως άλλοι γράφουν ερωτικές ιστορίες

Θωμάς Γκόρπας

Ο Γιώργης Ζάρκος δεν ήταν τρελός. Κι όμως στις αρχές δεκαετίας του '30, ο περιθωριακός κομμουνιστής Γ. Ζάρκος, βρέθηκε, με ακούσια εισαγωγή, έγκλειστος για 50 ημέρες στο Δημόσιο Ψυχιατρείο στο Δαφνί για παρακολούθηση.

Εξαρχής πρέπει να τονιστεί ότι ο λογοτέχνης Γ. Ζάρκος ανήκει στην κατηγορία εκείνων των ανθρώπων που ο εγκλεισμός τους στο φρενοκομείο είναι το αποτέλεσμα επιλογής και απαίτησης μιας «καθωσπρέπει» κοινωνίας είτε γιατί η συμπεριφορά τους είναι περίεργη και ακατανόητη είτε γιατί ο λόγος και η δράση τους αντιβαίνουν στους συνήθεις κανόνες και στις κατεστημένες κοινωνικές δομές. Για τον Ζάρκο ισχύουν και τα δύο.

Πρώτος ο Γιώργος Χατζόπουλος, μετά από επίπονες και μακροχρόνιες έρευνες παρουσίασε ένα στοιχειώδες χρονολόγιο για τη ζωή του, σύμφωνα με το οποίο²⁵⁶:

Ήταν ένα από τα έξι παιδιά μιας εύπορης οικογένειας από την Αμαλιάδα, φοίτησε σε τεχνική σχολή και δούλεψε σε μηχανουργείο και στη συνέχεια μπαρκάρισε και ταξίδεψε ως δευτερός μηχανικός σε φορτηγά καράβια. Η ζωή του ήταν ιδιαίτερα περιπετειώδης. Ως μέλος του ΚΚΕ, στη δικτατορία του Μεταξά εκτοπίστηκε στην Ανάφη όπου παρέμεινε επτά χρόνια εξόριστος και στη συνέχεια οδηγήθηκε στις φυλακές Αβέρωφ.

Αντιδιανοούμενος και αντιεξουσιαστής, έγραψε την περίοδο 1930-1940 πέντε λίβελλους εναντίον γνωστών λογοτεχνών. Στόχοι του ήταν ο Άλκης Θρύλος, ο Αιμίλιος Χουρμούζιος, ο Πέτρος Χάρης, ο Παύλος Νιρβάνας, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος και ο Κωστής Παλαμάς²⁵⁷. Οι λίβελλοι αυτοί, μαζί με το λεγόμενο «επεισόδιο του *Πυρσού*», ήταν η αιτία για την ψυχιατρική περιπέτεια του Γιώργη Ζάρκου.

Ο Ζάρκος διαπίστωσε το 1930 ότι η *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* είχε δημοσιεύσει ένα διήγημά του με άλλο όνομα. Τη μήνυσε για λογοκλοπή και επειδή δεν είχε χρήματα για δικαστικούς αγώνες επέλεξε να αντιδράσει «επαναστατικά».

²⁵⁶ Γιώργης Ζάρκος, *Τέσσερις λίβελλοι*, επιμέλεια-εισαγωγή: Διαμαντής Καράβολας, εκδ. Φαρφουλάς, Αθήνα 2007, σσ. 9-10.

²⁵⁷ Βλ. Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Βαδίζοντας προς την τρέλα*, ό.π., σ. 23.

Έγραψε τους παραπάνω λίβελλους, για όσους θεωρούσε συνυπεύθυνους, καθώς και υβριστικές επιστολές και απείλησε με ξυλοδαρμό τον Παλαμά, ως υπεύθυνο φιλολογικής ύλης²⁵⁸. Στη συνέχεια σε ώρες καταστημάτων έσπασε με πέτρες τη βιτρίνα του βιβλιοπωλείου «Πυρσός» και ο Διαμαντής Καράβολας υποστηρίζει ότι «τα σπασίματα εξέφραζαν και σε συμβολικό επίπεδο την συνεπή με τις ιδέες του προσπάθεια για το σπάσιμο της πνευματικής βιτρίνας τόσο του συντηρητισμού όσο και του ψευτοπροοδευτισμού»²⁵⁹.

Για τις πράξεις του αυτές, ο Ζάρκος καταδικάστηκε σε πεντάμηνη φυλάκιση και στη συνέχεια οδηγήθηκε αυθαίρετα με εισαγγελική εντολή στο Δαφνί για παρακολούθηση. Παρέμεινε εκεί για πενήντα ημέρες. Από την παραμονή του εκεί προέκυψαν δύο βιβλία, που κυκλοφόρησαν το ένα, το 1932, με τίτλο: *Η τρέλα σ' όλα τα στάδια ή πενήντα μέρες στο τρελλοκομείο* και το άλλο, το 1934, με τίτλο: *Ζωντανά πτώματα*. Ο Ζάρκος στα βιβλία αυτά περιέγραψε με ωμό ρεαλισμό και σχεδόν αυτόματη γραφή τις άθλιες συνθήκες που επικρατούσαν στο ψυχιατρείο, τον εξευτελισμό των τροφίμων, την ωμή βία που υφίσταντο, την εκμετάλλευση και την εξαθλίωσή τους²⁶⁰.

Ο ψυχίατρος Γεράσιμος Ρηγάτος σχολιάζει ότι «οι περιγραφές του Ζάρκου προκαλούν φρίκη. Η έλλειψη χώρων, πόρων, εξειδίκευσης προσωπικού, οι συνθήκες υγιεινής κ.λπ. θυμίζουν τοπίο δαντικής κόλασης. Σχεδόν δεν πιστεύεις πως μπορεί να ήταν έτσι οι συνθήκες διαβίωσης...». Και οι σύγχρονοί του δυσκολεύονταν να τον πιστέψουν, αν και ο Ζάρκος είχε απαντήσει στις κατηγορίες ως εξής:

Μα γιατί να γράψω πράγματα από τη φαντασία μου, για να διδάσکو και να συγκινήσω με φόβο πως θα πέσω καντάρια έξω, αφού θα 'ναι φαντασίες και να μη γράψω πράγματα αληθινά; Εμένα αυτά που βλέπω με συγκινούν και κλαίω, μου κάνουν φρίκη, μου προκαλούν αηδία ή με κάνουν να μισώ. Και είναι πράγματα, που είναι αδύνατο να τα φανταστεί κανείς για να τα γράψει. Άρχισα 'δω

²⁵⁸ Βλ. Γιώργης Ζάρκος, «Χυδαίος και ταυτόχρονα θείος», blog NEA ΠΑΙΔΕΙΑ, διαδικτυακή διεύθυνση: <http://ex-amaxis.gr/giorgis-zarkos-chydaios-kai-taytochrona-theios/> τελευταία ανάκτηση: 12.07. 2019.

²⁵⁹ Γιώργης Ζάρκος, *Τέσσερις λίβελλοι*, ό.π., σ. 11.

²⁶⁰ Χρήστος Μπελόπουλος, *Ψυχοαντιμαχίες*, «Ζωντανά πτώματα, Η καθημερινή ζωή στο ψυχιατρικό άσυλο (Γιώργης Ζάρκος)», διαδικτυακή διεύθυνση: <https://belopoulos.blogspot.com/2017/05/GiorgisZarkos.html> τελευταία ανάκτηση: 10.07.2019.

μέσα να πιστεύω πως τα φοβερότερα πράγματα γίνονται μόνο στην πραγματικότητα²⁶¹.

Μ' αυτή την αλήθεια συμφωνεί ο Κώστας Βάρναλης, ο οποίος στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης του βιβλίου *Ζωντανά πτώματα*, το 1934, παρατηρούσε ότι ο Ζάρκος έχει ένα ζωντανό ρεαλισμό, άμεσο, ουσιαστικό και απροσποίητο, που σου μεταφέρει μεν τη φρίκη της πραγματικότητας, αλλά δεν αφήνει κανένα περιθώριο ότι κάτι από αυτά είναι πλάσμα της φαντασίας τού συγγραφέα ή κάποια υπερβολή²⁶². Και θεωρεί ότι ο εγκλεισμός του Ζάρκου τελικά στράφηκε κατά όσων τον κυνηγήσανε:

Αυτοί, που τον κλείσανε τον Ζάρκο στη φυλακή και στο φρενοκομείο δεν υποψιαζόντανε πως αυτός ο ανυπεράσπιστος άνθρωπος είχε μέσα του κρυμμένο ένα φοβερό στίλετο: το συγγραφικό του ταλέντο. Μ' αυτό εκδικήθηκε και τον εαυτό του και όλους τους άλλους, που είχανε την ίδια τύχη μ' αυτόν αλλά δεν είχανε και το λογογραφικό του χάρισμα²⁶³.

Χρόνια αργότερα, τη δεκαετία του 1980, δύο ντοκιμαντέρ που γυρίστηκαν για την «Αποικία ψυχοπαθών της Λέρου», *Οι αζήτητοι*²⁶⁴ του Κωστή Ζώη και *Το νησί των απόβλητων*²⁶⁵ της Jane Gabriel, υπερθεμάτισαν τις μαρτυρίες του Ζάρκου. Οι περιφερόμενοι γυμνοί, άνδρες και γυναίκες, οι αλυσοδεμένοι στα κρεβάτια και στα κάγκελα, τα αλυσοδεμένα μεταξύ τους πόδια, όπως στα ζώα, οι κραυγές και τα ουρλιαχτά, οι συνωστισμένοι σε τεράστιους θαλάμους τρόφιμοι, φαντάζουν σαν να βγήκαν από τα *Ζωντανά πτώματα* του Ζάρκου ή πως ο Ζάρκος είχε γυρίσει αυτά τα ντοκιμαντέρ. Η ένοχη σιωπή της κοινωνίας έσπασε, με το κίνημα της αντιψυχιατρικής και με τις συγκλονιστικές μαρτυρίες που προέκυψαν από τα προαναφερόμενα ντοκιμαντέρ και από φωτογραφίες της Antonella Pizzamiglio²⁶⁶ και του Alex Majoli²⁶⁷.

²⁶¹ Βλ. Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Βαδίζοντας προς την τρέλα*, ό.π., σ. 24.

²⁶² Βλ. Γιώργης Ζάρκος, *Ζωντανά πτώματα*, Κάλβος, Αθήνα 1981, σ. 7.

²⁶³ Στο ίδιο, σ. 9.

²⁶⁴ Κωστής Ζώης, *Οι αζήτητοι (The rejected)*, 1982, διαδικτυακή διεύθυνση:

<https://vimeo.com/32960558>

²⁶⁵ Jane Gabriel, *Το νησί των απόβλητων (Island of outcasts)*, της, 1990, διαδικτυακή διεύθυνση:

<https://www.youtube.com/watch?v=qbloZg3PLtg&list=PL7CB3F677112F3989&index=1>

²⁶⁶ Διαδικτυακή διεύθυνση: <https://www.youtube.com/watch?v=KrnasN81BSA>

²⁶⁷ Διαδικτυακή διεύθυνση: <https://www.magnumphotos.com/newsroom/leros/>

Ο Ζάρκος ήταν πολυγραφότατος²⁶⁸, αλλά εξακολουθεί να είναι σήμερα δυσεύρετος. Οι περισσότεροι τίτλοι είναι εξαντλημένοι, οι δημόσιες βιβλιοθήκες τον αγνοούν και ούτε λόγος βέβαια για σχολικά βιβλία.

Κατά τον Διαμαντή Καραβόλα «Ο Γιώργης Ζάρκος αποτέλεσε μια μοναδική περίπτωση ενοχλητικής παρουσίας για όλων των ειδών τα κατεστημένα των γραμμάτων και του πνευματικού κόσμου της εποχής του». Ο Ζάρκος είναι ενοχλητικός όχι μόνο για την ουσία των γραφομένων του αλλά και για την επιλογή της φωνητικής γραφής, για τις ωμές και ξερές περιγραφές, το ασεβές και κατάμαυρο χιούμορ του²⁶⁹.

Ο ίδιος ο Ζάρκος υποστηρίζει τις επιλογές του: « Δεν θέλο αν τυχόν αφίσο κάτι που θα κάνι αργότερα κανένα να ασχολιθί με το έργο μου, να με βρι κακομίρι, ζιτιάνο καρτερικό...που όταν έτρογα ένα χαστούκι στο ένα μάγουλο, γύριζα κι από τάλο»²⁷⁰.

Το πόσο είχε συγκλονιστεί ο Ζάρκος από τις συνθήκες στο ψυχιατρείο φαίνεται και από όσα γράφει στο διήγημά του, «Ο υιός της σελήνης», εγκιβωτισμένη ιστορία για έναν ψυχασθενή, στο βιβλίο του *Ζωντανά πτώματα*:

Το τρελοκομείο είναι η μεγαλύτερη τραγωδία του κόσμου. Η τραγωδία των τραγωδιών. Είναι πολύ δύσκολο, και για τις δυνάμεις μου, τώρα σχεδόν αδύνατο, να γράψω αυτήν την τραγωδία με τα 859 πρόσωπα που του καθ' ενού η ζωή είναι μια τραγωδία. [...] Θα 'θελα το βιβλίο μου να 'χε μεγάλη κυκλοφορία, να γινόταν ένα μεγάλο έργο ένα αριστούργημα και θα 'κανα τη θυσία να με πουν μεγάλο ταλέντο, σπουδαίο λογοτέχνη και «διανοούμενο», γιατί έτσι θα γινόταν ένα δυνατό όπλο, ένα μαστίγιο που θα μαύριζε τα πλευρά αυτουनों που φταίνε γι' αυτό το αίσχος²⁷¹.

Επειδή ο Ζάρκος δεν ήταν τρελός και δεν τον έκλεισαν στο Δρομοκαΐτειο αλλά στο Δημόσιο Ψυχιατρείο, ίσως θεωρηθεί ότι δεν θα έπρεπε να συμπεριληφθεί στο

²⁶⁸ Έγραψε και εξέδωσε τα εξής: 1. *Δεν είναι σπουδαίο πράγμα ο θάνατος* (1928) 2. *Η τρέλα σ' όλα τα στάδια* (1931) 3. *Ζωντανά πτώματα* (1934) 4. *Βιτριόλι* 5. *Η μεγάλη στρατιά* (1945) 6. *Ένα αθώο μωτιστόρημα* (1945) 7. *Ομάδα συμβίωσης πολιτικών εξορίστων Ανάφης* (196) 8. *Νουβέλες και διηγήματα* (1927-1948) 9. *Συνωμοσία-σελίδες χρονικού* (1951) 10. *Τα σκατά* (1953). Τα με αριθμό 1 και 10 δεν έχουν ακόμη βρεθεί, καθώς και ο πρώτος λιβελός του με τίτλο: «Το σοβαρό περιοδικό της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας».

²⁶⁹ Βλ. Γιώργης Ζάρκος, *Ζωντανά πτώματα*, ό.π., σσ. 10-12.

²⁷⁰ Βλ. Γιώργης Ζάρκος, «Χυδαίος και ταυτόχρονα θείος», blog NEA ΠΑΙΔΕΙΑ, ό.π., (στην αντιγραφή ακολουθήθηκε η φωνητική γραφή του Ζάρκου).

²⁷¹ Γιώργης Ζάρκος, «Ο υιός της σελήνης», στα: *Ζωντανά Πτώματα*, ό.π., σσ. 89-90.

σώμα αυτής της εργασίας. Θα ήταν και πάλι ξεχασμένος. Δεν του αξίζει. Και επιπλέον όσα ο ίδιος γράφει για το Δαφνί, θα είναι μελλοντικά, για κάποιον ερευνητή, στοιχεία σύγκρισης με τη λειτουργία του Δρομοκαΐτειου, την εποχή του Βιζυηνού και την εποχή του Φιλύρα. Ο ίδιος γράφει στο *Η τρέλα σ' όλα τα στάδια*:

[...] Στο Δρομοκαΐτειο είναι κάπως καλύτερα από το δημόσιο ψυχιατρείο [...] αλλά το δημόσιον ψυχιατρείο δεν είναι ψυχιατρείο αλλά νεκροταφείο που θάβονται οι άνθρωποι ζωντανοί. [...] Στο Δημόσιο Ψυχιατρείο πάνε όσοι είναι φτωχοί [...] κι αναλαβαίνει το Κράτος να τους ξεμπερδέψει. Είναι μα την αλήθεια πρόστυχο αυτό που κάνει το Κράτος. Θάτανε προτιμότερο να τους τουφεκίζανε τους «ανίατους» τρελούς παρά που τους τυραννούνε, ένα, ή δύο, ή τρία χρόνια, μέχρι που τους πεθαίνουνε... ο κόσμος νομίζει πως πεθαίνουνε μοναχοί τους, η αλήθεια όμως είναι πως το Κράτος τους δολοφονεί. Ξεμπερδεύεται ένα ποσοστό που περισσεύει για να ζούνε οι άλλοι πιο ανθηρά²⁷².

Σύμφωνα με μαρτυρία του Θωμά Γκόρπα, ο Ζάρκος, αν και κυνηγημένος, από ένα κύκλο λογοτεχνών που σύχναζε στο καφενείο της Στοάς Θεμιστοκλέους, μεταξύ των οποίων και ο Μυριβήλης, εθεωρείτο «σπουδαίο» πρόσωπο, τον αναγνώριζαν «μεγάλο» και έτρεμαν τον λόγο του. Ο Θωμάς Γκόρπας παραδίδει την ακόλουθη εικόνα του παρεξηγημένου και ταυτόχρονα γοητευτικού αυτού συγγραφέα:

Στα χρόνια του '50 που τον έζησα, ο Ζάρκος, μοναχικός χωρίς να χρειάζεται τίποτε, ήταν καφενόβιος, και ταβερνόβιος αλλά και ακούραστος περιπατητής, φτωχός, κουρασμένος, είρων, χιουμορίστας, απαρηγόρητος κομμουνιστής, σοφός, ωραίος – όλα αυτά πολύ. Έπινε συνεχώς καφέ και κάπνιζε συνεχώς τσιγάρο κ' έγραφε πάνω σε πακέτα τσιγάρων κι ό,τι χαρτί βρισκόταν, με μολύβι κοντό, την ώρα που μας περίμενε στο στέκι, όταν έφτανε πρώτος²⁷³.

²⁷² Γιώργης Ζάρκος, *Η τρέλα σ' όλα τα στάδια*, Κάλβος, Αθήνα 1981, σσ. 102-103.

²⁷³ Γιώργης Ζάρκος, *Τέσσερις λίβελλοι*, ό.π., σσ. 75-76.

Συμπεράσματα

Ολοκληρώνοντας το συναρπαστικό ταξίδι με τους Έλληνες λογοτέχνες που εισήχθησαν και νοσηλεύτηκαν στο Δρομοκαΐτειο Φρενοκομείο και στο Δημόσιο Ψυχιατρείο Δαφνίου την περίοδο 1850-1950, διαπιστώθηκε ότι η τρέλα τους προκλήθηκε από ένα συνδυασμό οργανικών, ψυχολογικών και κοινωνικών αιτιών.

Ο Βιζυηνός και ο Φιλύρας είχαν διαγνωσθεί με σύφιλη, η οποία στο τρίτο στάδιο, με την προϊούσα παράλυση των φρενών, είχε προδιαγεγραμμένη την εξέλιξη της ασθένειας στην τρέλα. Ο Μητσάκης είχε διαγνωσθεί με σχιζοφρένεια παρανοϊκής μορφής και ο Βώκος έπασχε εκ χρόνιου εκφυλογενούς παραληρήματος, που όταν ήταν σε παροξυσμό έπρεπε να εισαχθεί για θεραπεία. Για τον Ζάρκο δεν υπάρχει διάγνωση και γιατί δεν έχει διασωθεί μεγάλο μέρος του αρχείου του Δημόσιου Ψυχιατρείου και γιατί ο Ζάρκος δεν εισήχθη για θεραπεία αλλά για παρακολούθηση.

Η επιτάχυνση όμως της έκλυσης της τρέλας, για όλους, οφείλεται και σε μια σειρά από κοινωνικά αίτια, όπως ο ανεκπλήρωτος ή ματαιωμένος έρωτας, η ακραία φτώχεια, η κοινωνική απαξίωση και ένα αίσθημα αποτυχίας. Σχεδόν όλοι πριν την εισαγωγή τους στο Δρομοκαΐτειο βρίσκονταν σε οικονομική δυσπραγία. Ο Βιζυηνός ζούσε με ένα γλίσχρο μισθό του Ωδείου, ο Μητσάκης ζούσε με μία δραχμή την ημέρα που του έδινε ο ταμίας των εκδόσεων Φέξης και έμεινε για μεγάλο χρονικό διάστημα άστεγος. Ο Φιλύρας κυκλοφορούσε με ράκη μιας παμπάλαιης στρατιωτικής στολής και στο τέλος φορούσε ρούχα που του χάριζαν. Ο Βώκος αναγκάστηκε, μέσω του Φιλύρα, να «σκοτώσει» παλιά περιοδικά του *Καλλιτέχνη* για να εξασφαλίσει ένα γενναίο γεύμα.

Για τον καθένα υπήρξαν ειδικές συνθήκες εξαιτίας των οποίων επιβαρύνθηκε η οργανική ή βιολογική προϋπάρχουσα αιτία και επιτάχυναν την πορεία τους προς τον σκοτεινό κόσμο της τρέλας. Στον Βιζυηνό συσσωρεύτηκαν μια σειρά από αρνητικά γεγονότα και αποτυχίες, τα οποία δεν μπόρεσε να διαχειριστεί. Ορφάνια και ελλιπής διαμόρφωση του υποκειμένου εξαιτίας της απουσίας του πατέρα, με αναζήτηση ταυτότητας φύλου. Ακραία φτώχεια που βίωσε στα παιδικά του χρόνια και γι' αυτό και έβαλε στόχο ζωής να αποκτήσει οικονομική επιφάνεια. Ο θάνατος του προστάτη του Ζαρίφη που τον ανάγκασε να επιστρέψει στην Αθήνα και να αντιμετωπίσει το εχθρικό κλίμα και την αδιαφορία των λογοτεχνικών κύκλων και της κριτικής μέχρι και το 1892, αν και είχε δημοσιεύσει μέχρι τότε το σύνολο σχεδόν των διηγημάτων

του (εκτός του «Μοσκόβ-Σελήμ»). Η αποτυχία να εκλεγεί Καθηγητής στην έδρα Ιστορία της Φιλοσοφίας, παρά τις εξαιρετικές σπουδές του και το επιστημονικό του έργο. Η αποτυχία του να βρει χρυσάφι στο μεταλλείο του Σαμόκοβο. Όλα αυτά μαζί, του διαμόρφωσαν ένα αίσθημα αποτυχίας, μια ματαιωμένη ζωή. Αναζήτησε σε μια τελευταία απεγνωσμένη προσπάθεια την προσωπική ευτυχία και την καταξίωση μιας ρημαγμένης ζωής στο πρόσωπο της μικρής Μπετίνας. Η προϋπάρχουσα σύφιλη όμως σε συνδυασμό με τη ματαίωση όλων των προσδοκιών του επιτάχυναν την έκλυση της τρέλας. Είχε απώλεια συνείδησης και εκδήλωσε τη φαντασίωση του πολυεκατομμυριούχου και το ερωτικό παραλήρημα για την Μπετίνα, που θα τον οδηγήσει τελικά στον εγκλεισμό του.

Το ίδιο αίσθημα αποτυχίας και ματαιωμένης ζωής είχε και ο Μητσάκης για δύο πολύ βασικούς λόγους. Παρόλο που ήταν λογοτέχνης σπάνιας δεινότητας, δεν κατάφερε να εκδώσει ούτε ένα βιβλίο, γεγονός που τον απέκλειε από τον κατάλογο των συγγραφέων. Η απαξίωσή του από τον Παλαμά και η σύγκρουση μαζί του προκάλεσαν τον πρώτο εγκλεισμό στο Φρενοκομείο της Κέρκυρας. Η σχιζοφρένεια παρανοϊκής μορφής ολοκλήρωσε την πορεία προς την τρέλα.

Ο Φιλύρας με την περίεργη και ιδιόρρυθμη εμφάνιση, με την εμμονή του στα μεγαλεία και την ευγενική καταγωγή, με το κυνήγι της ιδανικής γυναίκας, έγινε πολύ νωρίς αντικείμενο πειραγμάτων στους αθηναϊκούς δρόμους και μέσο ψυχαγωγίας και διασκέδασης των νεαρών της εποχής. Ο Φιλύρας γνώριζε ότι είχε σύφιλη, την οποία δεν κατάφερε να θεραπεύσει εγκαίρως και, επειδή γνώριζε την εξέλιξη της νόσου, καθώς είχε επίγνωση της κατάστασής του, προχώρησε σε εκούσιο εγκλεισμό στο Δρομοκαΐτειο για να θεραπευτεί.

Για τον Βώκο, εκτός από τη διάγνωση της ασθένειας δεν υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες, καθώς τα χειρόγραφα του που φυλάσσονται στο Ε.Λ.Ι.Α δεν έχουν ακόμη μελετηθεί. Επιβάλλεται όμως να μελετηθεί, γιατί ο Βώκος εκτός από λογοτέχνης συγκέντρωνε και πολλές άλλες ιδιότητες στο πρόσωπό του, πολύ κοντά στον χαρακτηρισμό του *homo universalis* της Αναγέννησης.

Ο Ζάρκος με την εκκεντρική και ιδιόρρυθμη συμπεριφορά του, με την επιλογή της φωνητικής γραφής στα κείμενά του, με τις συνεχείς καταγγελίες κάθε εξουσιαστικής δομής, με το χυδαίο πολύ συχνά λεξιλόγιο για πρόσωπα ευπόληπτα, και με αξιόποινες ποινικές πράξεις όχι μόνο οδηγήθηκε στη φυλακή αλλά και στο ψυχιατρείο για παρακολούθηση εξαιτίας της ακατανόητης συμπεριφοράς του.

Η περίπτωση του Ζάρκου επιβεβαίωσε την αντίληψη ότι η κοινωνία είναι δυνατόν να θεωρήσει τρελό και να απομονώσει, δια του εγκλεισμού του στα ψυχιατρεία-φρενοκομεία, όποιον συμπεριφέρεται έξω από τη νόρμα, είναι ενοχλητικός με την ασεβή πιθανόν κριτική του στις εξουσιαστικές δομές και προβαίνει σε πράξεις στο όριο της παραβατικότητας.

Ιδιόρρυθμη και εκκεντρική συμπεριφορά, συνδυασμένη με περίεργη εξωτερική εμφάνιση και ενδυμασία είχαν όλοι πολύ πριν την εκδήλωση της τρέλας. Βασικό σχεδόν γνώρισμα όλων ήταν η υπερκινητικότητα σε όλες τις μορφές της. Μετακινήσεις συνεχείς από πόλη σε πόλη σε όλο τον κόσμο, όπως ο Βιζυηνός και ο Βώκος. Ο Μητσάκης, με διαρκείς μετακινήσεις, περιπάτους, ταξίδια, μετακομίσεις, ήταν ένας *flaneur* που δημιουργούσε δεσμούς με το αστικό περιβάλλον όπως ο Baudelaire και ο Benjamin. Τον Φιλύρα δεν μπορούσαν ούτε να τον φανταστούν καθιστό και ο Βώκος ήταν ένας ακούραστος περιπατητής. Ήταν όλοι τους με έναν τρόπο πλάνητες, περαστικοί, χωρίς σημείο αναφοράς, χωρίς εστία.

Οι περισσότεροι με κάποιο τρόπο είχαν αναφερθεί στην τρέλα στο λογοτεχνικό τους έργο, πολύ πριν ασθενήσουν. Ο Βιζυηνός στα διηγήματά του, χρησιμοποιώντας τις γνώσεις ψυχολογίας και ψυχιατρικής που είχε αποκτήσει, περιέγραψε με πολύ θετικό τρόπο τα ευαγή ιδρύματα των φρενοκομείων στη Γερμανία και μας έδωσε χαρακτήρες τρελών πάρα πολύ αληθοφανείς και ως προς την κλινική συμπεριφορά τους και ως προς τα αίτια που τους είχαν οδηγήσει στην τρέλα. Ο Μητσάκης σε μια δημοσιογραφική αποστολή είχε επισκεφθεί το Φρενοκομείο της Κέρκυρας το 1886 και είχε γράψει πέντε σπονδυλωτά ταξιδιωτικά κείμενα δημοσιευμένα στο περιοδικό *Εστία*, με τον γενικό τίτλο «Εις τον οίκον των τρελλών». Επίσης είχε γράψει, κατά τραγική ειρωνεία, το διήγημα «Εις τρελός» για τον γραφικό τρελό της πόλης, αγνοώντας βεβαίως το δικό του μέλλον. Ο Φιλύρας στον «Θεατρίνο της ζωής» (1916) και στο ποίημά του «Πιερρότος» (1922) περιέγραφε ήδη κάποιες τρελές συμπεριφορές που προϊδέαζαν για τις εμμονές του μεγαλείου του.

Κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού τους στα φρενοκομεία επιβεβαιώθηκε ακόμη μία φορά η συμπεριφορά της κοινωνίας απέναντι στην τρέλα. Δέχονταν ελάχιστες επισκέψεις. Είχαν το αίσθημα της εγκατάλειψης και ο Βιζυηνός το εξέφραζε πολύ έντονα στις συζητήσεις με τους λιγοστούς επισκέπτες του. Ο Φιλύρας εκφράζει εντονότερα το ίδιο παράπονο στο ημερολογιακό κείμενο «Η ζωή μου εις το Δρομοκαΐτειον». Η αμηχανία της κοινωνίας και ο φόβος των ανθρώπων απέναντι στην τρέλα, την οποία αντιλαμβάνονται ως πρόωρο θάνατο, δημιουργούν μια άρνηση

της θέασης της αρρώστιας, ή γιατί δεν θέλουν να αντικρύσουν μια σκληρή πραγματικότητα ή γιατί δεν μπορούν να βλέπουν τον δικό τους άνθρωπο αλλοτριωμένο.

Στο βασικό ερώτημα που είχε τεθεί προς διερεύνηση, κατά πόσον δηλαδή οι λογοτέχνες μετά την εμφάνιση της τρέλας παρήγαν λογοτεχνικό έργο, η απάντηση είναι αβίαστα θετική. Ο Βιζυηνός έδωσε τους «Στίχους Φρενοκομείου», μεταξύ των οποίων και το αριστουργηματικό κατά πολλούς ποίημα «Το φάσμα μου». Παρά τις ενστάσεις για το αν είναι πρωτότυπη δημιουργία ή ανάμνηση παλαιότερου ποιήματος και για το αν ο Ν. Βασιλειάδης παρενέβη και σ' αυτό και γενικότερα σε όλα τα ποιήματα που διασώθηκαν, δεν αναιρείται το γεγονός ότι ο Βιζυηνός σε κάποια διαλείμματα λογικής παρήγε ποιητικό έργο.

Ο Μητσάκης, μετά το 1896, δεν ξαναδημοσίευσε τίποτα στα ελληνικά. Κατέφυγε στη γαλλική γλώσσα, μιλούσε μόνο γαλλικά και έγραψε γαλλικά ποιήματα, τα οποία βρέθηκαν μετά τον θάνατό του και αξιολογήθηκαν πολύ αργότερα. Η επιλογή της γαλλικής γλώσσας, εκτός του γεγονότος ότι υπήρξε καταφύγιο και τρόπος επιλογής των συνομιλητών του, ήταν η απάντησή του στον Παλαμά: «Ενώ εγώ μπορώ να γράψω ποιήματα σαν τα δικά σου, εσύ δεν μπορείς να γράφεις γαλλικά ποιήματα, όπως εγώ.» Τα ποιήματα αυτά δεν έχουν μεταφραστεί στο σύνολό τους και δεν συμπεριλήφθηκαν στις πρώτες εκδόσεις, γιατί θεωρήθηκαν προϊόν τρέλας. Σήμερα δεν θεωρούνται πλέον παραληρηματικά κείμενα, αλλά έχουν εκφραστική δύναμη και λεκτικό πλούτο ισάξιο του Baudelaire κατά τον Jean-Jacques Leveque²⁷⁴.

Ο Βώκος σε περίοδο κρίσης έβγαλε ολομόναχος το τελευταίο τεύχος του περιοδικού *Καλλιτέχνης* (σχεδιασμός, ύλη, εικονογράφηση) και στη συνέχεια, όπως ο Μητσάκης, αποτραβήχτηκε σε ένα είδος σιωπής. Η ενασχόληση με τη ζωγραφική ήταν μια απόδραση στη σιωπή, η οποία πρέπει να μελετηθεί και να αποκωδικοποιηθεί σε σχέση με τις κρίσεις της ασθένειάς του.

Όπως ήταν φυσικό, ο Ζάρκος κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού του έγραφε συνεχώς, με σκοπό να καταγγείλει τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης στο δημόσιο Ψυχιατρείο και δημοσίευσε τα γραπτά του αμέσως μετά την έξοδό του, προκαλώντας και πάλι το κοινό αίσθημα.

Τέλος, ο Φιλύρας ήταν ο πιο παραγωγικός όλων στα δεκαπέντε χρόνια της παραμονής του στο Δρομοκαΐτειο. Το 1929 δημοσιεύτηκε το πεζογραφικό κείμενο

²⁷⁴ Βλ. (σημ. 168), σ. 67 της παρούσας εργασίας.

«Η ζωή μου εις το Δρομοκαΐτειον». Το 1931 δημοσιεύτηκε το πεζό «Η πετριά». Το 1938 χάρισε στον Βάρναλη τέσσερα ποιήματα και ένα σύντομο πεζογράφημα. Και μοίρασε αφειδώς σε εφημερίδες, περιοδικά, επισκέπτες, γιατρούς και νοσοκόμους άπειρα χειρόγραφα με ποιήματα, τα οποία παρά την τελευταία συγκεντρωτική έκδοση, δεν είναι σίγουρο ότι έχουν βρεθεί όλα.

Για όλους το γράψιμο ήταν μέσο επιβίωσης στις περιόδους διαύγειας, με τον Φιλύρα να το διατυπώνει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο: «επάνω από τα συντρίμια που σωριάζει ο χαλασμός, *θείο αηδόνι ο ποιητής*, κελαϊδεί τις χαμένες ελπίδες».

Κύριο γνώρισμα της τρέλας είναι η αποδέσμευση, η απελευθέρωση του υποσυνείδητου, το οποίο, καθώς εκφράζεται μέσω της γλώσσας, απελευθερώνει και τη γλώσσα. Για τον Βιζυηνό έχουμε μια τέτοια απελευθέρωση της γλώσσας στην αντιπαράθεση που είχε με τη μητέρα της Μπετίνας, όταν του αρνήθηκε τον γάμο με την κόρη της²⁷⁵, και στα ποιήματα που είδε κάποια στιγμή ο Βαλέτας και στη συνέχεια χάθηκαν, ακριβώς εξαιτίας της αθυροστομίας και της επιλογής τολμηρών θεμάτων.

Στα γαλλικά ποιήματα του Μητσάκη, οι μελετητές του, και κυρίως οι Γάλλοι²⁷⁶, εντοπίζουν αυτόματη γραφή και τον θεωρούν πρόδρομο του υπερρεαλισμού. Επίσης, η μέχρι σήμερα αποσιώπηση μεγάλου μέρους των γαλλικών ποιημάτων έχει σχέση με την τολμηρή θεματολογία (π.χ. άγρια και επιθετική συνεύρεση με γυναίκα) και μια αθυροστομία-χυδαιολογία, ώστε ορισμένα ποιήματα θεωρήθηκαν σκατολογικά.

Ο Ζάρκος, χωρίς να είναι τρελός, απελευθέρωσε μόνος του τη γλώσσα, μια στάση πολύ πιο ενοχλητική από το να ήτανε πράγματι τρελός, και το βιβλίο του *Σκατά* αγνοείται μέχρι σήμερα. Σ' αυτή την αποδέσμευση μάλλον οφείλεται και η φωνητική του γραφή. Πρέπει να θεωρείται πολύ επιτυχημένος ο χαρακτηρισμός του Ζάρκου «Χυδαίος μαζί και θείος».

Ο Φιλύρας δεν έγινε ποτέ χυδαίος, δεν μετήλθε ποτέ αθυρόστομου λεξιλογίου, και η απελευθέρωση της γλώσσας εντοπίζεται στην αυτόματη γραφή των σκέψεων

²⁷⁵ ΔΙΚ[αλογερόπουλος], «Ο έρωσ του ποιητού», *Ποικίλη Στοά*, τ. 13, 1898, σ.142.

²⁷⁶ Δύο χρόνια μετά τον θάνατο του Μητσάκη, δύο άρθρα σε γαλλικά περιοδικά επιχειρούν μια πρώτη προσέγγιση των φιλολογικών επιρροών του Μητσάκη από τη γαλλική ποίηση. Συγκεκριμένα: A.Pierre de Mandiargues, «M. Mitsakis», *Nouvelle Revue Française*, 1958, v. 65, p. 913-914 και J. Jacques Leveque, «Essai sur Mitsakis», *Entretiens*, 1958, v.13, p.11-21. Ενδιαφέρον εκδηλώθηκε από τον ψυχίατρο και συγγραφέα Jean Garrabe για τους νεολογισμούς του Μητσάκη από ψυχοπαθολογική και λογοτεχνική άποψη με το άρθρο του «Neologismes et neomorphies», *Confrontations Psychiatriques*, No 34, 1993, p.147-167. Τέλος ο Gilles Ortlieb μετέφρασε τον *Αυτόχειρα: M. Mitsakis, Le suicide*, Ed. Le temps qu'il fait, Cognac, 1997. Πρόσφατα ο G. Ortlieb εξέδωσε ένα δεύτερο τόμο με τα έργα του Μητσάκη «Αθηναίος χρυσοθήρας», «Εις τον οίκον των τρελλών» και «Η ζωή»: *M. Mitsakis, Un chercheur d'or*, Ed. finitude, Bordeaux 2003.

χωρίς λογική επεξεργασία, στις τολμηρές και συνειρμικές διατυπώσεις. Και για τον Φιλύρα υποστηρίζεται ότι υπήρξε υπερρεαλιστής πριν από την καθιέρωση του υπερρεαλισμού στην Ελλάδα.

Για κάποιους από αυτούς ο εγκλεισμός τους λειτούργησε αφυπνιστικά για την κοινωνία. Για τον Βιζυηνό, ο εγκλεισμός του στο φρενοκομείο έγινε η αιτία να ενδιαφερθούν για το έργο του, να σπάσει η σιωπή και η αδιαφορία, να αναπτυχθεί ένα αυξημένο ενδιαφέρον για την έκδοση και τη μελέτη του έργου του. Το ενδιαφέρον αυτό που άρχισε με τον αποκλεισμό του Βιζυηνού στο Δρομοκαΐτειο, εντάθηκε μετά τον θάνατό του, οπότε και αναγνωρίστηκε ως συγγραφέας. Το ενδιαφέρον είναι ότι ο Βιζυηνός κατάφερε να πιστέψουν τις ιστορίες που διηγείται και να τις ταυτίσουν με τη βιογραφία του. Η κοινωνία τον απέκλεισε όσο ζούσε, αλλά τον υποδέχτηκε μέσα από τα κείμενά του, ταυτίζοντας αφηγητή και Βιζυηνό. Για τους περισσότερους, ο Βιζυηνός είναι ο Βιζυηνός των διηγημάτων του.

Αμέσως μετά τον θάνατο του Μητσάκη, ο Δημήτρης Ταγκόπουλος, συγκλονισμένος από την τραγική πορεία της ζωής του, έκανε πράξη το όνειρο του Μητσάκη. Εξέδωσε σε δύο τόμους τα ελληνικά κείμενά του (1920-1922)²⁷⁷. Έκτοτε έχουν ακολουθήσει πολλές εκδόσεις και κριτικές μελέτες για τον Μητσάκη, αλλά πάντα υπάρχει έδαφος για νέες προσεγγίσεις και ειδικά για τα γαλλικά του ποιήματα.

Για τον Φιλύρα το ενδιαφέρον άργησε να εκδηλωθεί και ακόμη και σήμερα δεν έχει αποκατασταθεί στη θέση που του αξίζει. Μόλις το 2007 έγινε συγκεντρωτική έκδοση του πεζογραφικού του έργου και το 2013 συγκεντρωτική δίτομη έκδοση των ποιητικών του συλλογών και όλων των μέχρι εκείνη τη στιγμή ανευρεθέντων ποιημάτων του.

Μία προσωπική περιήγηση στο διαδίκτυο ήταν ενδεικτική της αναγνωρισιμότητας των ερευνηθέντων λογοτεχνών. Προηγείται με μεγάλη διαφορά ο Βιζυηνός, αν και με πολλά πλαστά στοιχεία που συντηρούν όμως τους μύθους της ζωής του, ακολουθεί ο Μητσάκης και έπεται ο Φιλύρας. Ο Ζάρκος αναφέρεται σε εξειδικευμένα sites και ελάχιστα ο Βώκος.

Τέλος, από τις μαρτυρίες των επισκεπτών που έχουν διασωθεί, από τις συζητήσεις που έχουν δημοσιευθεί και από τα κείμενα των λογοτεχνών που παρήχθησαν κατά την περίοδο του εγκλεισμού τους, έχουμε πολλές πληροφορίες για

²⁷⁷ Δ. Πλουμπίδης, «Η γαλλική ποίηση», ό.π. Ο τόμος της σειράς «Η πεζογραφική μας παράδοση» των εκδόσεων Νεφέλη περιλαμβάνει πολλά από τα κείμενα της έκδοσης του Δημ. Ταγκόπουλου: Μιχαήλ Μητσάκης, *Πεζογραφήματα*, σύμβουλος έκδοσης Μανώλης Αναγνωστάκης, Νεφέλη, Αθήνα 1988.

τις συνθήκες λειτουργίας του Δρομοκαΐτειου στη διάρκεια του χρόνου αλλά και τις διαφορές από το Δημόσιο Ψυχιατρείο Δαφνιού, όπως προκύπτει από τη σύγκριση που κάνουν και οι ίδιοι οι λογοτέχνες. Το Δρομοκαΐτειο στο οποίο νοσηλεύτηκε ο Βιζυηνός, με την εύρυθμη λειτουργία των Ηλυσίων πεδίων, όπως είχε προβλέψει ο Παλαμάς, το ασυλικό πρότυπο κατά τον ψυχίατρο Στεφανή, δεν έχει καμία σχέση με το Δρομοκαΐτειο που περιέγραψε ο Φιλύρας και που αναβίωνε τις άθλιες συνθήκες του Γενικού Νοσοκομείου, όπως τις είχε περιγράψει ο Φουκώ. Το Δρομοκαΐτειο με τις επί πληρωμή τρεις θέσεις ασθενών, κατά τεκμήριο έπρεπε να παρέχει καλύτερες υπηρεσίες. Όμως είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς πώς συμπίπτουν οι περιγραφές του Φιλύρα και του Ζάρκου και ως προς την χαρτογραφία των τροφίμων, όπως την παρουσιάζουν, αλλά και ως προς τις συνθήκες διαβίωσης. Είναι μαρτυρίες και καταγγελίες για τα φρενοκομεία, πολύ πριν το κίνημα της αντιψυχιατρικής στην Ελλάδα και το κλείσιμο της «Αποικίας των ψυχοπαθών της Λέρου». Η κοινωνία δεν ήταν μάλλον έτοιμη ακόμη και αγνόησε, έκλεισε τα μάτια σε μια ζοφερή πραγματικότητα.

Κλείνοντας, θα ήθελα να καταθέσω τις εγγραφές των πέντε αυτών λογοτεχνών στο θυμικό μου. Γεώργιος Βιζυηνός: ο δικός μου ταλαιπωρημένος παππούς-παραμυθάς. Μιχαήλ Μητσάκης: ο κομψευόμενος σνομπ *flaneur*. Γεράσιμος Βώκος: ο πολυτάλαντος καλλιτέχνης. Ρώμος Φιλύρας: ο αγαθός νέος, ο χαμένος στα σύννεφα... Γιώργης Ζάρκος: ο αντιδιανοούμενος επαναστάτης.

Βιβλιογραφία-Πηγές

Αθανασιάδου Κωνστάν, «Μοσκόβ-Σελήμ, Η αναγνώριση», στο: *Ψυχανάλυση και νεοελληνική λογοτεχνία: Σταυροδρόμια*, Επιμέλεια-εισαγωγή: Θανάσης Χατζόπουλος, εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα 2013, σσ. 17-32.

Αθανασόπουλος Βαγγέλης, *Οι μύθοι της ζωής και του έργου του Γ. Βιζυηνού*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992.

Αθάνατος Κώστας, «Ζωντανοί νεκροί», στα: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343, Μαρτυρίες από το Δρομοκαΐτειο*, Κέδρος, Αθήνα 1995, σ. 103. (Πρώτη δημοσίευση περ. *Κρίκος*, αριθ. 51, Μάρτιος 1955) και περ. *Κρίκος*, αριθ. 51, Μάρτιος 1955, σσ.12-15, στο: Τάσος Κόρφης, *Ρώμος Φιλύρας, Συμβολή στη ζωή και το έργο του*, Πρόσπερος, Αθήνα 1974, σσ. 94-95.

Βαλέτας Γεώργιος, «Βιζυηνού, Οι στίχοι στο φρενοκομείο», *Μακεδονικές Ημέρες*, 1936, σσ. 272-279.

Βάρναλης Κώστας, *Άνθρωποι, Ζωντανοί-Αληθινοί*, Κέδρος, Αθήνα 1990, σσ. 41-45 και 239-247.

Βάρναλης Κώστας, «Καρυωτάκης-Φιλύρας», στο: *Αισθητικά Κριτικά Β΄*, Κέδρος, Αθήνα 1958, σσ. 226-227.

Βασιλειάδης Νικόλαος Ι., «Σελίδες εν φρενοκομείω, Ο ατυχήσας ποιητής», στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343, Μαρτυρίες από το Δρομοκαΐτειο*, σσ. 74 και 77.

Βιζυηνός Γ. Μ., *Νεοελληνικά διηγήματα*, επιμ. Παν. Μουλλάς, Βιβλιοπωλείον της Εστίας: Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1994.

Βιζυηνός Γ. Μ., *Τα διηγήματα*, φιλολογική επιμέλεια Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1991.

Βιζυηνός Γ. Μ., *Τα ποιήματα*, φιλολογική επιμέλεια Ελένα Κουτριάνου, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2003, τ. Α΄, Β΄, Γ΄.

Garrabe Jean, «Neologismes et neomorphies», *Confrontations Psychiatriques*, No 34, 1993, p.147-167.

ΔΙΚ[αλογερόπουλος], «Ο έρωσ του ποιητού», περ. *Ποικίλη Στοά*, τ. 13, Αθήνα 1898, σ. 136-144, στο: Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι της ζωής και του έργου του Γ. Βιζυηνού*, σ. 69.

Δούκας Στρατής, «Μια έκκληση για τον άρρωστο ποιητή», από το αρχείο του Στρατή Δούκα, στο: Τάσος Κόρφης, *Ρώμος Φιλύρας, Συμβολή στη ζωή και το έργο του*, σ.102.

Δροσίνης Γεώργιος, *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, τ. Α΄, φιλολογική επιμέλεια: Γιάννης Παπακώστας, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήναι 1985, σ.132.

Ζάρκος Γιώργης, *Ζωντανά πτώματα*, Κάλβος, Αθήνα 1981.

Ζάρκος Γιώργης, *Η τρέλα σ' όλα τα στάδια*, Κάλβος, Αθήνα 1981.

Ζάρκος Γιώργης, *Τέσσερις λίβελλοι*, επιμέλεια-εισαγωγή: Διαμαντής Καράβολας, εκδ. Φαρφουλάς, Αθήνα 2007, σσ. 9-13 και 75-76.

Η Μάρω Δούκα διαβάζει Γεώργιο Μ. Βιζυηνό, Ανθολόγηση-Σχόλια-Επιμέλεια Μάρω Δούκα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.

Η τρέλα και το παράλογο στην ελληνική λογοτεχνία, Επιλογή κειμένων-επιμέλεια: Γιάννης Η. Παππάς, Εισαγωγή: Ευάγγελος Η. Παππάς, Διαπολιτισμός, Πάτρα 2014, σσ. 8-15, 36 και 86.

Καράκαλος Άγγελος, «Αναζητώντας τον Μιχαήλ Μητσάκη», στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343, Μαρτυρίες από το Δρομοκαϊτείο*, σσ.89-90. (Πρώτη δημοσίευση περ. *Η λέξη*, Δεκέμβριος 1989).

Καρυωτάκης Κ. Γ., *Τα ποιήματα*, φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, Νεφέλη, Αθήνα 1992, σσ.168 και 354-355.

Κοββατζής Αστέρης, «Αναμνήσεις από τον Ρώμο Φιλύρα», στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343, Μαρτυρίες από το Δρομοκαϊτείο*, σσ. 114-116. (Πρώτη δημοσίευση περ. *Νέα Εστία*, 15.10.1942).

Κόλλιας Σήφης, *Ρώμος Φιλύρας, Η ζωή και το έργο του*, εκδ. Αλκαίος, Αθήνα 1972.

Κόρφης Τάσος, *Ρώμος Φιλύρας, Συμβολή στη ζωή και το έργο του*, Πρόσπερος, Αθήνα 1974.

Λαπαθιώτης Ναπολέων, *Η ζωή μου, Απόπειρα συνοπτικής αυτοβιογραφίας*, εισαγωγή - φιλολογική επιμέλεια: Γιάννης Παπακώστας, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1986.

Lesky Albin, *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων*, τ. Β', ΜΙΕΤ, γ' ανατύπωση, Αθήνα 2003, σ. 178.

Leveque J. Jacques, «Essai sur Mitsakis», *Entretiens*, 1958, v.13, p.11-21.

Μαμώνη Κυριακή, *Βιβλιογραφία Γ. Βιζυηνού (1873-1962)*, Εταιρεία Θρακικών Μελετών, Αθήνα 1963.

Mandiarques de, A.Pierre, «M. Mitsakis», *Nouvelle Revue Francaise*, 1958, v. 65, p.913-914.

Μητσάκης Μιχαήλ, *Εις τον οίκον των τρελών*, επιμ. Γιάννης Παπακώστας, Πατάκης, Αθήνα 2004.

Μυριβήλης Στρατής, *Το γαλάζιο βιβλίο*, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα ¹⁷2016, σσ.11 και 14-16.

Ντάνου Ελευθερία, «Καλλιτέχνες που σάλεψε το λογικό τους και κλείστηκαν στο Δρομοκαϊτείο», στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343, Μαρτυρίες από το Δρομοκαϊτείο*, σσ. 97 και 107.

Ξηρέας Μαρίνος, *Άγνωστα βιογραφικά στοιχεία και κατάλοιπα του Βιζυηνού*, στο: Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι της ζωής και του έργου του Γ. Βιζυηνού*, σ. 221.

Ortlieb Gilles, *M. Mitsakis, Le suicide*, Ed. Le temps qu il fait, Cognac, 1997.

Ortlieb G., *M. Mitsakis, Un chercheur d'or*, Ed. finitude, Bordeaux 2003.

Παπαδημητρίου Γ. Ν., *Ταλέντο και Τέχνη*, επιμ. Δημ. Ζαμπουλάκης, Επικαιρότητα, Αθήνα 2005, στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343, Μαρτυρίες από το Δρομοκαϊτείο*, σσ.60-70.

Περάνθης Μιχαήλ, *Μητσάκης Μιχαήλ, Το έργο του*, στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343, Μαρτυρίες από το Δρομοκαϊτείο*, σσ. 84-85 και 95-96.

Πλουμπίδης Ν. Δημήτρης, *Ιστορία της ψυχιατρικής στην Ελλάδα-Θεσμοί ιδρύματα και κοινωνικό πλαίσιο*, Εξάντας, Αθήνα 1995.

Ρηγάτος Α. Γεράσιμος, *Οι ψυχικές παθήσεις στην Νεοελληνική Λαογραφία*, εκδόσεις Ascent, Αθήνα 2012.

Ρηγάτος Α. Γεράσιμος, *Βαδίζοντας προς την τρέλα*, Βήτα Ιατρικές εκδόσεις, Αθήνα 2014.

Ρίτσος Γιάννης, *Ποιήματα*, Κέδρος, Αθήνα ²³2001, τ. Α', σσ. 188-189.

Ρόκος Α. (ψευδώνυμο του Τάσου Λειβαδίτη), «Ο ποιητής ήταν ολόκληρος στολισμένος με λουλούδια...», στο: Τάκης Φαράκης, *Ανθολόγιο. Τα μαλλιά μου ασπρίζουν. Γιατί άργησες; Άγκυρα*, Αθήνα 1999, σσ. 52-64.

Ρώμος Φιλύρας, *Ποιήματα: Άπαντα τα ευρεθέντα, Α'-Β' τόμος*, επιμέλεια: Χαράλαμπος Α. Καράογλου - Αμαλία Ξυνογαλά, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2013.

Σολδάτος Γιάννης, *Ιστορίες τρέλας από την Ελληνική λογοτεχνία*, Αιγόκερως, Αθήνα 1994.

Τζούλης Θανάσης Χ., *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, Οδυσσέας, Αθήνα ²1996, σσ. 97-140.

Τριπολίτης Αναστάσιος, «Δρομοκαΐτειο θεραπευτήριο. Χθες-σήμερα-αύριο», στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343, Μαρτυρίες από το Δρομοκαΐτειο*, σσ.53-55.

Κ.Δ. Φαφαλιός, Ανακοίνωση σε ιατρικό συνέδριο, στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343, Μαρτυρίες από το Δρομοκαΐτειο*, σσ. 50, 52 και 55.

Φαφαλιού Μαρία *Ιερά οδός 343, Μαρτυρίες από το Δρομοκαΐτειο*, Κέδρος, Αθήνα 1995.

Φιλύρας Ρώμος, *Η ζωή μου εις το Δρομοκαΐτειον και άλλα αυτοβιογραφικά*, φιλολογική επιμέλεια-πρόλογος-επιλεγόμενα: Γιάννης Παπακώστας, Καστανιώτης, Αθήνα 2007.

Φιλύρας Ρώμος, «Η πετριά», περ. *Μπουκέτο*, Αθήνα 17.12.1931, σ. 1245 στο: Κόρφης Τάσος, *Ρώμος Φιλύρας, Συμβολή στη ζωή και το έργο του*, σσ. 78-79.

Φουκώ Μισέλ, *Η ιστορία της τρέλας*, μτφ: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Ηριδανός, Αθήνα 1984.

Φτέρης Γιώργος, «Δον Κιχώτης με Πήγασο», στο: Τάσος Κόρφης, *Ρώμος Φιλύρας, Συμβολή στη ζωή και το έργο του*, σσ. 88-90. (Πρώτη δημοσίευση εφημ. *Το Βήμα*, 12.8.1952).

Φτέρης Γιώργος, «Ο Φιλύρας», στο: Τάσος Κόρφης, *Ρώμος Φιλύρας, Συμβολή στη ζωή και το έργο του*, σ. 18. (Πρώτη δημοσίευση εφημ. *Το Βήμα*, 5.8.1951).

Χαβιάρα-Καραχάλιου Σεβαστή, «Τόποι απομόνωσης και τρόποι αντιμετώπισης των ψυχοπαθών στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, πριν από την ίδρυση του Δρομοκαΐτειου», στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343, Μαρτυρίες από το Δρομοκαΐτειο*, σσ. 29-30 και 45.

Χατζόπουλος Θανάσης, «Τα όρια της ποιητικής σωφροσύνης», στο: Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343, Μαρτυρίες από το Δρομοκαΐτειο*, σσ. 92-93, (Πρώτη δημοσίευση, στο περ. *Η λέξη*, Δεκέμβριος 1989).

Χαρτοκόλλης Πέτρος, *Λογοτεχνία και Ψυχανάλυση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Χαρτοκόλλης Πέτρος, *Ιδανικοί αυτόχειρες*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα ³2010, σσ. 14-15.

Χουρμούζιος Αιμίλιος, «Για έναν ποιητή», στο: Σήφης Κόλλιας, *Ρώμος Φιλύρας, Συμβολή στη ζωή και το έργο του*, σ. 66. (Πρώτη δημοσίευση περ. *Νέα Εστία*, τ. 396, 1.12.1943).

Χρυσανθόπουλος Μιχάλης, *Γεώργιος Βιζυηνός. Μεταξύ φαντασίας και μνήμης*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα ²2006.

Ψαράκης Τάκης, *Ανθολόγιο, Τα μαλλιά μου ασπρίζουν. Γιατί άργησες; Άγκυρα*, Αθήνα 1999.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟ ΥΛΙΚΟ

Γανίδου Εύα, «Οι "Στίχοι φρενοκομείου" του Γ.Μ. Βιζυηνού: μύθοι και πραγματικότητες», ανακοίνωση στην 7η Συνάντηση Εργασίας Μεταπτυχιακών Φοιτητών του Τμήματος Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, 16-18.5.2013, διαδικτυακή διεύθυνση: www.academia.edu/19559400/Οι_Στίχοι_Φρενοκομείου_του_Γ._Μ._Βιζυηνού_μύθοι_και_πραγματικότητες, τελευταία ανάκτηση 10.7.2019.

Δεληβοριά Γιάννα, *Το φάσμα της τρέλας: Ζητήματα γραφής και αναπαράστασης στην ελληνική πεζογραφία του 19ου και 20ού αιώνα*, διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2004, διαδικτυακή διεύθυνση: <https://www.didaktorika.gr/eadd/bitstream/10442/14947/1/14947.pdf>, τελευταία ανάκτηση 20.6.2019.

Δημητράκος Ιωάννης, *Σχέση νοσηλείας, ψυχανάλυσης και λογοτεχνίας. Ανάλυση των έργων νοσηλευόμενων συγγραφέων από την πλευρά της Νοσηλευτικής, της Γλωσσολογίας και της Ψυχανάλυσης. Η ψύχωση του Μιχαήλ Μητσάκη: συγγραφική δημιουργία και συνθήκες νοσηλείας*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2017, διαδικτυακή διεύθυνση: <https://www.didaktorika.gr/eadd/bitstream/10442/40938/1/40938.pdf>, τελευταία ανάκτηση 24.6.2019.

Ε.ΚΕ.ΒΙ., Αρχείο Ελλήνων λογοτεχνών, διαδικτυακή διεύθυνση: <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=134> τελευταία ανάκτηση: 20.7.2019

Ζάρκος Γιώργης, *Χυδαίος και ταυτόχρονα θεός*, blog ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ, διαδικτυακή διεύθυνση: <http://ex-amaxis.gr/giorgis-zarkos-chydaios-kai-taytochrona-theios/> τελευταία ανάκτηση: 12.07.2019.

Καράβατος Θανάσης, Ο «διϊστικός» κόσμος του Γεωργίου Βιζυηνού», διαδικτυακή διεύθυνση: <https://www.oanagnostis.gr/o-diistikos-kosmos-tou-georgiou-viziinou/> τελευταία ανάκτηση 1.7.2019.

Κόρφης Τάσος, «Βιογραφικά Ρώμου Φιλύρα», *Νέα Εστία*, τ. 1108, σ. 1190, διαδικτυακή διεύθυνση:

<http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=121239&code=5624>

τελευταία ανάκτηση: 15.7.2019

Μνήμες από το Δρομοκαΐτειο, ξενάγηση στο μουσείο του ψυχιατρικού νοσοκομείου,

https://www.lifo.gr/articles/greece_articles/233980/mnimes-apo-to-dromokaiteio-ksenagisi-sto-moyseio-toy-psychiatrikoy-nosokomeiou

Μπελόπουλος Χρήστος, *Αντιψυχιατρική και εναλλακτική ψυχιατρική στην Ελλάδα τα χρόνια της μεταπολίτευσης*, διαδικτυακή πηγή:

<https://belopoulos.blogspot.com/2016/01/antipsychiatriki-gr.html>, τελευταία

ανάκτηση 20.6.2019.

Μπελόπουλος Χρήστος, *Ψυχοαντιμαχίες, «Ζωντανά πτώματα, Η καθημερινή ζωή στο ψυχιατρικό άσυλο»* (Γιώργης Ζάρκος), διαδικτυακή διεύθυνση:

<https://belopoulos.blogspot.com/2017/05/GiorgisZarkos.html>, τελευταία ανάκτηση:

10.07.2019.

Πλουμπίδης Δημήτρης, «Η γαλλική ποίηση του Μιχαήλ Μητσάκη», 24 γράμματα, διαδικτυακή διεύθυνση: <http://24grammata.com/?p=4907>, τελευταία ανάκτηση:

8.7.2019.

Χατζηαλεξάνδρου Πάτροκλος, «Ρώμος Φιλύρας: Ταραγμένη τρυφερή ψυχή»,

διαδικτυακή διεύθυνση: <http://www.peri-grafis.net/ergo.php?id=390>, τελευταία

ανάκτηση: 16.7.2019.

Χατζηβασιλείου Βαγγέλης, Μιχαήλ Μητσάκης, Ένας μάγος της εικόνας και του ύφους, συνέντευξη, διαδικτυακή διεύθυνση: <https://tvxs.gr/news/blogarontas/mixail-mitsakis-enas-magos-tis-eikonas-kai-toy-yfoys>, τελευταία ανάκτηση 3.7.2019.

ΟΠΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Jane Gabriel, *Το νησί των απόβλητων (Island of outcasts)*, ντοκιμαντέρ, 1990,

διαδικτυακή

διεύθυνση <https://www.youtube.com/watch?v=qbloZg3PLtg&list=PL7CB3F677112F3989&index=1>

Ζώης Κωστής, *Οι αζήτητοι (The rejected)*, ντοκιμαντέρ, 1982,

διαδικτυακή διεύθυνση: <https://vimeo.com/32960558>

Majoli Alex, φωτογραφικό υλικό από την *Αποικία ψυχοπαθών Λέρου*

Διαδικτυακή διεύθυνση: <https://www.magnumphotos.com/newsroom/leros/>.

Antonella Pizzamiglio, φωτογραφικό υλικό από την *Αποικία ψυχοπαθών Λέρου*

Διαδικτυακή διεύθυνση: <https://www.youtube.com/watch?v=KrnasN81BSA>.